

346.568

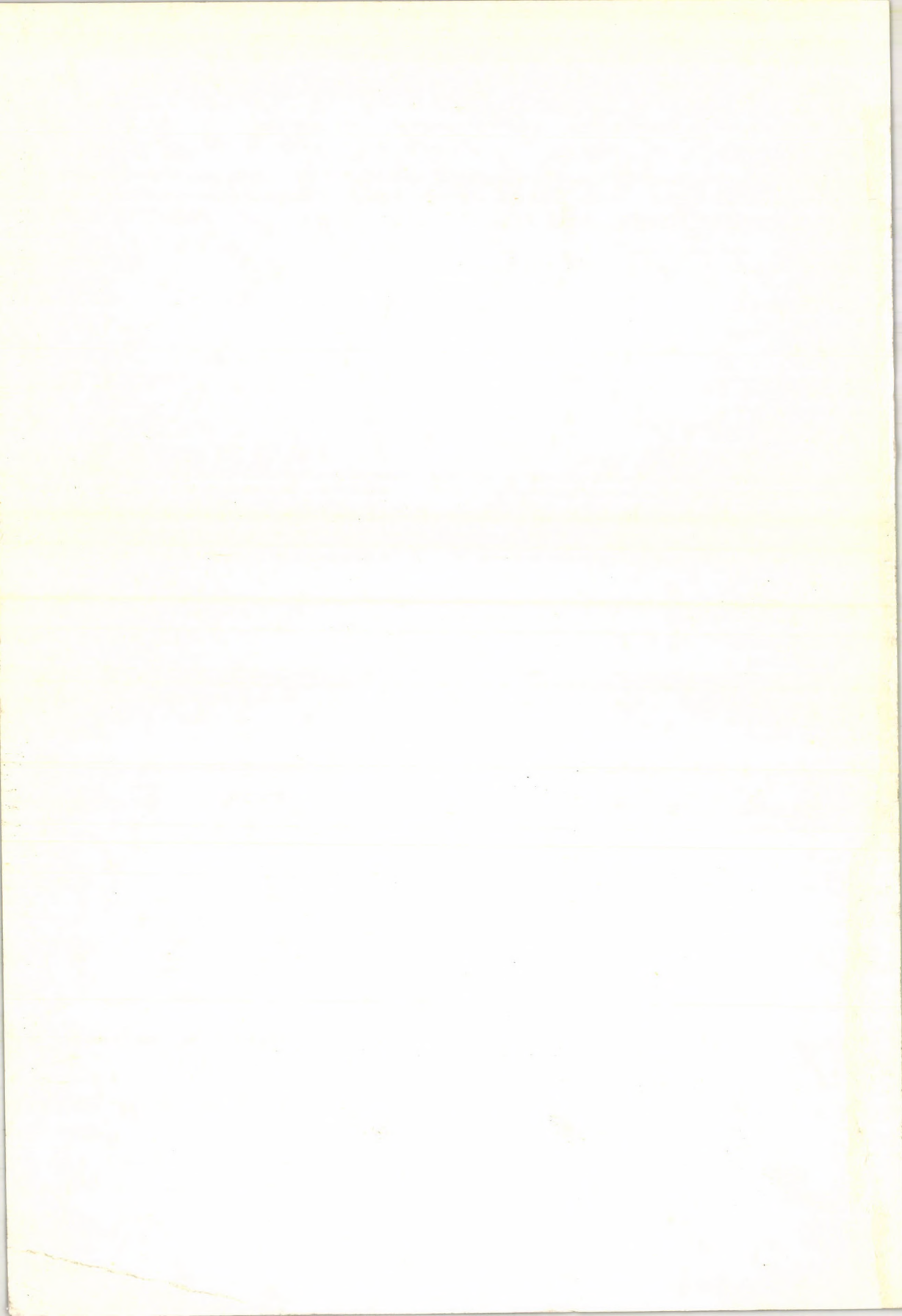
28
981
A
Magyar
Tudományos
Akadémia
Dunántúli
Tudományos
Intézete

közlemények
28.

Az igazgatás
és a gazdaság
területi
rendszere

Pécs

1981

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
DUNÁNTÚLI TUDOMÁNYOS INTÉZETE

KÖZLEMÉNYEK

28.

AZ IGAZGATÁS ÉS A GAZDASÁG
TERÜLETI RENDSZERE

KUTATÁSOK A DÉL-DUNÁNTÚLON

Pécs

1981

Szerkeszti a szerkesztő bizottság

Felelős szerkesztő:
TÓTH TIBOR

ISSN 0580-4779

Felelős kiadó: Bihari Ottó, az MTA Dunántúli Tudományos Intézet igazgatója

Készült a Somogy megyei Nyomdaipari Vállalat kaposvári üzemében – 600 példányban

– 81-7321 – Kiad. Főig. eng. sz.: 62240/81.

Felelős vezető: Farkas Béla igazgató

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

HATALOM ÉS EGYETÉRTÉS

(A szocialista államszervezet és a területi munkamegosztás)

BIHARI OTTÓ

A hatalom gyakorlásának és az egyetértés megszervezésének egyik ütközési területe a területi és helyi tevékenység. A tanulmány ennek az ütközésnek néhány kérdését vizsgálja: a város-falu kapcsolatát, a regionális gazdasági kapcsolatokat, a megyék együttműködését, a városkörnyéki szervezeteket, a községek legkülönbözőbb együttműködési módokat.

I.

Amikor Hobbes Leviatánjának „névadó” tizenhetedik fejezetében¹ az öszö-vetségi monstrumot „halandó Istenként” emlegette és egyre jobbindulatú vonásokat tulajdonított neki, egyszeriben az emberiség kettős szemléletét lopta be korai angol olvasói képzeletébe az államról. Ezek a biblia-ismerő – polgárháborúkban edzett és a háborúktól sokat szenvedett – polgárok nagyon is jól tudták, hogy a Leviatán eredeti rajza csöppet sem barátságos, s az öszö-vetségben elősősorban félelmet vagy tiszteletet parancsoló, semmint nyájas és megértő.

Hobbes azonban a társadalmi stabilizáció híve volt, tehát olyan hatalmat álmodott, amely nemcsak erőnek erejével, tehát erőszakos „alávetéssel” szilárdul meg, hanem megegyezéssel. A társadalmi szerződés egyik korai képét villantja fel, amikor is „az emberek egymásközi megegyezéssel önkéntesen egy embernek vagy egy gyülekezetnek vetik alá magukat, abban bízva, hogy ezáltal mindenki mással szemben védelemben részesülnek. ... És így születik meg az a nagy LEVIATÁN... az a halandó Isten, amelynek... békénket és oltalmunkat köszönhetjük” – írja, s azzal folytatja, hogy „a megfélemlítés eszközével élve mindenki akaratát a belső békére és a külső ellenséggel szembeni kölcsönös ösztartásra irányíthatja.”²

Kit, s mit lásson az ember az államhatalomban; ez hosszú századok polgári és korai szocialista gondolkodásának is egyik alapvető kérdése volt. Bibliái monstrumot, vagy voltaképpen jóindulatú, bölcs, minden egyéni hatalmat kizáró, „szerződött” testületet? Az anarchisták által olyan sokat emlegetett és széttagosításra méltó, minden társadalomban vérszívó, élőködő gépezet-e vagy korunk gyakori szociáldemokrata ideológiája által olyannyira pártfogolt „szociális államot”, amelyik állítólag *szervezőként* megvalósítja a legkülönbözőbb osztá-

¹ HOBBS, THOMAS: Leviatán vagy az egyházi és világi állam anyaga, formája és hatalma. Bp. 1970. 148–149. p.

² I. m. 149. p.

lyok Mitbestimmung-ját? Annyi bizonyos, hogy mindennapjaink gondolkodásában, tehát az állampolgárok gyakorlati politikai gondolkodásában szinte mind-egyik „ideológiából” felfedezhetők maradványok – anélkül, hogy ezeket törté-
neti és társadalmi környezetükbe helyeznék és a valódi pozíciójukat felmérnék. Lenin az Állam és forradalomban a marxisták és anarchisták közti különbségek tárgyalása során a Kommün-típusú állam szükségességét a következő módon magyarázta: „A marxisták feltétlenül szükségesnek tartják, hogy a proletariátus miután a politikai hatalmat meghódította, teljesen elpusztítsa a régi államgépezetet és a Kommün mintájára megalkotott... új államgépezettel pótolja...; az anarchistáknak pedig... egészen zavaros elképzeléseik vannak arról, hogy a proletariátus *mivel* helyettesíti és *hogyan* használja fel a forradalmi hatalmat.”³ A hatalom forradalmi meghódítása, majd a forradalmi hatalom megszilárdítása, egyre világosabb centralizálása mindig elkerülhetetlen volt a szocializmus alapjainak lerakásához. Ugyanakkor, s mindezzel párhuzamosan létrejöttek a forradalmi hatalom új szervei, a munkás-, katona- és parasztküldöttek szovjetjei s velük egy új munkamegosztás és a hatalom gyakorlásának új építménye. Ezért írta 1920 közepén Lenin, hogy „csak amikor már a szovjetek lettek az egyedüli államapparátus, csak akkor valósítható meg az, hogy az ország igazgatásában tényleg részt vegyen a kizsákmányoltak egész tömege... , csak a szovjetekben kezdi el tanulni a kizsákmányoltak tömege tényleg, nem könyvből, hanem saját gyakorlati tapasztalatai alapján a szocialista építést...”⁴ Ilyen módon a munkásosztály hatalmának megszilárdulása, gazdaságának egységes fejlesztése mindinkább együtt járt a lakosság egyre szélesebb körű bekapcsolásával e hatalom gyakorlásába, s ennek következtében a gazdaság helyi és területi fejlesztésébe – a helyi és területi érdekek képviselőivel és a népgazdasági tervekbe való integrálásával. Mindennek *bővülése* vagy legalábbis *bővítésének igénye* együtt járt az egész népgazdaság fejlődésével, gazdagodásával, specializálódásával, s a munkásosztályban és a parasztságban mindezek következményeként végbement életmódváltozásokkal.

A folyamat leírása természetesen csak sematikus. Hiszen a szocializmus történeti fejlődésének folyamata korántsem ilyen töretlen vonalú; meg-megtörik azt a külső és belső konfliktusok, olyan politikai és gazdasági hatások, amelyek az egész fejlődés útjainak újra megfontolását teszik szükségessé, a csoportérdekekre való reagálás esetenkénti szűkítését vonják maguk után, erőteljes újracentralizálást eredményeznek. Mégis az általános – a töréseken, visszafordulásokon túlmutató – trend a központi hatalmi apparátus, a népgazdasági tervezés megszilárdulása után az integrálható csoportérdekek egyre nagyobb befolyása s ezek között is a helyi és területi önkormányzat fejlődése, a területi munkamegosztás fokozódó szerepe.

Hat esztendővel ezelőtt tartott székfoglalómban a belső ellentétek egyik formájaként mutattam rá a területi munkamegosztás néhány problémájára – elsősorban a közigazgatás oldaláról s a jogi rendezettség vonatkozásában. Vizsgálataink azóta mind a belső ellentétek, mind a kiegyenlítések új problémáit vetették fel a területi munkamegosztás oldaláról – annak a kötelezettségével, hogy a megoldások új módozataira hívjuk fel a figyelmet. E megoldások csakúgy idő-

³ LENIN, V. I.: Művei 25. k. Bp. 1952. 520. p.

⁴ LENIN, V. I.: Művei 31. k. Bp. 1951. 184. p.

höz kötöttek, mint az újra s újra felvetődő belső ellentétek. Ezért, amint korábban is megállapítottam, „a kiegyenlítés a korszerű arányok kialakítása...”⁵

A hatalom és az egyértelmű problémáját sokféle módon és változatban lehet felvetni. Elsősorban, természetesen, az állami és társadalmi döntések formalizált és informális fórumainak különbségére és együttműködésére lehet gondolni, másrészt a közigazgatás és a népképviselő demokratikus intézményei közötti viszonyra és kapcsolatra, sőt az egyszemélyi felelős vezetés és a testületi döntés és ellenőrzés ellentéteire és kiegyenlítésének formáira is. Mindegyik témacsoport egyaránt felveti az államiság és a demokrácia gondolatát, de – érthetően – más és más hangsúllyal. Hasonlóképpen alapvető politikatudományi-államjogtudományi előkérdés ez napjaink centralizmusának és területi munkamegosztásának vizsgálatánál. Anélkül, hogy e problémák között fontossági sorrendet állítanék fel, felhívom a figyelmet ez utóbbira, mert próbaköve annak, hogy fel lehet-e oldani azt a mindenkori feszültséget, ami a hierarchizált szervezet erőviszonyai és a társadalomban fontos érdekeket kifejező csoportok között fennállnak. Előadásom tárgyául ezt a kérdéskört választottam.

II.

A területi jellegű társadalmi munkamegosztás a magyar társadalomtudománynak régi gondja. A polgári fejlődés nem fejeződött be és a vármegyék rendszere fennmaradt (így dőlt el történetileg a municipalisták és centralisták közötti vita is!). Az urbánus fejlesztés korszerű modellje helyébe viszonylag korán a Baross-féle koncepció s vele az ország túlcentralizálása lépett. Természetes, hogy századunkban aligha akadt olyan haladó társadalomtudós, aki harcbaszállt volna *ezeknek* a megyéknek az önkormányzati jogaiért. A hagyományos – nemcsak szervezetében, de néhány kis kivételtől eltekintve területében is változatlan – vármegyéket nem tartották a demokratikus decentralizáció lehető hordozóinak. A területi reformtervek azonban többségükben nagyon is egysíkúak voltak: a legjobb esetben sem kívántak mást megragadni, mint a racionális közigazgatás célkitűzését. Ebben a vonatkozásban nem is jutottak tovább, mint a közigazgatás-földrajzi igényeken. *Elek Péter*, a kétségkívül legkonceptiózusabb és leghaladóbb szemléletű Magyary-tanítvány is – eljutván a hármas területi tagolódáshoz – a különböző nagyságú tájak kialakításában a közlekedés meglévő lehetőségeit tartotta a meghatározónak. Csak nagyon haloványan utalt a középtáj-centrum kisváros szervező, illetve a nagytáj város-székhelyének kulturális szerepére.⁶ A Magyary-féle iskolából – éppen egyoldalú közigazgatási eredményességi szemlélete miatt – hiányzott a komplex ok-kutatás iránti érzékenység.

Erdei Ferenc 1939-ben írt, a Magyar város c. könyvében a város sokoldalú jellemzését adta s ez hatott későbbi munkáira is. Hangoztatta, hogy a város mint területi csoport többek között különböző magatartás típusokat, társadalmi funkciókat foglal egybe, szervez össze, hogy sajátágosan szerveződött viszonyban áll

⁵ Szerző: Belső ellentétek és kiegyenlítések a szocialista államszervezetben. Gazdaság- és Jogtudomány VIII. (1974.) Bp. 35. p.

⁶ ELEK PÉTER: Terület és közigazgatás, in: Dolgozatok a közigazgatási reform köréből, Bp. 1940. 9–10. p.

a környező területi csoportokkal, és hogy elmaradhatatlan jellemzője az önkormányzat, illetve az önálló vezetés.⁷ Itt villantotta fel először a területi munkamegosztás általános modelljében későbbi városmegye elképzeléseit: „Országrendező terv mindenütt a világon a városoknak és a falvaknak a helyes összeszervezését jelenti. Azt akarja az ilyen terv, hogy a városok és vidékük a gazdasági és társadalmi viszonyoknak megfelelően fejlődjenek és jól teljesíthessék a város-vidék munkamegosztásából eredő kötelességüket.”⁸

1946. évi közigazgatási reform javaslata (a Nemzeti Parasztpárt javaslata) már tükörképe volt annak a gondolatnak, hogy gazdasági, társadalmi és közlekedési szempontok szerint alakítsák ki Magyarország decentralizált közigazgatási szervezetét. Az így kialakított, önkormányzattal rendelkező vármegyéken belül erős önkormányzatokat javasolt a reformterv, majd a városmegyék önkormányzatát segítő és felügyelő 7 kerületi kormányhivatalt – tehát összesen háromszintű területi-helyi igazgatást. Amikor pedig a terv realizálása lehetetlenné vált, Város és vidéke c. könyvében és az erről a Társadalmi Szemlében megjelent ismertetésében újra visszatért az alapproblémához. Itt a társadalom makro- és mikroszférájában bekövetkezett változásról írt: a makroszférában a nagy összefüggések drámaibb ütközéseit ismerte fel, míg a mikroszférában szerinte „a társadalom folyamatosan előrehaladó fejlődése megy végbe: az elemi szerveződés folyamatai, alapvető társadalmi intézmények formálódása, a városok és falvak alakulása” és így tovább, hogy a végén megállapítsa: „ebben a szférában lassúbb és kevésbé észrevehető a társadalom mozgása, a társadalom konzervatívabb vegetációja ez”.⁹ Másutt az urbanizáció jelentőségét többek között azzal emelte ki, hogy ennek különösen kiélezett kérdése a város-vidék kapcsolat, és „most, a korszerű technika és a fejlettebb munkamegosztás feltételei között – és különösen a szocializmus rendszerében – a város-vidék ésszerű egybeszervezése, a kétoldalú viszonyok egyenrangú szabályozása” a nagy lehetőség.¹⁰

III.

Ami a magyar társadalomtudománynak a társadalmi – és ezen belül a területi – munkamegosztás vonatkozásában a 30-as években, majd közvetlenül a fel szabadulás után gondja volt, az napjaink szocialista államépítésének és társadalmi tudatformálásának is problémája. A gazdasági modellek újra átgondolása során – s itt elsősorban az 1968. évi reformra hivatkozom – szükségképpen felvetődött a népgazdaság egésze javára a vállalati önállóság fokozásával elérhető eredményesség kérdése. Tehát a közérdek és csoportérdek dialektikája alapján kerestek – többek között – megoldást a vállalatoknál megbúvó tartalékok feltárására és a népgazdaság körforgásába való bekapcsolására. S bár a reform során az ágazati felelősség kérdését hangsúlyozták, legalábbis az államigazgatási vezetés

⁷ ERDEI FERENC: Magyar város Bp. [1938.] 17–21. p.

⁸ I. m. 227. p.

⁹ ERDEI FERENC: Város és vidéke. Bp. 1971. 14. p.

¹⁰ ERDEI FERENC: Város és Vidéke. Társadalmi Szemle 1970. 10. sz. 35. p. – in: Településpolitika, közigazgatás, urbanizáció. Bp. 1977. 543. p.

számára nem lehet kétséges, hogy a vállalatok önállóságuk fokozásával egyidőben egyre inkább átlépték ágazati tájékozódásukat és érdekeltségüket.

A gazdasági mechanizmus érdekrendszerének és ehhez fűződő irányítási és önállósági rendszerének kialakítását követően természetesen megpróbálták újra megfogalmazni a területi és helyi érdekek helyét az állami szervezeten belül. Annak megállapítása, hogy a területi és helyi tanácsi szerveket környezetük, az adott terület gazdasági szervezeteinek *növekvő gazdasági túlsúlya* miatt aligha lehet egyes központi szervekhez hasonlóan „államhatalmi szerveknek” minősítenünk, ebből a vizsgálódásból fakadt.¹¹ Ennek a realitásnak az elismerése azonban alig járt a területi és helyi tanácsok gazdasági önállóságának fokozásával; a tanácstörvény 11. szakasza (2) bek. elsősorban stabilizálta a tanácsok bevételi forrásait! A megyék, nagyobb városok költségvetésének szerkezeti arányai tíz éven belül úgy változtak, hogy – a költségek növekedése által „kikényszerített” kiegyenlítés céljából – ugrásszerűen megnőtt az állami támogatás összege és aránya. Ennek azonban semmiféle stabil garanciális rendszere nem alakulhatott ki. A reális pozíció megállapítása a gazdasági lehetőségek területén hozzájárult ugyan ahhoz, hogy a tanácsi igazgatás felmérje viszonyát működési területének intézményeihez; a központi szakigazgatás szemében azonban „degradálta” a területi és helyi tanácsi szerveket.

Az 1971. évi tanácstörvény sokhelyütt tett kísérletet a gazdasági reform nyomán arra, hogy kiszabadítsa a területi-helyi szervezetet az ágazati hierarchia túlcentralizáló tendenciái alól, az együttműködés és részvétel adekvát formáit honosítsa meg a „hatalmi” megoldások mellett. Mégis sok oka van – túl a népgazdaság utóbbi években kialakult nehézségein – annak, hogy oly kevés történt a területi és helyi források mozgósítására, a területi és helyi érdekek integrálására. Elsőként talán arra kell utalnom, hogy a vidéki ipartelepítés utolsó hulláma után is az ágazati irányítás jellegéből folyóan a vidéki üzemek fő kapcsolati rendszere a főváros – esetenként, de ritkán más gazdasági központ – felé mutat. Tehát sem a megyén, sem a tervezési-gazdasági körzeten belül nem alakult ki az ágazatoknak elsődleges kapcsolata. Intézetünk dél-dunántúli vizsgálatai során egyértelműen kitűnt, hogy az ezen a területen működő üzemek alapanyagukat legnagyobb részét a körzeten kívülről szerzik be, a megtermelt termékeket is oda irányítják vissza. (A Baranya megyében működő gépipar körzeten belüli beszállításának értéke kevesebb a körzeten kívülről történő beszállítás 10%-ánál; ugyanaz a kiszállítás vonatkozásában mintegy 12–14%. Még kedvezőtlenebb az arány a könnyűiparban.) Mindez továbbra is gátolja a terület saját tartalékainak kihasználását és a területi szervek egyenjogú partnerként való fel- és elismerését.

A másik ok nagyjából *jogi-ideológiai* jellegű. Példaként felhozhatom a népgazdasági tervezésről szóló 1972. évi VII. tv.-t, amelynek 7. § (1) bek. a termelőerők területi fejlesztésének kérdéséről is beszél, 17. § (1) bek. pedig kimondja, hogy „a gazdaságpolitikai célok és az ezeket szolgáló eszközök területi összefüggéseinek feltárása és összehangolása érdekében területi egyeztetést kell végezni”. Ezt időben megelőzően – közlemény szintjén – az Országos Tervhivatal és az építésügyi és városfejlesztési miniszter meghatározta Magyarország hat tervezési-gazdasági körzetét. Világos, hogy a tervezési-gazdasági körzetek létreho-

¹¹ Vö.: LAKOS SÁNDOR: A tanácsok helye és szerepe a szocialista építés jelenlegi szakaszában. Bp. 1969. 19–24. p.

zása a regionalizálás korszerű kérdését vetette fel, ha egyszerű módon, vita nélkül óhajtotta is megoldani a napjaink gazdasági-kommunikációs viszonyainak megfelelő területi beosztást. Mivel azonban a törvényhozó tartózkodott attól, hogy az egyeztetés módszereit szabályozza, ennek demokratikus, a területi érdekeket kifejező formái azóta sem alakultak ki. Ezekután úgy vélem, világos, hogy „ideológiai” problémán ebben az esetben a jogalkotónak azt a beállítottságát értem, hogy nem törekszik *saját* eszközével, a jogi normával megoldani az általa tudott és ismert társadalmi-állami problémát. A jogi szabályozásnak – így elsősorban az államjogi szabályozás tartalmának – egyértelműnek kell lennie, tehát a kitzűzött célok megvalósításához adekvát eszközök, metodikák szükségesek. A területi összehangolás kettős szintjéről szóló indokolás ellenére – ami egymagában nem norma – a törvény végrehajtásáról szóló minisztertanácsi határozat nem segíti elő az egyeztetést.¹² Végül is a törvény hatálybalépése, a tervezési-gazdasági körzetek kialakítása óta nem jött létre a központi tervezés mellett az egyeztetés és összehangolás demokratikus vagy legalábbis decentralizált formája. Márpedig a központi tervezés teljes informáltsága, teljes eszköztára csak akkor alakulhat ki, ha a területi s nem csak az ágazati szemszögű információk is rendelkezésre állnak s az ágazatközi eszközök is felhasználhatók.

A hatalom és egyetértés problémája területi vonatkozásban nem egyenlő vagy azonos a *centralizálás* és *decentralizálás* kettősségével. Amint arra már utaltam, jó ideje úgy gondoljuk el a területfejlesztést, hogy elsősorban a város-falu kapcsolatát kell megszabadítani a gátló tényezőktől, így a közigazgatás határvonó hatásától. A régiók a hatalom és egyetértés világában a megyék nagyobb gazdasági egységgé integrálását segíthetik elő, kiküszöbölhetik ezek törekvését a határmenti nulla-zónák kialakítására, a kihasználatlan és kihasználhatatlan intézményrendszerek felépítésére. Valószínűtlen az, hogy az ilyen területfejlesztési rendszert meg lehetne oldani a történelmileg kialakult és a szocialista Magyarország három és fél évtizede alatt is – ne döntsük most el, hogy örömeinkre vagy bánatunkra – tovább élt, átalakult és megszilárdult területi érderendszer hordozóinak és az adott terület közvéleményének egyetértése nélkül. Éppen a területi érdekek megmerevedése miatt is szükség van a központi tervező szervek, tehát a *központi „batalom” kiegyenlítő hatására*. A megyék a 70-es évek eleji államtudományi elmélet és azt normákká alakító alkotmány és más jogszabályok szerint a községek és városok érdekeit fejezik ki. Ez nem ok arra, hogy a közigazgatási és egyéb interakciók ne terjedjenek ki nagyobb területeken is a városok-községek alkotta településcsoportosulások között. Így lehetséges az is, hogy egyes megyék tervezési, fejlesztési egyeztetéséhez a demokratikus egyetértést éppen a központi szervek céltudatos tevékenységével lehet megszerezni. A központi szervezet egy meghatározott országos politikai-jogi érdek védelmében támogatója lehet *területi csoportérdekekkel szemben a helyi szervek akarata érvényesülésének*. Bármennyire bonyolultnak tűnik ez a gondolatmenet, mégis híven tük-

¹² A területi tervezés és a területfejlesztési politika legfőbb gondjait és feladatait nagyon világosan foglalja össze, illetve tüzi ki MORVA TAMÁS: A népgazdasági tervezés társadalmi összefüggései c. tanulmányában, Magyar Tudomány 1980/1. 7–8. p., valamint ENYEDI GYÖRGY: A földrajz a területfejlesztés szolgálatában c. összefoglaló tanulmányában. MTA X. osztályának Közleményei 12/1–3. 1979. 1978. p.

rözi az elmúlt évek jónéhány tapasztalatát a megyék és egyes településcsoportok közt fennálló és gyakran világhosszá váló érdekellentéteket illetően.

A hatalom és egyetértés jellegzetes megjelenésével találkozunk a községek egymás közti és a városok és községek kapcsolatainak kialakítása során. Az 1971. évi tanácstörvény abból a – sok társadalomtudományi ágazat által tett – megállapításból indult ki, hogy a fokozódó városi fejlődés, illetve a mezőgazdaságban foglalkoztatottak arányának nagyfokú csökkenése (a községek lakosságának csökkenése) egyre kevésbé teszi lehetővé, hogy a falusi települések fejlesztésükben magukra maradjanak. Ezért is mondta ki 12. §-ának (3) bekezdése, a tanácsok megállapodhatnak egymással abban, hogy „meghatározott hatáskört közösen létrehozott szerv útján gyakorolnak, közösen vállalatot vagy intézményt hoznak létre.” Ez a jogkör, amelyet egyébként mind a tanács, mind a végrehajtó bizottság – ez utóbbi átruházott jogkörben – gyakorolhat, nagy lehetőséget nyújt arra, hogy a hierarchikus és mondhatni pusztán hatalmi viszonyokból kiragadja a tanácsi szervezet egyes részlegeit és újszerű együttműködést hozzon létre. Tehát a gazdaságilag és társadalmilag egyébként is összekapcsolódó községek és városok népképviselői-önkormányzati szerveit legitim módon lehet integrálni. S mindez anélkül történhet a tanácstörvény értelmében, hogy a kisebb egységek önállóságukat elveszítenék vagy veszélyeztetnék.

Amint ismeretes, különösen a mezőgazdaság szocialista átalakulása, majd a városfejlesztés során a települések közelítésének szinte egyetlen, mondhatni „hatalmi” megoldását választották kezdetben, a kisebb települések beolvasztását, önállóságuk teljes megszüntetését. Ez a módszer különösen kísértett magának a fővárosnak korábbi megnagyobbításakor – anélkül, hogy különbséget tettek volna a városias és a falusi területek között, majd a vidéki nagyvárosok környékének „egyesítésénél”, amikor is legtöbbször nem volt lehetőség a városi belterülethez vagy belvárosához hasonló fejlődési ütemet biztosítani az amúgyis elhanyagolt környékbeli volt falvaknak. A hatalmi szóval bekövetkezett „egyesítés” során nem is vizsgálták a külső területek részvételét a városi funkciókban, és ezért ebben az időszakban a legtöbb egyesítés után a korábbi községi területek termelési, különösen mezőgazdasági és egyéb társadalmi kapcsolataikat inkább centrifugálisan keresték. Ezt elősegítette a városi igazgatás szembenállása vagy legalábbis érdektelensége a mezőgazdaság iránt és az ilyen ágazat hiánya ebben az apparátusban. Mivel azonban az ilyen folyamatokat az évek múlásával aligha lehet megfordítani, végül is a külterületeken a mezőgazdasági lakosság arányának csökkenése, a város és a volt községek valamiféle integrációját mégis létrehozta – anélkül, hogy a területek urbanizálódása bekövetkezett volna (ha csak nem kerültek helyükre új lakótelepek), és a szükséges kölcsönös termelési kapcsolat létrejött volna.

Az 1971. évi tanácstörvény nyomán – amely először beszélt „nem-államhatalmi” piederstálról az együttműködésről a tanácsi és nem tanácsi szervek között – nemcsak a közös községi tanácsok száma növekedett, hanem új együttműködési formák is jelentkeztek. A törvény 12. § (3) bek. a már említett módon a közösen létrehozott szervek útján való hatáskör gyakorlást, a közös vállalatok és intézmények létrehozását lehetővé tette. Másrészt – mondhatni, a hátsó lépésön át – becsempészte a törvény a városkörnyéki község intézményét, annak csak igazgatási hatásköréről beszélve. Ugyanakkor a vele egyidőben kibocsátott végrehajtási kormányrendeletben a jogalkotó jóval meghaladta ezt a koncepciót,

mert a hivatalos kapcsolat előfeltételének a kölcsönösen szoros társadalmi, gazdasági, munkaerő-foglalkoztatási, földrajzi és közlekedési kapcsolatokat jelölte meg, s céljaul a város és község összehangolt fejlesztését tűzte ki. A városkörnyéki szervezetek száma ezek után viszonylag gyorsan növekedett. Viszont az egyéb együttműködési formák kezdeményezése igen lassan haladt előre. Az 1975–1979 közti időszakban a városkörnyéki szervezetek száma 21-ről már 49-re emelkedett. A városok kijelölése meglehetősen mechanikus volt; különösen a legutóbbi években egyes járási székhelyeket választottak ki, s a volt járás összes községét városkörnyéki községgé nyilvánították. Az egy városra eső községi tanácsok átlagos száma 3-nál valamivel több, a községek száma 6 fölött van. Azonban amennyire fordítottá sikerült a jogi szabályozás – mert az alapvető szabály nem a törvénybe került –, olyan halovány és vontatott is lett a városkörnyéki együttműködés támogatása. 1976-ban együttes közlemény jelent meg az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium és a Minisztertanács Tanácsi Hivatalának irányelveiről a tanácsok együttműködése és a települések koordinált fejlesztése ügyében. Már maga a szabályozás módja is lehetetlenné tette, hogy az együttműködésben valamiféle szerepet szánjanak a népképviselői szerveknek. A közleményben a legtöbbször a végrehajtó bizottságok, a járási hivatalok, a szakigazgatási szervek szerepelnek, s egyetlen egyszer a helyi tanácsok. A községek egymás közti, valamint a városokkal való együttműködése így elsősorban államigazgatási ügy maradt. A városkörnyéki községekkel „szemben” a város elsősorban mint másodfokú hatóság lép fel, tehát újra csak „hatalomként” és nem az áhított példát mutató, fejleszteni képes, a saját maga lehetőségeit is megsokszorozó idősebb testvérként. Azt azonban a szervezet kialakulásáról meg kell állapítanunk, hogy az Erdei Ferenc által korábban elképzelt 70–80 városmegyéből¹³ több mint a fele kialakulóban van, ha jó részük nagysága, vonzáskörzete és főként demokratikus intézményrendszere még messze is van az elvárhatótól.

Ugyanilyen helyzet alakult ki a megyék közti együttműködés terén, ahol a már említett közlemény különböző egyeztetéseket írt elő anélkül, hogy bármilyen állandó vagy ideiglenes, a területi érdekeket kifejező képviselői szerv kialakítását, működtetését tervezte volna. Egyébként is a közlemény az egész problémát egyszerű gazdasági-tervező feladatként fogta fel – alig tekintve ki az egyéb kutatandó vagy legalábbis figyelemmel kísérendő társadalmi kérdésekre: a szociológiai vetületekre és a munkamegosztás politológiai oldalára.

IV.

Duverger – Durkheimre hivatkozva – a területi csoportosulásokat a „solidarité par similitude” (hasonlóság alapján fennálló szolidaritás) egyik variánsának a „solidarité par proximité” (a közelség alapján fennálló szolidaritás) jegyével jellemzi, s közéjük sorolja a nemzetben belüli „globális társadalmakat”, a községeket, a régiókat stb.¹⁴ Annyi bizonyos, hogy mindenütt, ahol közös területi

¹³ ERDEI 1962-ben úgy nyilatkozott, hogy akkori megítélése szerint mintegy 25–30 megyei-járási szintet egyesítő egységre lett volna szükség. Ugyanakkor magasabb kerületi szint létrehozását nem kívánta. Vö. ERDEI FERENC: Településpolitikai, közigazgatás, urbanizáció. Bp. 1977. 462. p.

¹⁴ DUVERGER, MAURICE: Sociologie politique, Párizs, 1966. 224. és 227. p.

érdekek a társadalmi-gazdasági fejlődés folytán kialakulnak, ott ennek a „szolidaritásnak” az ismérvei is előtűnnek. S mivel ezek az esetek többségében integrálhatók a nemzeti érdekekbe, meg kell találni azokat a formákat és eljárásokat, amelyek segítségével minél szélesebb lesz az egyetértés frontja abban, mi is az adott terület lakosságának együttes érdeke. A politikai intézmények helyének, szerepének, a reális döntések helyének megfelelő megállapítása elkerülhetőté teszi, hogy leegyszerűsített eljárások következtében ezeknek az érdekeknek a helyét valamiféle közigazgatási érdek foglalja el.

Mire tud a társadalomtudományi kutatás válaszolni a területi szervezet és munkamegosztás vonatkozásában? Úgy vélem, itt a legkülönbözőbb kapcsolati rendszereket, interdependenciákat vizsgálni kell, *függetlenül* attól, hogy az államigazgatási rendszeren belül már elfogadott, jogilag szabályozott egységről van-e szó. A különböző problémaköröket a következőkben tudnám összefoglalni:

a) Alapvető probléma a különböző célú, de alapjában egyszerű együttműködés *közelfekvő községek* (tehát falusi települések) közt. A települések közti meglévő kapcsolatok egyrészt hagyományosak, tehát történetileg meghatározott és létező népcsoport-jellegűek; ennyiben néprajzi-szociológiai módszerekkel lehet őket megközelíteni. Másrészt napjainkban gazdasági, illetve közigazgatási alapon alakultak ki ilyen kapcsolatok. E kapcsolatok egymással megegyező vagy eltérők lehetnek, s így erősíthetik vagy gyengíthetik egymást. Az egyetértést valószínűleg egy olyan közösségben a legkönnyebb létrehozni – már csak az értékrend azonossága, hasonlósága miatt is –, amelyik gazdasági és szociológiai szempontból a legegységesebb; tehát megmaradtak vagy újonnan kialakultak a népcsoport hasonló jegyei és a lakosság nagy része azonos gazdasági vagy egyéb szervezetekben dolgozik. A kutatásnak ki kell mutatnia az egyezéseket és különbségeket, javaslatokat kell tenni a korrekcióra. Meg kell vizsgálni azokat a tanácsi közigazgatási együttműködési formákat, amelyek a lakosság egyetértésével erősítik a kapcsolatokat, hozzájárulnak a „körzet” korszerűsítéséhez és központjának kifejlődéséhez, illetve fejlesztéséhez. Kimondva-kimondatlanul ez az egyik kiindulópontja az urbanizálódásnak, és a közigazgatási és gazdasági központ kialakulását s egyúttal a többi község jobb ellátását is szolgálja.

b) E problémakörnek különleges része a *közös tanácsok* létesítése, illetve az önálló falusi települések *bekebelezése* más egységekbe. Mivel mind az első, mind pedig különösen a második esetben érzékenyebb kérdésről van szó, mert az önkormányzat gyengébb érvényesülését, illetve megszűnését eredményezheti, itt politológiai kérdések vetődnek fel – így a különböző területi érdekek befolyása és érvényesülése (kompromisszuma) a területi szervekben, különösen pedig az igazgatást irányítóknak. Ennek modelljét annak figyelembevételével kell kialakítani, vajon az érdekek kifejezésének visszaszorulása következtében nem jár-e az „egyesítés”, a „közös” szervezet létrehozása huzamosan diszfunkcióval.

c) Az integráció, együttműködés a korábbinál sokkal bonyolultabb és egyre teljesebb rendje a *város és környékének* kapcsolata. Az ipari, kereskedelmi, infrastrukturális fejlődés jelenlegi szakán a városok pontosan regisztrálható, különböző fokú hatást gyakorolnak környezetük községeire, „vonzáskörzetükre”. Ugyanakkor függnék is tőlük – munkaerőben, élelmiszerellátásban stb. Ezeknek a kapcsolati mérlegeknek tudományos elemzése adhat csupán arra választ, vajon helyes-e az elképzelése a közigazgatásnak a valódi vonzáskörzetről, nem kíván-e pusztán hatalmi érdekből integrálhatatlan településeket, önkormányzatokat ma-

ga alá rendelni. A tudományos vizsgálat során azonban arra kell választ adni, melyek azok a községek, amelyek a valóságos vonzáskörzetbe tartoznak, illetve milyen trendet lehet és kell stabilizálni, hogyan lehet ezt a valódi interdependenciát erősíteni. Itt életmódvizsgálatok csakúgy szükségesek, mint a gazdasági szerkezet kutatása. A politikai tudománynak és államjogtudománynak arra kell válaszolnia, hogy lehet biztosítani a közös urbanizációs érdekek mellett a kisebb települések külön érdekeit, hogy lehet a döntési mechanizmusba beépíteni ezeket a községeket.

d) Újra csak változata ez utóbbi problémakörnek a *vidéki nagyvárosok* (100 000–250 000 közöttiek) és *vonzáskörzetük*, esetleg agglomerációjuk kapcsolata. Bár ez nem törvényszerű, de többnyire valószínű, hogy – a korábban említettekhez képest – a vonzáskörzet nagyobb kiterjedésű és a kapcsolatrendszer is sokrétű. Viszont a városközpont és az egyes községek közti különbség még nagyobb. Akutabb annak a veszélye is, hogy a városi érdekek tömegükben is kiszorítják a községeket. Ezért különösen fontos, hogy az interdependenciát valóban két irányban vizsgáljuk és az együttműködés, az egyetértés szilárd garancia-változatait tárjuk fel, nemcsak állami, hanem társadalmi-politológiai vonatkozásban is. A nagyváros kisugárzása azonban közvetlen agglomerációján és szokványos városi vonzáskörzetén jóval túl hat. Ezeket a „járulékos” vonzásokat (többnyire regionális hatásokat) fel lehet pontosan térképezni, ugyanakkor külön kell választani már csak azért is, mert a kettőnek politikailag-igazgatásilag eltérő lesz a következménye.

e) A jelenlegi – átvitt értelemben – „perforált” *megyehatárok* mellett is a megyei elkülönültségnek különböző előnyös és hátrányos következményei vannak. Az előbbieik közé lehet sorolni a településhálózat következetes belső fejlesztését, a korábbi elképzelésekhez képest sűrű városhálózat és a városiasodás kialakítását. Az utóbbiak egyik jellegzetes kísérőjelensége a megyehatárok menti ún. nulla-zóna, a fejletlen területek kialakulása. A területfejlesztési kutatások egyik célja minden országban a fejletlen területek feltárása, a fejletlenség okainak kiderítése és a fejlesztés irányainak lehető kimunkálása. Itt különösen fontos a közigazgatási-pénzügyi akadályokon túl a szociológiai-demográfiai, gazdaságföldrajzi-kommunikációs okok és állapotok feltárása. Már itt is felmerül a koordinációs lehetőségek kimerítése, így a megyehatárok két oldalán a gazdaságfejlesztés és ezzel összefüggő munkaerő-gazdálkodás egyeztetése. Az egyetértés itt sem pusztán a két megye hatalmi-közigazgatási szerveinek kompromisszuma, hanem a fejletlen határzónában fekvő községek lehetőségeinek feltárása, elsősorban saját maguk által, másrészt a lakosság igényeinek demokratikus úton történő megismerése.

f) Végül is a megyékkel összefüggő problémákat mintegy összefoglalja a *regionális fejlesztés* kutatása. Itt a korszerű területi, gazdasági és kommunikációs modellnek, az ágazatiság és területiség összefüggésének, a kialakulóban lévő területi egységek (városok és környezetük) kapcsolatának, együttműködésének, ennek irányításának és tervezésének a kérdése merül fel. Vizsgálni kell a koordinálhatóság és az igazgatási irányítás optimális rendszerét is. Ha valahol, akkor itt játszik nagy szerepet az igazgatástudomány célszerűségi szempontja, korszerűsítési tendenciája. Az egyeztetések legális, ugyanakkor demokratikus változatainak kialakítása leginkább a politikai tudományok és az államjogtudomány közös feladata.

Megkísértem felvázolni azokat a komplex társadalomtudományi kutatásokat, amelyek a területi munkamegosztás jelenlegi és jövőbeli kérdéseire választ adhatnak. Azonban mint államjogásznak is feladatul róható, hogy e tudományág által vizsgálendő főbb kutatási területeket legalább vázlatosan ismertessem. Nos, véleményem szerint különös gondot kell fordítani a következő államjogi kutatási területekre: az államjogi megállapodásokra (többek között nem azonos hierarchikus szinten lévő szervek között), a közös hatáskörök gyakorlására, feltételeire, a területi és helyi népképviselői szervek hatáskörének differenciálására, a testületek (többek között a bizottságok, falugyűlések stb.) helyére a reális döntések előkészítésében, a területi koordináció állami szervezetének modell-változataira.

Ahhoz, hogy kellőképpen megvilágítsuk a hatalom és egyetértés társadalmilag-politikailag olyan fontos kérdésének egy szegmentumát, a kutatásnak mind-ezekre a területekre ki kell terjednie.

ВЛАСТЬ И СОГЛАСИЕ
(СОЦИАЛИСТИЧЕСКАЯ ГОСУДАРСТВЕННАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ И
ТЕРРИТОРИАЛЬНОЕ РАЗДЕЛЕНИЕ ТРУДА)

ОТТО БИХАРИ

Кого и что должен видеть человек в государственной власти; это один из основных вопросов буржуазного и раннего социалистического мышления долгих столетий. Библейского чудовища или благожелательную, мудрую, „договаривающуюся“ корпорацию, исключющую всякую индивидуальную власть? Революционное завоевание власти, потом укрепление революционной власти, ее однозначная централизация были всегда неизвежны для складывания фундамент социализма. Укрепление власти рабочего класса, единое развитие его хозяйства в дальнейшем сопутствует широкому приобщению населения во власть, и вследствие этого в местное и территориальное развития экономики. Общественное разделение труда территориального характера есть старая проблема венгерских общественных наук. Закон о Советах от 1971 года после введения хозяйственной реформы 1968 года не раз пытался освободить территориально-местную организацию от тенденций чрезмерной централизации отраслевой иерархии и внедрять адекватные формы сотрудничества и участия наряду с „властными“ решениями. В территориальном отношении вопрос власти и согласия не является идентичным с двойственным характером централизации и децентрализации. В первую очередь необходимо освободить взаимосвязь города и деревни от препятствующих факторов, так например от ограничительного влияния государственного управления. Регионы могут способствовать интеграции областей в большие хозяйственные единицы. Органы народного представительства и самоуправления городов и сел, иначе связанных друг с другом экономически и общественно могут быть интегрированы на основе закона о Советах. Число органов, находящихся в окрестности городов возросло относительно скорыми темпами. На основе настоящей статьи общественные науки во Венгрии могут и должны исследовать в рамках этой темы возможности простого сотрудничества сел (сельских поселений), лежащих недалеко друг от друга, то есть исследовать инкорпорацию самостоятельных сельских поселений в другие единицы, связь городов с окрестностями, вопрос провинциальных крупных городов и их зоны тяготения.

POWER AND CONSENSUS

(The Organization of the Socialist State and the Regional Division of Labour)

Otto Bihari

Who or what constitute state power – this was a basic question in bourgeois and early socialist thinking for centuries. Must we consider it as a Biblical monster or a benevolent, x wise, „engaged” organ which excludes all individual power? In order to lay down the foundations of socialism it was indispensable to seize power in a revolutionary way, to strengthen the revolutionary power and centralize it. As the power of the working class became more and more consolidated, the unbroken development of the economy led to the increasing involvement of the population into the exercise of power and this, in turn, stimulated the local and regional development of the economy. The regional division of labour has been an old concern of Hungarian social sciences. Following the economic reform of 1968 the Council Act of 1971 made an attempt to free the local (regional) administration from the over-centralizing tendencies of the different branches and to introduce the adequate forms of co-operation and participation besides coercion. The problem of power and consensus in a regional aspect is not synonymous with the dichotomy of centralization and de-centralization. It is, first of all, the relation between town and village that must rid of the hindering factors, among them the delimiting effects of public administration. The governing bodies and representative organs of the both socially and economically related settlements can be integrated in the terms of the Council Act. The number of organs outside the cities has grown considerably. The author concludes by saying that social sciences in Hungary should be more deeply concerned with the possibilities of co-operation between rural settlements, the organization or establishment of the individual settlement into different units from the ones we are having now, the relations between cities and their gravity zones, the co-operation of the different counties and the further possibilities of regional development.

A KÖRZETESÍTETT (TERÜLETKÖZI) SZERVEKKEL VALÓ TANÁCSI KAPCSOLATTARTÁS SAJÁTOSÁGAI

PÁLNÉ KOVÁCS ILONA

A több megyés, területközi szervek léte, számuk növekedése sajátos problémákat vet fel a helyi, területi irányításban, a tanácsi igazgatásban. A területi koordinációs gyakorlatnak reagálnia kell az állami szervezetrendszerünkben jelentkező körzetesítések jelenségére, következményeire.

Az elmúlt években folytatott igazgatástudományi vizsgálatok egyik területe volt a nem tanácsi területi szervek körében tapasztalható körzetesítési tendenciák, illetve ezeknek a tanácsi munkában jelentkező következményei.

A téma alaposabb elemzését több tényező is indokolta: egyrészt a körzetesítés, mint a gazdasági és igazgatási, irányítási szervezeti szférát egyaránt érintő folyamat, olyan méreteket öltött, hogy feltérképezése semmiképpen nem tekinthető feleslegesnek. Másrészt, amikor az általános állami területbeosztás továbbfejlesztési lehetőségein gondolkodunk, hasznos információkat nyerhetünk a már más területen végrehajtott reformokból, illetve a már régóta nagyobb területre „telepített” szervek működéséből. De a téma vizsgálatára ösztönzött az a véleményünk is (s munkánk során egyben hipotézisünk), hogy az állami élet tevékenységi szféráiban szükség van a különböző szervtípusok, az egymásra ható, egymással érintkező tevékenységi formák működési területeinek összehangolására, a közös „területi” érdekeket egységesen képviselő szervezeti rendszer kimunkálására, *az egységek közötti koordináció magasabb szintjének kidolgozására.*

A tanulmány a vizsgálat egy, a címben jelzett szegmentjét kívánja ismertetni, természetesen megtevéve azokat az informatív utalásokat, amelyek e részt a kutatás egészébe helyezik.

* * *

A kutatás első fázisában megpróbáltuk a körzetesített szervek egy reprezentatív körét kialakítani, a körzetesítési megoldásokat tipizálni, majd az egyes kiválasztott szervek illetékességi területének kialakulását elemezni. A tipizálás igen nehéznek bizonyult, mivel több rendező elv szerint lehetett csak elvégezni. A különböző szervek besorolása más és más csoportokat alakított ki, attól függően, hogy a tevékenységfajta, a területnagyság, vagy a körzetesítés oka, illetve célja volt az osztályozási ismérv. Összegezve tapasztalatainkat itt csak annyit jegyzünk meg, hogy a körzetesítések rendkívül heterogén folyamat eredményei. *A területközi szervek határai (a Dél-Dunántúl vonatkozásában) nem egyeznek meg sem*

egymással, sem a megye-, illetve járáshatárokkal, sem összességében a tervezési-gazdasági körzettel, hol kisebb, hol nagyobb területet fogva át. Úgy véljük, már ez a tény is sejteti, hogy e szervek területi kapcsolatrendszerei – különösen a szigorú határok közé szorított tanácsigazgatás vonatkozásában – több problematikus vonást mutatnak. A továbbiakban ezekből emelünk ki néhányat, amelyek a legtöbb szervnél ismétlődnek, s a tanácsi területi koordináció szempontjából jelentősnek tekinthetők.

A körzetesített szervek területi kapcsolatainak – jelen tanulmányban történő – teljes bemutatása még kizárólag igazgatástudományi aspektusból sem végezhető el, több okból: Az adatgyűjtés reprezentatív méretű volt; a területi irányultság elemzését a dél-dunántúli tervezési-gazdasági körzetre voltunk kénytelenek leszűkíteni, így csak konstatálni tudtuk azt, hogy még a pécsi székhelyű területközi szervek illetékességi területe is kiterjed a körzeten kívüli megyékre különböző irányokban. A probléma teljes bemutatása igényelte volna a központi szervekkel való kapcsolatartás elemzését is, ehhez azonban nem rendelkezünk megfelelő eszközökkel.

Mivel intézeti főtémánk a tanácsi koordinációhoz való több aspektusú közelítés, így ebben a résztémában is erre helyeztük a hangsúlyt. További szűkítést jelent az is, hogy a tanácsokkal és néhány igazgatási és társadalmi szervvel való együttműködésük, illetve kapcsolatuk sem kerül itt teljes kifejtésre, csupán azok a specialitások, amelyek az egyéb nem tanácsi szervek területi kapcsolatait nem jellemzik, mivel illetékességi területük megye nagyságú, vagy annál kisebb.

Az általunk vizsgált körzetesített szervek¹ eltérő tevékenységi körük miatt eltérő irányú, intenzitású, jellegű területi kapcsolatokat alakítanak ki és az érintett szervek is a legkülönbözőbbek. Valamennyi érintkezik és hasonló intenzitással a tanácsi, a pénzügyi és ellenőrzési, valamint a társadalmi-politikai szervekkel. Így az elemzéseknél összehasonlításra elsősorban az e szervekkel kialakult kapcsolatok adtak lehetőséget. Rendkívül érdekes és tanulságos azonban az egymással való kapcsolatok áttekintése is.

Az eltérő területi nagyságrend néha kaotikus helyzetet eredményez, elsősorban azzal, hogy adott szerv munkakapcsolatai során vagy a felügyelet, a statisztikai adatszolgáltatás, a pártirányítás stb. vonatkozásában párhuzamosan több azonos típusú szervvel kénytelen érintkezésbe lépni. Nem egy területközi szerv s megye tanácsi, társadalmi-politikai szervével „kénytelen” tartani a kapcsolatot.

¹ Körzetesített szervek tekintettük KILÉNYI GÉZA definíciója nyomán mindazon szervezetet, amelynek illetékességi területe eltér az alkotmányban meghatározott általános területi beosztástól. Ld. KILÉNYI GÉZA: Körzetesítési tendenciák állami-politikai rendszerünkben. Államigazgatási Szervezési Intézet, 1978. A vizsgálatba vont szervek a következők: Állami Gazdaságok Országos Központja Tolna-Baranya megyei Főosztálya, Baranya megyei Népi Ellenőrzési Bizottság, Pénzügyminisztérium Bevételi Főigazgatóság Pécsi Területi Igazgatósága, Pécsi Postaigazgatóság, Pécsi Kerületi Bányaműszaki Felügyelőség, Dél-dunántúli Vízügyi Igazgatóság, Dél-dunántúli Áramszolgáltató Vállalat, Dél-dunántúli Gázgyártó és Szolgáltató Vállalat, Villány-Mecsekaljai Borgazdasági Kombinát, MÁV Pécsi Igazgatósága. A felsorolásból kitűnik, hogy a körzetesített szervek közül a tanulmányban kizárólag a több megyére kiterjedő ún. „területközi” szervekkel foglalkozunk.

Hasonló probléma adódik abból, ha a kapcsolat mindkét oldalán területközi szerv áll.²

Szinte valamennyi körzetesített szerv problematikusnak jelezte a megyei szervezeteknek nyújtandó adatszolgáltatási kötelezettséget, mivel gyakran műszaki (pl. DÉDÁSZ, MÁV) vagy irányítási sajátosságok miatt nem rendelkeznek megyei, vagy települési bontásokkal. Meg kell jegyezni, hogy ez legalább olyan problémát jelent az adatkérő szervezetek is, például a tanácsi tervezésnek, amiről a későbbiekben lesz szó. A vállalati, intézményi tevékenység ilyen értelemben vett „homogén” volta is előre vetíti azt, hogy sokszor objektív tényezők alapján nem manifesztálódhatnak a vállalaton belül konkrét, megyékhez fűződő területi érdekek. Így az egyes megyékkel történő együttműködésre irányuló szubjektív hajlandóságot sem lehet gyakran számonkérni.

A területközi szervezetekkel való kapcsolattartás rendkívül tarka képet mutató gyakorlatából, két sajátos konstrukciót emelünk ki.

Az eltérő, illetve nagyobb illetékességi területből adódó problémák feloldására az *ellenőrzés különböző szervtípusai*, valamint a városi és megyei *pártbizottságok* jellegzetes formákat alakítottak ki.

Valamennyi végül is a székhely telepítéséből indul ki. Lássuk a különböző megoldásokat konkrét példákon: a 6/1968. (VI. 18.) PM sz. végrehajtási utasítás szerint a pécsi Bevételi Igazgatóság illetékességi területe Baranya, Somogy, Tolna és Zala megye. Egyidejűleg kimondja azonban az utasítás, hogy – ha külön jogszabály másként nem rendelkezik – az illetékesség azokra a vállalatokra terjed ki, *amelyeknek székhelye az említett területen van*. Ennek sajátos következményei vannak. Egyrészt különböző a négy megyében működő gyáregységek, telephelyek nem tartoznak az igazgatóság illetékességi körébe azért, mert székhelyük nem a Dél-Dunántúlon, hanem többnyire Budapesten van. Másrészt viszont lehetősége nyílik az igazgatóságnak illetékességi területén túl is ellenőrizni, olyan pécsi székhelyű területközi szervezetek esetében, amelyeknek az illető négy megyén kívül is vannak egységei. Például a Dél-dunántúli Gázgyártó és Szolgáltató Vállalat Fejér vagy Pest megye területén lévő részlegeit is ellenőrizni jogosult. Az illetékességi terület teljes fedése ellenére sem ellenőrizheti azonban a Mecseki Ércbányászati Vállalatot, amely jellegénél fogva a budapesti Területi Igazgatóság alá tartozik.

A népi ellenőrzés is hasonló megoldást alakított ki. Mivel itt megyei szervezetek vannak, a Baranya megyei Népi Ellenőrzési Bizottságnak nyílik legtöbbször lehetősége (hiszen Pécs ad helyet a legtöbb vállalati, intézményi központnak!) a megyén túl is vizsgálatot folytatni. Ilyen esetben azonban *mindig értesíti*, vagy jobbra *bevonja* az érintett másik megyei bizottságot is *a vizsgálatba*.

² Néhány extrém példa erre: a Dél-dunántúli Gázgyártó és Szolgáltató Vállalat Baranya megyei egységei a pécsi, Fejér megyei egységei a veszprémi, Tolna megyei egységei pedig a Budapesti Kerületi Bányaműszaki Felügyelőség területéhez tartoznak, sőt a Tolnában lévő Pincehely tekintetében a pécsi felügyelőség illetékes. Somogy megye területét például három vízügyi igazgatóság érinti, de Zala, illetve Tolna megye is olyan területek, amelyek egy-egy területközi szervtípus vonatkozásában kettészabdáltak. Az azonos illetékességi terület kialakítása sokszor még egy ágazaton belüli szervezet vonatkozásában sem megoldott. Például a vízügyi ágazat különböző vállalatai és az igazgatóságai is eltérő területeket fognak át.

Ugyanilyen „primátust” élvez a székhelyek elhelyezkedése miatt több más megyei nagyságú szerv, például a KSH Baranya megyei Igazgatósága adatokat kap a területi szervektől több megyére vonatkozóan is. A Szakszervezetek Baranya megyei Tanácsa, vagy a Baranya megyei Társadalombiztosítási Igazgatóság hasonlóan több megyére kiterjedően fejtheti ki hatását stb.

Részletesebb ismertetést érdemel a területközi szervek pártirányítása. Ismét konkrét példát hozunk. Az MSZMP Pécs városi Végrehajtó Bizottsága 1975. szeptember 23-i ülésén határozatot hozott, melyben megbízta a Pécsi Vasutas Csomóponti Pártbizottságot a *Pécsi Vasútigazgatóság működési területén* a gazdaságpolitikai és a vasút tevékenységével összefüggő politikai munka koordinálásával. Ennek megértéséhez hozzá kell tenni, hogy a Pécsi Vasutas Csomóponti Pártbizottság irányítás és beszámoltatás szempontjából *kettős* jelleggel tevékenykedik:

- a pécsi csomópont vonatkozásában az MSZMP Pécs városi Bizottságához,
- megyei, vagy *azt meghaladó* kérdésekben pedig az MSZMP Baranya megyei Bizottságához tartozik.

E konkrét példa mellé még számosat lehetne sorakoztatni, a lényeg azonban az, hogy a pártirányításban érvényesülő ún. területi elv alapján a pécsi, illetve a Baranya megyei (mint a központnak helyet adó) Pártbizottság illetékességi területén túlnyúló szerepet élvez, egyrészt a vállalati központok pártszervezeteinek irányítása, beszámoltatása, másrészt a *káderhatáskörök gyakorlása* útján. Talán ez a gyakorlat a legpregnánsebb bizonyítéka a székhely-funkcióból eredő előnyöknek (a hátrányokról is lesz szó), annak, hogy megyei, illetve városi illetékességi szervek kvázi regionális hatókört alakítanak ki.³

Itt kell megjegyezni, hogy bizonyos nagyvárosok regionális hatókörét, éppen ezen ún. „székhely-funkció”, és ennek intézményhálózata építi ki, illetve biztosítja.

Ennek paradoxonja az, hogy a *tanácsigazgatás* – többek véleménye szerint – még nem „érett” erre a feladatra, jelenlegi szervezeti rendszere alkalmatlan a regionális méretű szervek befolyásolására. (Zárójelben jegyezzük meg, noha részletesebb kifejtést is megérdemelne, hogy a probléma különösen akkor tűnik nagyra, ha számításba vesszük, hogy az *infrastruktúra szervezetei szinte valamennyien regionális méretűek*. A településekkel, illetve a székhelyvárossal való intenzív kapcsolat szükségessége éppen e szervek tevékenységének közvetlen lakossági érdekeltsége folytán vitathatatlan.)

A megyén túli kitekintésre jogszabályainak nemigen adnak lehetőséget. A tanácsok gazdasági jellegű koordinációs tevékenysége szempontjából alapvetőnek tekinthető jogszabály, az 1049/1970. (XII. 6.) Korm. sz. határozat is így fogalmaz:

³ A „székely-funkcióból” eredő specialításokra már felfigyelt a szakirodalom. DR. KISS ISTVÁN Az urbanizáció és a közigazgatás összefüggéseinek szemléleti alapja és problémái (Bp. 1976. ELTE Államigazgatási Jogi Tanszék) c. munkájában figyelmeztet arra, hogy a székhely-város által élvezett előnyök kiegyensúlyozására meg kell oldani az egyéb települések érdekképviseletét a területközi szervek vonatkozásában. Az urbanizáció hatása a közigazgatásra az európai szocialista (KGST) államokban (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1978. Szerk. BERÉNYI SÁNDOR) c. kötet lengyel nemzeti tanulmánya is utal arra, hogy a nemzeti tanács a gyakorlatban intenzívebben hathat azokra a szervekre, amelyeknek székhelye az adott városban van.

„A területi koordináció olyan beruházásoknak, fejlesztéseknek és egyéb gazdasági kihatású tevékenységeknek az összehangolására irányul, amelyek a megyén belül több települést érintenek.”

A területközi szervek tanácsi kapcsolatainak egy része jogi szabályozáson alapul, azaz bizonyos feladat megoldásában közös címzettek, társhatóságok, közös beruházók, egymást informálni kötelezettek stb. A kapcsolatok jó részét azonban nem jogszabály írja elő, hanem az együttműködés objektív kényszere.⁴ Meg kell jegyezni, hogy a kétfajta kapcsolat a gyakorlatban többnyire nem válik mereven szét, hanem egymást támogatva, egymással összefonódva érvényesül. (Gyakran voltunk tanúi annak, hogy tisztán szakhatósági kapcsolatban is érvényesült a „partner” jelleg, például az eljárás meggyorsításában, és a koordinációs együttműködésnek is vannak hatósági elemei, például közös beruházások esetén.) Általánosságban megállapítható, hogy a területközi szervek *partnere a megyei tanács*. Ez alól kivétel a székhely település (Pécs) tanácsa, amellyel az átlagosnál intenzívebb kapcsolatok mutathatók ki. Ez azonban csak részben pozitív jelenség. Az ún. székhely-funkció a városi tanács számára negatívumokat is jelent. A városban dolgozik a vállalati dolgozók többsége, a városban található a központok irodaépületei. A vállalati érdekeltség ebből kiindulva elsősorban a telephely kijelölésében, bővítésében, a dolgozók lakás- és gyermekelhelyezési gondjainak megoldásában ösztönöz a tanáccsal való együttműködésre. E szervek mintegy „megvásárolják” az óvodai, bölcsődei férőhelyeket,⁵ a tanácsi lakásokat, s ezzel kétségtelenül szűkülnek a kisebb volumenű szervek dolgozóinak esélyei. Ez viszont azt is jelenti, hogy távlatokban ezek a közvetlen érdekeltségen alapuló kapcsolatok valószínűleg leszűkülnek.

A „partner” kifejezés még a megyei tanács esetében is sokszor megkérdőjelezhető. A monopolhelyzetben lévő, jobbára szolgáltató vállalatok és a szigorú centrális irányítás alá tartozó intézmények gyakran kicsúsznak a megyei érdekeltség gyűrűjéből, annak ellenére, hogy formálisan eleget tesznek részben jogszabályon, részben társadalompolitikai elvárásokon alapuló együttműködési kötelezettségüknek. (Gyakori fordulat e szervek nyilatkozataiban, hogy „*igyekszünk* ugyan eleget tenni a megyei igényeknek, de objektív lehetőségeink, más megyék igényei, a központ irányelvei stb. ezt nem teszik lehetővé”.)

Az együttműködést általában gátló tényezők között kell megemlíteni azt, hogy – mint azt a körzetesítést indukáló tényezők elemzése megmutatta⁶ – e szervek zöme (jellege, vagy éppen körzetesített formája folytán) erősen függ irányító, központi szervétől, önállósága – a területen betöltött monopolhelyzete ellenére – viszonylagos. Ezért fordul elő gyakran, hogy a megyei tanácsi vezetők közvetlenül a budapesti főhatósághoz, központhoz, trösztöz, minisztériumhoz fordulnak, annak érdekében, hogy kijárjanak valamit vagy a megye, vagy az adott területközi szerv számára. Így gyakran éppen az érintett fél, a fejleszten-

⁴ A II/1971. (III. 31.) Korm. sz. rendelet 21. §-ban így fogalmaz: „A tanácsok, a tanácsi és a nem tanácsi szervek tevékenységét szervező munkával, gazdasági, hatósági és egyéb jogi eszközökkel hangolják össze.”

⁵ Érdemes idézni a 3/1980. (X. 29.) OT-PM sz. együttes rendelet 2. §-át: „A tanács egyszeri megváltás címen gyermekintézményben történő elhelyezésért pénzeszközöket nem vehet át.”

⁶ Lásd CSEFKÓ FERENC-PÁLNÉ KOVÁCS ILONA: Koordinációs kapcsolatok a Dél-Dunántúlon. Kutatási Zárójelentés MTA DTI Pécs, 1980. 200. p.

dő, vagy beruházó szerv iktatódik ki a kapcsolatból. Minden megye rendkívül eredményes fórumnak tartja például azokat a látogatásokat, amelyeket a főhatóságok a megyékben tesznek. Ezeken a megbeszéléseken azonban nem vesznek részt azon területközi szervek vezetői, amelyeknek székhelye nem az adott megyében van, bár tevékenységük érinti a területet és a megbeszélés témáját is.

A fentiek jelzik, hogy a kapcsolattartás szintje is eléggé ellentmondásos. Nem kevésbé jellemző ez a kapcsolatok tartalmára és formájára, intenzitására és területi irányultságára.

A nem tanácsi, területközi szervek az egyes megyékkel nem azonos erősségű kapcsolatot tartanak, még akkor sem, ha érdekeltységük egyébként megyénként hasonló. Ez a tény többmindent bizonyít.

Újra felmerül a „székhely” megye, illetve város előnyösebb helyzete. (Bár van ellenpélda is, amikor éppen a legtávolabbi megyével alakult ki a legszorosabb és legszívélyesebb viszony.) Sokszor azonban a személyes hozzáállás, az eltérő megyei tanácsi koordinációs gyakorlat eredményezi azt, hogy nem egyformán sikerül bevonni e szerveket a megyei célok megvalósításába. Még mindig tartja magát például az a helytelen felfogás, hogy a tanácsi szervek együttműködési megállapodást csak a társadalmi szervekkel kötnek. Ez annak ellenére így van, hogy a szervezeti és működési szabályzatok nem kizárólag e szerveket tüntetik fel az együttműködés körében pl. a Baranya megyei Tanács Szervezeti és Működési Szabályzata kifejezetten javasolja szakigazgatási szerveinek, hogy kezdeményezzenek együttműködési megállapodást azokkal a nem tanácsi szervekkel, amelyekkel feladataik ellátásában rendszeresen együttműködnek. Ezt a felfogást támogatja a központi jogalkotás is. Idézzünk a 3/1980. (TK. 23.) MT TH utasítás mellékletéből, mely a tanácsok szervezeti és működési szabályzatának felülvizsgálatához készült irányelveket tartalmazza. „A Szabályzatban a tanács rögzíti, hogy szervei feladataik ellátásában, a döntések előkészítésében és a hozott határozatok végrehajtásában, ellenőrzésében, mely nem tanácsi szervekkel működjenek együtt, munkájukban támaszkodjanak a Hazafias Népfrontra és az állampolgárok tömegszervezeteire.”

Az együttműködés állandó kereteinek, írásbeli rögzítésének hiánya eredményezi, hogy a gazdasági szervekkel való kapcsolat nem rendszeres, nem folyamatos, hanem kampányfeladatoknál (tervezés, nagyberuházás) erősödik meg, majd újra lazul. Nagy eltérések mutatkoznak az együttműködési hajlamban is. Az egyik megye tanácsánál például irányelveket kívántak kidolgozni a nem tanácsi szervekkel való együttműködésre. A szakigazgatási szervek azonban mereven elzárkóztak attól, hogy erre konkrét javaslatokat tegyenek, mondván, hiányoznak ehhez az anyagi feltételek. Ez a vélemény annyiban nem helytálló, hogy éppen a tartósabb együttműködés teremtheti meg a szorosabb kapcsolat kialakításának pénzügyi forrásait. (Például közös beruházás vagy intézmény közös fenntartásából származó bevételekből.) Más megyében – ellenben – az együttműködést még megyén túli vonatkozásban is szorgalmazzák. Például a Zala megyei Tanács a Tervgazdálkodási Bizottság munkáját értékelve megállapítja, hogy „... törekedjék rendszeres együttműködésre a szomszédos területekkel, különösen a déldunántúli tervezési-gazdasági körzetbe tartozó megyékkel a munkaerő-gazdálkodás, az energiaellátás, a kereskedelmi és közlekedési forgalom, a környezetvéde-

lem területén”. Azonos tanácson belül is változik a hozzáállás. Míg a Baranya megyei Tanács V. B. Tervosztálya a társ funkcionális hatóságokon kívül egyetlen szervezet sem jelölt meg, amellyel rendszeres munkakapcsolatot tartana, addig a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Osztály körülbelül huszonötöt.

Eltérő a gyakorlat még a jogszabályban [Tanácstörvény 22. § (2), (3) bek.] egyenlően biztosított lehetőségek kihasználása terén is. A nem tanácsi területközi szervek tevékenységét az egyik megyében a tanács rendszeresen visszatérően (kb. 5–6 évenként) tárgyalja, addig a másik megyében, illetve városban (hiszen mindkét szint számára biztosított jogról van szó) formális dolognak tartva a beszámoltatást, nem élnek vele. A tekintélyes nagyvállalatok ellenőrzése, „számonkérése”, különösen alsóbb szintű tanácsok esetében érthetően nem gyakorolt, vagy csak formálisan gyakorolható lehetőség. A lényegesen nagyobb anyagi eszközökkel rendelkező szerveknél folytatott vizsgálat, a hibákra való figyelmeztetés, sőt utóvizsgálat tartása nem a legalkalmasabb út a partneri viszony kialakításához.

A területközi szervek beszámoltatásával kapcsolatban a következőkre szeretnénk felhívni a figyelmet. Gyakran jelent problémát e szervek számára, hogy párhuzamosan több megyei, vagy városi tanács előtt is be kell számolni, figyelembe véve persze az egyes megyék jellegzetes igényeit. Ha a megyei tanácsok közötti kapcsolatok rendszeresebbek volnának, kiküszöbölhető lenne a felesleges, többszörös beszámoltatás, illetve nem kényszerülnének a vállalatok össztevékenységüket metszetekre szabadlva ismertetni.

Másik általános tapasztalatunk, hogy a nem tanácsi gazdasági szervekkel való *kapcsolattartás szinte kizárólag a végrehajtó bizottságok hatáskörébe került*. Ez nem egyszerűen a mindennapi gyakorlat során kialakult spontán folyamat eredménye, hiszen a szervezeti és működési szabályzatok is úgy fogalmazzak, hogy általában a társadalompolitikai szervekkel a tanács, a „többi” szervvel a végrehajtó bizottság köt együttműködési megállapodást, illetve tart kapcsolatot. Nem vitatjuk azt, hogy e szervek tevékenységének tüzetes elemzéséhez, konstruktív javaslatok megtételéhez a szakmailag erősebb, és az inkább operatív működésre képes végrehajtó bizottság alkalmasabb. Azonban nem szabad megfeledkezni arról, hogy e szervek zöme *lakossági szolgáltatásokat végez*, ezért tevékenységük megvitatása nagyobb publicitást érdemel. E probléma megoldása – véleményünk szerint – tágabb összefüggéseket érint, mégpedig a tanácstestületek és a tanácsi bizottságok szerepének alapos átértékelését.

Az együttműködés formai kérdései között kell megemlíteni, hogy a különböző tanácsi *testületekben, bizottságokban való részvétel* rendkívül hatékony eszköze az információ áramoltatásnak, a nem tanácsi – többek között területközi – szervek bekapcsolásának, a megye vagy település életébe. A hivatalos megkezesések, adatközlések és -kérések, levelezések sohasem tudják pótolni a személyes kapcsolatokat. Nem egyszer tapasztaltuk, hogy a kiugróan jó kapcsolatok *szubjektív tényezőkön* múltak. Például a volt tanácsi vezető egy vállalat élére kerülve erősen fellendítette a tanácscsal való kapcsolatokat.

Igen eredményesek a többnyire városi pártbizottságok által általában fél-évenként szervezett *koordinációs értekezletek*, ahol a nagyobb beruházásokban érdekelt szervek vezetői vesznek részt. A párt sokszor operatív beavatkozása a települési, illetve megyei koordinációba viszont annyiban figyelmeztető tény, hogy

a tanácsok – úgy tűnik – nem rendelkeznek olyan eszközökkel, hogy összehangoló feladataikat segítség nélkül megvalósítsák.⁷

Az intenzívebb kapcsolatok kialakítására alkalmasnak tartanánk a különböző – adott feladat végrehajtásában érdekelt – szervek képviselőiből alakuló *ad hoc bizottságokat*. Ezek szükségessége nagyobb kampányfeladatoknál – például tervek készítés, nagyberuházás előkészítése, lebonyolítása, társadalmi ünnepek, évfordulók megrendezése, tanácsi vagy párttestületi ülés előkészítése stb. – jelentkezik. Ilyen gyakorlattal kutatásaink során nem találkoztunk.

Az együttműködés *tartalmi vonatkozásai* sorában elsőként említjük meg a *tervezési koordinációt*, amelynek jelenlegi gyakorlata sok kívánnivalót hagy maga után. Azokon a problémákon túl, amelyek a tanácsi és a vállalati tervezés eltéréseiből adódnak⁸ a területközi szervek vonatkozásában további nehézségek vannak. Már utaltunk az adatszolgáltatási akadályokra. A több megyés vállalatok tervezési rendje jelenleg olyan, hogy arról még az a megye is, amelynek területén a székhelyük van, csak áttételesen, sokszor közvetett módon, csak a tárcáktól kap információt. A törzsmegyén kívüli, érintett megyék esetében természetesen az áttétel többszörös.

A tervezésben jelentkező problémák továbbgyűrűznek és kihatnak a *gazdasági együttműködésre*. A tapasztalatok szerint nehezen vagy egyáltalán nem voltak tervezhetők az átvett pénzeszközök. Nagyon sokszor óriási eltérések vannak a tervszámok és tényszámok között az átvett pénzeszközök tekintetében is. De a tanács rendszeres – megosztott – bevételeivel sem lehetett több forrás esetében (a vizsgálatok idején érvényben lévő szabályozás szerint) megbízhatóan számolni. A tanácsok és nem tanácsi szervek gazdasági együttműködése – a jelenlegi új szabályozás nyomán – a jövőben sem fog sem tartalmilag, sem volumenében kibővílni, azaz továbbra is a lakás, óvoda, bölcsőde, iskola építés, közműfejlesztés stb. körében marad, s az erre fordítható keretek (alapok) is korlátozottak.⁹

Az együttműködés – mint már említettük – sokszor jogszabály által előírt kötelezettség, illetve kényszer, például párhuzamos hatáskörök gyakorlása esetén, olyan típusú munkamegosztásban, ahol több szerv kötelezett bizonyos feladat megoldásában. Ez a munkamegosztás néhol felesleges párhuzamosságot jelent, néhol harmonikus illeszkedést. Az ellenőrzés területén korábban jelentkező átfedések, hatásköri ütközések harmonikus feloldását adta például az 50/1977. (XII. 21.) Mt. sz. rendelet, és a 2/1978. MT TH sz. irányelv. Ezek célja a különböző ellenőrzési fajták összehangolása és egységes irányításának megteremté-

⁷ Ennyiben a gyakorlat – pontosabban a gyakorlatnak a kutatásainkkal érintett része – nem igazolja azt a megállapítást, hogy „a párt szervei által az állam irányában végzett koordináció valamennyi szinten elvi jellegű. Összehangolási céllal nem adhat ki egyetlen párt-szerv sem kötelező rendelkezést és ügydöntő jelleggel sem avatkozhat be az összehangolás egyedi problémáinak intézésébe”. Ádám Antal: A tanácsi szervek összehangoló tevékenysége. MTA Állam- és Jogtudományi Intézet. Bp. 1974. 11. p.

⁸ Csepregi Pál idézett cikkében (Állam és Igazgatás, 1979. május) felsorolja azokat a problémákat, amelyek a jelenlegi tervezési rendszerben a koordinációt nehezítik a tanácsi és vállalati tervezés között. De a területi tervek készítésével kapcsolatos problémákra utal pl. Szabó Antal: „Az piartelepítés hatása a terület- és településhálózat-fejlesztésben” c. cikkében. (Állam és Igazgatás, 1972. december.)

⁹ Ld. 17/1979. (XI. 1.) PM sz. rendelet a nyereségadózásról, a vállalati érdekeltségi alapok képzéséről és felhasználásáról. Véleményünket megerősíti továbbá DR. FALUVÉGI LAJOS cikke: „A VI. ötéves terv készítésének tapasztalatai”-ról Állam és Igazgatás 1980. december.

se. A megyékben folyó különböző típusú ellenőrző szervek munkájának koordinálását a megyei tanácsok végzik.¹⁰ Valószínű, hogy megoldható lenne más funkcionális (különösen a tervezés) és ágazati tevékenységfajták területi összehangolása is úgy, hogy az összhangért felelős szerv (persze nem minden esetben a tanács) a koordinációhoz megfelelő eszközöket is kapjon. Nem az említett szabályozás témájára, hanem ágára utalnánk itt elsősorban.

A munkamegosztás néha éppen a működési terület nagyságában jelentkező különbségekre épül. Példa erre az 5/1970. (XIII. 3.) OVH sz. rendelet, amely szerint a vízügyi hatósági jogkörök, aszerint oszlanak meg a tanácsok és a vízügyi igazgatóságok között, hogy „vízgazdálkodásilag összefüggő térségekre kiható” vagy „a település területe vízgazdálkodási szükségleteit kielégítő kérdésről” van-e szó. Persze a vízügyi ágazatban is találunk példát a nem megfelelően szabályozott, ill. megoldott munkamegosztásra. A szennyvizet kibocsátó üzemek szennyvizet és tisztító berendezéseit egyaránt ellenőrizni jogosult a Víz- és Csatornamű Vállalat, a vízügyi igazgatóság, illetve a KÖJÁL, ráadásul ugyanazon főhatóság, az Országos Vízügyi Hivatal rendelkezései alapján.¹¹

A feladatok egyértelmű megosztása, s ennyiben a felelősség jogszabályban történő tisztázása sok területen nem történt meg. A jogszabályi rendezést megelőzően elodázhatatlan feladatnak tartunk egy önálló, nagyobb volumenű kutatást, az intézet kutatási főirányra vonatkozásában a területfejlesztési tevékenységet érintő hatáskörök alapos tanulmányozását.¹² Csakis így küszöbölhető ki a felesleges párhuzamosság, a felelősség ide-oda tologatása. Egyértelmű feladatmegosztás esetén nem lehetne olyan „pszeudo” együttműködési megállapodást kötni például, amelyben adott szerv olyan vállalatot tesz, amely egyébként is – rendeltetéséből eredően – a feladata lenne. Ezt a tényt azért említjük meg, mivel kutatásaink során számtalan formális, semmitmondó – konkrét vállalatokat, határidőket, felelőst nem tartalmazó – együttműködési megállapodással találkozunk. A „konkrétabbnak” tűnő szerződésekben pedig csak olyan vállalatokat tesznek, amelyek szerződés nélkül is a feladatkörükbe tartoznak.

* * *

A tanulmány nem kívánta elemezni a területközi szervek kapcsolatrendszerének valamennyi elemét, pusztán a figyelem felkeltése lehetett – az ilyen terjedelemben teljesíthető – célkitűzése. Az elmúlt öt évben folytatott igazgatástudományi kutatások eredményeiből kiemelt néhány adalék arra elegendő csupán, hogy érzékeltesse, a különböző típusú, szintű, rendeltetésű szervek területi kapcsolatrendszere sok tekintetben problematikus. A területi koordináció szabályozásának és gyakorlatának hiányosságaival rendkívül sokat foglalkoznak az irodalomban. Mi ebből a problémakörből olyat emeltünk ki, amely talán eddig kevesebb figyelmet kapott. Láttuk, hogy a körzetesített szervek léte speciális igény-

¹⁰ Lásd a témával kapcsolatban DR. FÜRCHT PÁL, „A tanácsi ellenőrzés továbbfejlesztéséről” c. cikkét. Állam és Igazgatás. 1978. november.

¹¹ [Ld. 2/1970. (XII. 13.) OVH sz. rend. 1/1974. (IX. 18.) OVH sz. rend. 2/1978. (V. 26.) OVH 1/1969. (XI. 15.) OVH sz. rendelkezés.]

¹² Erre a feladatra vállalkozott az intézet egyik teamje a következő tervidőszakban.

nyeket támaszt a területi koordinációval és irányítással szemben, és ezek kielégítésére még nem készült fel kellően a helyi közigazgatási mechanizmus. Nem tartjuk ugyanis tartósan alkalmazható megoldásnak azt, hogy a nagyobb területre szerveződő tevékenységfajták összehangolását a központi szervek vagy a helyi, területi pártszervek végezzék el. (Mint korábban utaltunk rá, a kapcsolattartás sokszor a Budapesten székelő trösztel, főhatósággal történik, vagy pedig a pártkoordináció – sokszor operatív jelleggel – teremti meg a helyi és területközi szervek között az összeköttetést.)

Addig is, amíg nem dől el, illetve bizonyosodik be a közigazgatás regionális területi reformjának szükségessége, vagy éppen felesleges volta, reagálni kell a közigazgatásnak, a területi irányításnak ezen „körzetesítési tendenciákra”. Mi a megoldás első lépését a megyei tanácsi szervek közötti hatékonyabb együttműködés megteremtésében látjuk.¹³ Ezt természetesen nem kizárólag a területközi szervek léte indokolja, bizonyítja ezt a kötet másik, igazgatási kérdésekkel foglalkozó tanulmánya. Nyilvánvaló, hogy a hatékonyabb együttműködés ellenében hat az a tény is, hogy nincsenek kidolgozott és bejártott formái a gazdasági szervek részvételének a települések, megyék életében, azok irányításában. Még a helyi érdekű, kisebb szervezetek (például termelőszövetkezetek) intézményes részvétele sem megoldott a települési döntési mechanizmusban. Még bizonytalanabb természetesen a területközi szervek bekapcsolásának lehetősége a jelenlegi irányítási, igazgatási rendszerben, mivel a területi irányításban nincsen hozzájuk hasonló nagyságrendű szervezet, állami területi egység. Tény az is, hogy e körzetek olyan heterogének az illetékességi terület szempontjából, hogy nem is biztosíthatnak megfelelő kiindulási alapot a nagyobb állami területi egységek létrehozásában. Nem beszélve arról, hogy a regionális közigazgatás szükségességét még önmagában a körzetesített szervek léte nem indokolja, a fennálló problémák ellenére sem. Az esetleges – és mindenképpen csak hosszabb idő alatt végrehajtható – strukturális változtatások előtt ki kell alakítani e szervek mindennapi munkakapcsolatai számára optimális szervezeti és működési modellt. Ehhez mintául szolgálhat a pártirányításban, vagy az ellenőrzésben már kialakult gyakorlat. Ezen túl szükségesnek mutatkozik a működési területek összehangolása – legalább a szoros munkakapcsolatokat tartó szervek vonatkozásában – és egyáltalán, az egymástól sokszor elszigetelten, tévszerűtlenül zajló összevonások, körzetesítések alapos kontrollja, egy kézben való koncentrációja.

Ezt a munkát érdemes összekapcsolni azokkal a tágabb összefüggéseket feltárni kívánó kutatásokkal, amelyek célja, hogy tisztázzák a közigazgatási és a gazdálkodó szervek viszonyát,¹⁴ és megkeressék azokat a formákat, amelyekkel a gazdálkodó szerveket be lehet vonni a települések és nagyobb területi egységek irányításába.¹⁵

¹³ FALUVÉGI LAJOS említett cikkében is utal arra, hogy nem lehetünk elégedettek a megyék közötti együttműködéssel.

¹⁴ Ezzel a témával foglalkozik az MTA Szociológiai Kutató Intézete A közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos vizsgálata c. főirányon belül. Ld. Tájékoztató jelentés „A közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos vizsgálata” eredményeiről. Állam és Jogtudományi Intézet 1980. FK. Kovács István.

¹⁵ Ezt a problémát veti fel a Közigazgatási döntés és városfejlesztés c. munka (Szerk. NAGY TIBOR GYULA, ELTE Államigazgatási Tanszék 1978.).

Befejezésül idézzük Berényi Sándor véleményét: „Az államigazgatási területi beosztást illetően az árnyalt, a differenciált megoldások kutatása annál is inkább fontos feladat, mert megítélésünk szerint általában nem revolutív, hanem inkább evolutív lehet a fejlődés, azaz ritkán, nagyobb történelmi periódusokban kerülhet sor az államigazgatási területi beosztás átfogó reformjára és olyan megoldások kialakítása ezért az alapvető feladat, amelyek előkészítenek egy ilyen minőségi átalakulást...”¹⁶

Az „előkészítés” egyik elemének tarthatjuk azt is, ha sikerül a területközi és megyei, illetve települési illetékességű szervek munkakapcsolatait megfelelő formába terelni.

¹⁶ Az urbanizáció hatása a közigazgatásra az európai szocialista (KGST) államokban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Bp. 1978. Szerk.: BERÉNYI SÁNDOR, 47. old.

ВЗАИМООТНОШЕНИЯ МЕЖДУ РАЙОНИЗИРОВАННЫМИ ОРГАНАМИ И СОВЕТАМИ

ИЛОНА КОВАЧ П.

Тенденции к созданию районов, происходящие в государственной организационной системе и формирование в возрастающем количестве межобластных органов имеют много последствий в управлении поселениями и территориальными единицами, со стороны так и партии как и Советов. В так называемой территориальной координационной деятельности решаемой задачей является разработка способов поддержания контактов с этим типом органа. Задача является тем более неотложной, так как в настоящей координационной практике означает проблему не только большое число межрайонных органов, но и их внутренняя организация, система специфических интересов, а также их относительная независимость от меньших территориальных единиц. Статья занимается характерными чертами взаимоотношений между Советами и — в первую очередь — инфраструктурными межобластными органами. В некоторых отношениях автор предлагает способы решения, которыми административное управление должно реагировать на это явление. Важную специфику статьи представляет собой тот факт, что она описывает исследованное явление в рамках общих вопросов регионализма, государственного территориального деления.

THE RELATIONS OF REGIONAL ORGANS WITH THE COUNCILS

I. Kovács (Mrs Pál)

The tendency to form new regional units and the increasing number of inter-regional bodies within the state administrative system have several consequences as to the government of settlements or districts that both the Party and the councils have to take into consideration. One of the problems to be solved in the field of the so-called regional co-ordination is to elaborate the system of relations with this type of body. This task is all the more urgent that a lot of problems are caused not only by the growing number of interregional bodies, but their inner structure, particular system of interests and their relative independence from the smaller territorial units as well.

The study deals mostly with the characteristics of the relation between the councils and the interregional bodies of the infrastructure. In some cases the author attempts to suggest solutions that would enable public administration to cope with the problems. It is important to note that the paper treats the phenomena in question from the viewpoint of regional development, the general regional structure of the country.

ÖSSZEANGOLÁS, EGYÜTTMŰKÖDÉS, KOORDINÁCIÓ

Igazgatási szervek közötti kapcsolatok vizsgálata a Dél-Dunántúlon

CSEFKÓ FERENC

A szerző – tényfeltáró kutatásaira alapozva – tanulmányában bemutatja a dél-dunántúli megyék tanácsainak koordinációs kapcsolatait. Foglalkozik az igen hézagos jogi szabályozással, kitér a tanácsok öntevékenységből adódó lehetőségeire, vázolja a sajátos érdekrendszerből adódó problémákat. Munkájában – a hatékonyság központba állításával – foglalkozik az együttműködés főbb típusaival, jelezve az e téren megmutatkozó anomáliákat, majd néhány, a gyakorlat számára is hasznosítható javaslatot ad.

I.

Az elmúlt tervidőszakban az MTA Dunántúli Tudományos Intézetében folytatott több irányú területfejlesztési kutatásokon belül az alapvetően igazgatótudományi megközelítésű vizsgálataink során arra kerestünk választ, hogy a magyar közigazgatás, ezen belül elsősorban a tanácsi igazgatás a *társadalmi-gazdasági élet* – témakörünkhöz kapcsolódó – *változásait* mely területeken, milyen formában, milyen intenzitással, s milyen szervezeti keretek között követte, illetve kellett volna követnie, s hogy mindezekből *milyen következtetések vonhatók le* a vizsgált közigazgatási szervek számára.

Tanulmányunk ezekből a vizsgálatokból azokat a tapasztalatokat kívánja ismertetni, amelyeket a *vizsgált szervek kapcsolatrendszerének* elemzése során nyertünk.

A kutatás tárgyát képező szervek tevékenységén belül az *együttműködés és koordináció* véleményünk szerint külön figyelmet érdemel, mivel *közigazgatási* szervezetrendszerünkben, főként tanácsrendszerünkben jobbra csak ebben a formában nyílik mód a „*batárokon való túllépésre*”, a regionális, vagy vonzáskörzeti méretű hatósugár kialakítására. Azaz, mivel a gazdasági, társadalmi tevékenység szférájában tapasztalható körzetesítési tendenciák a tanácsrendszert még nemigen „fertőzték meg” strukturálisan, így csak a működés során alakíthatják ki területi kapcsolataikat a különböző tanácsi és nem tanácsi szervek.

Az 1970-es évek második felétől kezdve nemcsak elméletben, de a legkülönbözőbb típusú szervek működésében is fokozatosan előtérbe került a különböző állami, gazdasági szervek közötti *tevékenység összehangolásának fontossága*, ágazati és területi szinten egyaránt. Maga az igény jóval korábban, a hatvanas évek végén, a gazdasági mechanizmus bevezetésével, majd – más oldalról – a tanácsrendszer változásával együtt jelentkezett. Ebben az időszakban jelentek meg a tárgyunkhoz kapcsolódó alapvető jogszabályok is. Társadalmi méretű,

tovább el nem odázható „megvalósulássá” azonban csak ebben az időszakban válik.

Az összehangolás – a dolog természetéből fakadóan – feltételezi többek között az állandó, folyamatos *tájékoztatást, információcserét*, bizonyos feladatokban az *együtműködést*, illetve ezt megelőzően az együtműködés lehetőségeinek a föltárását stb. Valamilyen fokú, illetve mélységű összehangolás az adott állam működésének elengedhetetlen feltétele. Az általunk vizsgált összehangoló tevékenység – miként azt tanulmányunkban a későbbiekben részletesen kifejtiük – „mást” is – takar.

Az együtműködés jelentősége abból a szempontból hangsúlyozandó, amennyiben ez együtt jár az abban résztvevő szervek *hatékonyabb munkavégzésével*, feladataik kisebb ráfordítással történő magasabb szintű ellátásával, minek következtében az egyes szervek eredményesebben működnek annál, mintha az együtműködés nem jött volna létre, azaz, mintha „csak” önmaguk („egyedül”) oldották volna meg feladataikat.

Az együtműködésben rejlő előnyök, valamint az együtműködésből származó „*haszon*” viszonylag könnyen mérhető a különböző gazdálkodó szervek, illetve tárgyunkhoz kapcsolódóan, a gazdasági jellegű együtműködések területén. Ugyanakkor a tevékenység-összehangolás nemcsak az ilyen típusú szervek, illetve területek közötti együtműködésben jelent termelékenységnövekedést, vagy racionálisabb munkaszervezést, hanem az állami szervek más típusainál, pl. a tanácsoknál is munkahatékonyság növeléssel, végső soron *nagyobb eredmény elérésével járhat*.

A fentiekben előrebocsátott gondolatokból kiindulva tanulmányunkban igyekszünk néhány általunk fontosnak tartott, és a tanácsi szervek együtműködésével kapcsolatos kérdésre ráirányítani a figyelmet. Úgy véljük, hogy a különböző irányzatú közigazgatási kutatások között szükséges olyan tényfeltáró, empirikus vizsgálatokat folytatni, amelyeknek *központi kérdése a megyei tanácsi szervek közötti koordináció*, a megyék közötti együtműködés lehetőségeinek, gyakorlatának föltárása.

A magyar közigazgatás „legstabilabb” szervezeti egysége a megye – illetve annak további meghatározó szerepe – hosszabb távon sem kérdőjelezhető meg, azonban a jelenlegi *megyerendszer* fönntartása mellett is foglalkozni kell azzal, hogy a megyei tanácsi, s ezzel összefüggésben a különböző nem tanácsi – de itt inkább fogalmazhatnánk úgy, hogy „tanácson kívüli” – szervezetek milyea irányokban, milyen szervezeti keretek között, milyen egyéb feltételek mellett lehetnek képesek bizonyos *társadalmilag indokolt megújításra*. Az együtműködéssel kapcsolatos kérdések, a megyék közötti koordináció mindezeknek csupán egy igen kis területét képezhetik, azonban a különböző ágazati és területi szervek tevékenységének a jelenleginél tudatosabb összehangolása, a koordináció továbbfejlesztése, s általában a koordináció magasabb szintjének létrehozása és hatékony működtetése jelentős feladatokat ró mind a tudományág, mind az állami gyakorlat számára.

2.

Az intézeti kutatások során Dél-Dunántúl empirikus vizsgálatával kívátnak hozzájárulni egy „*adott régió*” társadalmi-gazdasági szerkezetének föltárásához. A

célkitűzések szempontjából, s a vizsgálatok során szinonim fogalomként kezeltük a régió, a körzet, a Dél-Dunántúl megjelöléseket, s a „négy megye” alatt mindenütt a kutatás területét képező Baranya, Somogy, Tolna, Zala megyéket értettük.

Kutatásainkat, mint számbavételi egységben, a négy megyében folytattuk. Ezen belül vizsgáltuk, hogy az egyes szervek hogyan vesznek részt a lehetséges együttműködési formákban. Példának okáért, egy-egy területen megfelelő lehet két megye közötti feladategyeztetés, míg más esetben három, esetleg négy megye közötti koordináció lenne szükséges. Azt, hogy milyen ügyekben, milyen megyék lépjenek egymással kapcsolatba, az adott feladatok határozzák meg. Természetes az is, hogy a kapcsolati irányok állandóan változhatnak, sőt az is természetes, hogy e kapcsolatok nem törvényszerűen csak a régióon belül vizsgálhatók, hanem az adott területen kívüli megyék vonatkozásában is.¹

A kutatás tárgyát képezte a négy megye megyei tanácsi testületeinek, tisztviselőinek és szakigazgatási szerveinek koordinációs tevékenysége. A vizsgált időszak az 1971. évi Tanácstörvényt követő időtartamra terjed ki.

Alapvetően az ügyiratelemezés módszerét alkalmaztuk, ezt egészítették ki az egyes tisztviselőkkel, a szakigazgatási szervek dolgozóival való beszélgetések, különböző megállapodások elemzése, meghatározott problémakörökben gyakorlati szakemberekkel való tanulmányiratás megadott tematika alapján, valamint egy korábbi „jogszociológiai” jellegű vizsgálat tapasztalatainak figyelembevétele.

A kutatás során az együttműködés legtágabb lehetőségeiből indultunk ki, nem tettünk tehát különbséget aszerint, hogy az adott együttműködési megállapodás például polgárjogi vagy államigazgatási jellegű volt-e, vagy pedig formális vagy informálisnak minősíthető-e.

A több évig tartó vizsgálat során így kerültek föltérképezésre a megyei tanácsi szervek megyehatár átlépést eredményező kapcsolatai, a megyehatár menti települések egymás közötti igazgatási kapcsolatai, a nem tanácsi állami, társadalmi, politikai szervek területi illetékessége és igazgatási kapcsolatai, a helyi tanácsok és a nem tanácsi szervek közötti kapcsolatok, a különböző típusú, illetve nagyságrendű centrumok és vonzáskörzetük, és az ott működő szervek közötti kapcsolatok alakulása.

3.

A kutatás alapkérdései közül szükséges néhányra bővebben kitérni. Az első, hogy a négy megyét metodikai szempontból tekintettük „egységes” régióknak, azaz számunkra csupán annyit jelentett, hogy empirikus vizsgálatainkat itt végeztük, s ebből igyekeztünk bizonyos következtetéseket levonni.

A következő kérdés az „igazgatási jelleg” meghatározása. A vizsgálat szempontjából igazgatási jellegűnek tekintettünk minden olyan kapcsolatot, amelyben egyik félként megyei tanácsi szerv vett részt akár mint fogadó, akár mint

¹ A körzeten túli kapcsolatokra had hozzunk itt két példát. A Mohács-szigeti lakosság ellátása során Baranya és Bács-Kiskun megye együttműködése elkerülhetetlen, nem azt akarjuk ezzel mondani, hogy az együttműködés itt zökkenőmentes volt, ugyanígy Tolna megye északi területeinek, elsősorban Paksnak a különböző tartalmú együttműködése Dunaújvárossal – elsősorban gazdasági és munkaerő kapcsolatokra gondolunk.

címzett vagy kezdeményező szerv. A konkrét vizsgálatok során tehát mindig az adott szervtől indultunk ki, míg a másik oldalt csak annyiban érintettük, amennyiben az partnerként szerepelt. Ebből fakadt, hogy a „mindenkori másik oldal” igazgatási, gazdasági, társadalmi szerv is lehetett. Magunk – némi pontatlansággal – „szinonim vizsgálatnak” neveztük azt, amikor is ugyanazzal a módszerrel ugyanarra az időszakra, ugyanazokban a kérdésekben megvizsgáltuk például a megyei építési, művelődési terv stb. osztályok, más megyék (köztük a társ építési, művelődési, terv- stb. osztályok) felé irányuló együttműködését, visszavetítve a másik megyére is.

Az intézetben folyó kutatások interdiszciplináris jellege, másrészt a kutatott témák komplex volta miatt sem módszerben, sem tematikában nem lehet leszűkítést alkalmazni. Vizsgálatainkban mind a hipotézisek, kutatási célok, mind az alkalmazott módszerek együttesen tartalmazták a normatív és szociológiai, illetve az empirikus és elméleti megközelítést. Ennyiben szűknek és pontatlannak tűnne jelen esetben mind az igazgatási, mind az igazgatásszociológiai vagy jogszociológiai megjelölés, inkább tekintettük vizsgálatainkat *igazgatástudományi jellegűnek*.

A megyei tanácsi szervek megyehatár átlépést eredményező egymás közti kapcsolatainak vizsgálata fölveti az együttműködés, a koordináció értelmezésének, s egyben vizsgálhatóságának problémáit is. Más szempontú megközelítés a szervek szerinti bontás, ismét más a tartalmi elemzés alapján adott, vannak jogszabályon és vannak önkéntes elhatározáson alapulóak stb. Maga az együttműködés a legkülönbözőbb formában nyilvánulhat meg, pl. tervkoordináció, gazdasági koordináció, fejlesztések, beruházások közös megvalósítása stb.

A megyei tanácsi szervezeteknek bizonyos területeken a koordináció, az együttműködés, az összehangolás, illetve ezek előkészítése, irányítása *jogszabályon alapuló köteleessége*. Tulajdonképpen „a jogszabályon alapuló” megjelölés nem is túlrőzi pontosan mondandónkat, ugyanis – a szocialista állam funkcióváltozásaival szinkronban – központi szinten egyre nagyobb mértékben előtérbe kerül, nagyobb hangsúlyt kap az állam *organizatórikus funkcióinak fejlesztése*. Ennyiben a jogi szabályozás csak mozaikszerű, nem érint taxative minden területet, de a szerv (a tanács) rendeltetése magában foglalja a koordinációt külön jogszabályi előírás nélkül is. Az organizáció olyan szervező tevékenységet is jelent, amely tekintettel van a különböző szervek közötti kapcsolatokra, illetve a kapcsolatok irányítására is. A megyei tanácsi szervezetnek, mint az adott területen területük önkormányzati szerveinek és ebből a szempontból *az állami tevékenység elsődleges területi megvalósítóinak* az adott területre vonatkozóan úgyszintén fejleszteni kell organizációs feladatait. Vonatkozik ez a területi szervekre, a szakigazgatásra és a tisztségviselőkre egyaránt.

A tanács munkájában is megkülönböztethetünk belső és külső koordinációt. A *belső*, amely minden szervezet működtetésének velejárója, a vezetés része, a megyei tanácsoknál is elengedhetetlen. A *külső*, a különböző egyéb szervezetekkel való tevékenység-összehangolást jelent, de alapvetően a megyei közigazgatási határokon belül. A koordináció azonban még ebben az esetben is érezhető hatását megyén túlra is, attól függetlenül, hogy ténylegesen nem történt „határátlépés”. (Példának okáért ha a megyei szakigazgatás olyan, több megyére kiterjedő hatáskörű szervvel áll kapcsolatban, vagy valósít meg bizonyos közös beruházásokat, amelynek csak a központja van az adott megyében, de különböző „részelei”, telephelyei stb. más megyében található; fordítva, ha a központja nem az

adott megyében van, hanem csupán egy egysége található ott, és a szakigazgatás ezzel veszi fel a kapcsolatot.)

A megyei tanács *külső koordinációs* lehetőségeit vizsgálva úgy véljük, hogy ezt a kört tágítani lehet. Ugyanis a különböző típusú szervek között a kapcsolatok bonyolulttá válása, a távolságok rövidülése, a termelési kapcsolatok során bekövetkezett változások stb. miatt a szigorú értelemben vett *megyehatárok* – sokszor belső törvényszerűségekből adódóan is – át meg átlépődtek. Ebből fakad az, hogy a megyei koordináció ha „követni” akarja e kapcsolatokat, azok változásait, kiterjed (vagy legalábbis kiterjedhet) a megyehatáron túlra is. Hangsúlyozzuk, hogy ezekben az esetekben mindig *mellérendelt szervek* tevékenységének összehangolásáról van szó.

A megyén belüli koordináció alakulását nagyban befolyásolja az a tény, hogy abban a résztvevők sajátos egyedi érdekei is megnyilvánulnak (megnyilvánulhatnak), de összességükben megjelennek önálló megyei érdekként is, azaz a különböző érdekek kompromisszuma folytán végül is *manifestálódhat a megyei érdek*. Ugyanakkor az eltérő illetékességi terület, az eltérő működési feltételek, a társadalmi-gazdasági sajátosságok, a különböző megyei érdekek, melyek sok esetben jogos érdekként fogalmazódnak meg, zömmel a *határon túlra is mutató koordináció ellenében* hathatnak, vagy legalábbis nem erősítik azt.

Ugyancsak a megyén túlra irányuló koordináció ellenében hat az a tény, hogy ezt erősítő *központi iránymutatás*, jogszabályi rendelkezés *nincs* és így az ilyen típusú együttműködések általában a *megyék kezdeményezőképességén* alapulnak. Viszont ez azt is eredményezi – és kutatásaink ezt igazolták –, hogy a koordináció alapvetően az együttműködési készségtől, az együttműködési lehetőség, az együttműködésből származó előnyök felismerésétől, annak a megyei érdekekkel való egyeztetési lehetőségétől és egyéb, többnyire szubjektív tényezőktől is függ.

A tanulmány szempontjából egy további kérdés vizsgálata is indokolt. Ez pedig a *koordináció és az együttműködés egymáshoz való viszonya*, egymásnak való megfelelésük, illetve az egymástól való eltérésük. Bizonyos szempontból az együttműködést a koordináció egyik eszközének lehet tekinteni, a tanulmány szempontjából azonban ez a megkülönböztetés nem látszik indokoltnak. A koordináció ugyanis véleményünk szerint hosszabb ideig tartó, két vagy több szerv közötti folyamatos tevékenységösszehangolást jelent. Az együttműködés nem hordozza magán az állandóság jegyeit olyan mértékben, mint a koordináció, s inkább a konkrét, bizonyos eseti kapcsolatok formájában nyilvánul meg. Az együttműködések sorozatából kialakulhat egy olyan modell, illetve rendszer, amely a szervek közötti állandó, tartósan összehangolt tevékenységet (azaz koordinációt) eredményezhet.

Az együttműködés és általában a koordináció vizsgálatánál egyik igen lényeges szempontnak tartjuk azt, hogy a vizsgált szervek számára *milyen eszközök* állnak rendelkezésre, tehát milyen anyagi, technikai, szervezeti, személyi eszközökkel „*érdemes belépni*” a *koordinációba*, továbbá, hogy ezek a meglévő eszközök mennyiben találhatók meg a partner szervnél, illetve hogy a partner szervek milyen más eszközökkel rendelkeznek, s ezeknek az eszközöknek a felhasználását miként lehet egymással összhangba hozni. Fontos kérdésként vetődik fel, hogy a meglévő eszközökkel milyen célt kívánnak, illetve milyen célt tudnak elérni a résztvevő szervek. S végezetül, hogy az együttműködés milyen ered-

ménnyel jár(hat), s mindezeket összevetve mennyiben fejezik ki az adott szervek sajátos és közösnek meghatározott érdekeit, illetve *egy nagyobb terület érdekszerését is.*

4.

Az elmúlt évtizedben különböző jogszabályi rendelkezések szabályozták a koordinációt, ezen belül elsősorban a tanácsok és a nem tanácsai szervek közötti együttműködést, de ezek általában – mint arra korábban már utaltunk – nem érintették a megyehatár átlépésre irányuló kapcsolatokat. Bár konkrét jogszabály nem rendezi e kérdéseket, ugyanakkor – és ezt hangsúlyozzuk – olyan jogszabály *sincs, amely „tiltja”* az együttműködést (természetesen nem vonatkozik ez a hatáskör túllépésére).

Az MSZMP KB 1970. március 10-i irányelve a „területfejlesztés tervezésének és szabályozásának kérdéseiről” kifejti, hogy „... az egyes megyék és országrészek közötti érdekösszehangolásnak nagyobb társadalmi jelentőséget biztosítsunk a tervezésben és az irányításban; ... *bővíteni kell a megyei tanácsok szerepét* a megye területén működő gazdasági egységek közötti *koordinációban*”. Igaz, hogy ez az irányelv a megyén belüli koordinációra vonatkozik elsősorban, de megyehatáron túli hatása is lehet, abból a tényből fakadóan, hogy e gazdasági egységek központjai, telephelyei más-más megyében is megtalálhatóak, tehát bizonyos, megyék közötti *átfedések* mutathatók ki.

Az MSZMP XI. kongresszusa feladatul jelölte meg a különböző állami szervek összehangoló tevékenységének fokozását, az MSZMP KB Titkársága 1977. december 5-i határozata pedig a különböző gazdasági egységekben működő pártszervek koordinációs feladatait rögzíti, de találunk rendelkezéseket témakörünkhöz kapcsolódóan a párt XII. kongresszusának jegyzőkönyvében is.

E néhány példával csupán azt kívántuk jelezni, hogy a párt, fölismerve a koordináció szükségességét, több fórumon és többféle formában rögzítette annak fontosságát. Az már kérdés, hogy az ezekben foglaltak miként mentek át *a pártirányítás gyakorlatába*, hogy kellő hangsúlyt kaptak-e a pártnak a tanácsokat irányító tevékenységében, s hogy mindezekből a különböző állami, gazdálkodó szervek megfelelő mélységgel merítettek-e gyakorlati munkájuk végzése során.

A témánkhoz kapcsolódó jogszabályi rendelkezések között nem foglalkozunk a már sokszor „citélt-elemzett”, a területfejlesztést megalapozó, a 70-es évek elején hozott kormányhatározatokkal (amelyek egyébként is megérték már a módosításra, tekintettel területfejlesztési politikánk lényeges változásaira a 70-es évek végén). Érdemes ugyanakkor elidőzni az *1971. évi I. tv.* (továbbiakban: Tt.) néhány, tárgyunkat érintő rendelkezésén.

Sokszor leírták már; a tanácsok, megnövekedett gazdasági erejük folytán egyre jobban képessé válhatnak gazdasági, szervező, irányító, koordinatív feladataik ellátására. Vajon valóban jelentőset léptünk-e ezen a téren, vajon *a tanácsok gazdasági ereje elegendő-e* arra, hogy *partnerei legyenek* a különböző nem tanácsai – elsősorban gazdálkodó – szervezeteknek?

A Tt. 12. § (3) *bekezdése szerint* a tanács megállapodhat más tanáccsal abban, hogy meghatározott hatáskört közösen létrehozott szerv útján gyakorolnak, illetve közösen vállalatot, vagy intézményt hoznak létre. Ez eddig zömmel két,

esetleg több község esetében fordult elő, de nem tapasztaltuk, hogy pl. két megyehatár mentén lévő községi tanács között volna ilyen tárgyú megállapodás. (Ehhez egyéb törvényességi, hatásköri, felügyeleti kérdések tisztázása is szükséges.)

Tt. 15. § b) a megyei tanács szervezi, összehangolja... a megye területén az állami, társadalmi, gazdasági... célkitűzések kialakítását és megvalósítását. *Tt. 25. §* a főváros, a megyei tanácsok a területfejlesztési tevékenység összehangolása érdekében... c) kezdeményezik a több szerv által közösen létesítendő beruházások megvalósítását!

A tanács köteles megvizsgálni, „lehetőségei határain belül” meg tud-e felelni „egymaga” a rá háruló feladatoknak, megfelelően tudja-e szolgálni az adott területen élő lakosság érdekeit. Ha úgy látja, hogy nem, akkor „léphet”, pontosabban lépnie kell, hiszen a törvényalkotó nem úgy fogalmazott, hogy kezdeményezheti, hanem „kezdeményezi”... megvan tehát a megfelelő jogi keret. S áll ez valamennyi tanácsi szervre, a törvény ugyanis nem köti helyi tanácsokra, ennek megfelelően a megyei tanácsra (annak szerveire) is vonatkozik. Ebből következik viszont az is, hogy *a megyehatárok ebből a szempontból nem lehetnének akadályok.*

Az adott megyei szervezet az adott területen élő lakoságnak felel! Tehát választóinak. De felelősségre vonható lenne-e a tanács, ha utólag kiderülne, hogy egy adott feladatot, problémát hatékonyabban, gazdaságosabban, hosszabb távra szólóan eredményesebben oldhatott volna meg, ha egyeztetette volna erőit, eszközeit a másik megyével, azaz felelőssé tehető-e az adott megyei szerv a *mégén túlra nyúló koordináció elmaradása miatt?* Igenlő válasz esetén is, itt csak a politikai felelősségrevonás lehetősége jöhetne számításba.

Végül két olyan korábbi jogszabályt említünk, amely a tanácsok „eszközrendszerét” hivatott bővíteni. Az 1/1970 (XI. 15.) OT-PM sz., illetve az 5/1975. (XI. 29.) OT-PM sz. együttes rendelet. Az első a megyei tanács vb. tervosztálya szerződés-kötési lehetőségeit bővíti, az utóbbi pedig lehetővé teszi a fejlesztési célú pénzeszközöknek a tanácsok részére való átadását a tanácsi koordinációs tevékenység keretében létesítendő közös beruházásra.

Az itt vázolt jogszabályok is biztosítják, hogy különböző területeken és formában szorosabb – *gazdasági jellegű – együttműködésre is lehetőség van, s hogy ez mégsem valósult meg eddig, annak jelentős szemléletbeli okai is vannak.* Nem elég ugyanis az elvi lehetőséget előírni, a jogszabályi keretek kitöltése gyakorlati tevékenységgel, főként egy ilyen „perifériális”, hasznát kevésbé megmutató, sok munkát igénylő területen jóval nehezebb. Hiányzik a *felsőbb szervek iránymutatása, s mindezekon túlmenően az érdekeltég megteremtése.* Arról van szó, hogy sem a megyei vezetők, sem pedig a szakigazgatás kényszerpályát nem látván, s a problémákkal nem kellőképpen azonosulva, s példát sem igen tapasztalva nem érez elegendő alapot az együttműködés feljlesztéséhez, s elegendő tereket a kiterjedéséhez.

5.

A megyei tanács és az ettől – részben – függetlenül szerveződött és működő nem tanácsi – szervek egyik oldalról a vázolt jogszabályi lehetőségek, másik

oldalról pedig saját kezdeményező készségük alapján léphettek volna egymással kapcsolatba.

Kutatásaink során kitént, hogy a vizsgálat tárgyát képező szervek közötti kapcsolatot nemhogy koordinációnak, összehangolt tevékenységnek, de még rendszeres együttműködésnek sem lehet nevezni, hanem inkább egy-egy konkrét feladat megoldására létrejött *ad hoc munkakapcsolatnak*. Ezen túlmenően a különböző szervek közötti kapcsolatok általában kimerültek bizonyos tájékoztatók egymásnak való megküldésében, esetenkénti informatív jellegű találkozásban – ezek azonban nélkülöztek mindennemű tudatosságot, mind a kapcsolat irányultsága, mind pedig a kapcsolat tartalmára vonatkozóan.

Az elemzett ügyiratok alapján megállapítható, hogy a vizsgált időszakban nagyobb jelentőségű gazdasági, fejlesztési beruházásokkal összefüggő, tehát anyagi érdekeltséget, s – esetleg – kockázatot is magában foglaló *konkrét feladatmegoldás csak elvétve fordult elő*. Arra pedig egyáltalán nem találtunk példát, hogy egy adott ügyben két-három, netán négy megye valamely szakigazgatási szerve rendszeresen találkozna – az adott probléma megoldásában egymás felé közelítve –, folyamatos együttműködést alakítana ki.

A vizsgálat tárgyát képező megyei tanács vb. terv-, ipari vagy kereskedelmi osztályai csak elvétve találkoztak abból a célból, hogy gyakorlati tapasztalataikat kicseréljék, de ugyanez mondható el például az építési, a munkaügyi osztályokról is. Ez utóbbiaknál egy-egy alkalommal előfordult bizonyos „*egyeztetés*”, főként a más megyében történő *munkaerő-toborzás* esetében, de valamilyen konkrét, s egyben hosszabb távra szóló tudatos koncepció alapján megvalósuló együttműködés-rendszerről itt sem beszélhetünk.

Viszonylag állandóbb, tartósabb és talán tartalmasabb kapcsolatokról inkább a művelődés-, sport- és egészségügy területén beszélhetünk, itt is elsősorban korábbi hagyományokon alapulva, illetve az intézményhálózat által meghatározott bizonyos körzetesítések következtében, valamint egy-egy esetben ágazati jogi szabályozáson, tehát kényszerpályák által meghatározottan.

Bevezetőnkben röviden szóltunk az együttműködések „hasznosságáról”. Kutatásunkkal kapcsolatban joggal vethető fel ugyanis a kérdés, hogy mi a koordinációtól esetleg túl sokat várunk, túlhangsúlyozzuk annak jelentőségét, hiszen az együttműködés szükségességének elbírálása során számtalan egyéb tényező is vizsgálendő lenne. Tény az, hogy mindennemű tervegyeztetés, koordináció esetén *alapos előkészítő munkára* van szükség, hogy valóban *a kitűzött célnak megfelelő eredmény jöbessen létre*. Hogy csak egy „mindennapos” példával éljünk: egy olyan tanácskozás, továbbképzés megszervezésénél, amely három-négy megye azonos szakembereinek összehívásával történik, meg kell vizsgálni azt is, hogy milyen utazási és szállásköltségek merülnek fel, vagy, hogy mennyi a kiesett munkaidő. Azt is meg kell ugyanakkor vizsgálni, hogy a különböző anyagi, technikai eszközök koncentrált felhasználása, az előadók oda-, visszautazása, az esetleges évenkénti váltás, a költségek megoszlása végső soron hogyan számázhatók. De mindezen – elsősorban gazdasági – tényezőkön túl, annak vizsgálata is szükséges, hogy a különböző megyékből meghívott szakemberek *tapasztalatainak közvetlen kicserélése* (hogy másról ne is beszéljünk) *pénzben ki nem fejezhető*, milyen haszonnal jár, visszacsatolva ezt a „hasznot” az adott megyére is. Tehát amikor eldöntjük a kapcsolat létrehozását, vagy annak folytatását, töb-

bek között ezekre a szempontokra is figyelemmel kell lenni, kihangsúlyozva a hosszabb távon való lehetséges előnyök, az eredményesebb működés biztosítását.

Hogy az együttműködés, a koordináció fejlesztése nem csupán absztrakt – a társadalmi-gazdasági valóságtól elvonatkoztatott fogalom, illetve igény, azt az egyes megyék állami és pártvezetőinek sajtóban nyilvánosságot látott nyilatkozatai is jelzik. A 70-es évek elején kötött együttműködési megállapodást és hozott létre Koordinációs és Konzultatív Bizottságot a négy megye legfelsőbb állami és párt szervezete.²

Az más kérdés és egyben elgondolkodtató, hogy az együttműködés a 70-es évek második felétől kezdve lelassult, s intézményes formái gyakorlatilag nem is működtek! Talán most a VI. ötéves terv készítésénél figyelhetünk meg bizonyos kedvező jeleket, legalábbis ami az együttműködésre való igény megújulását illeti.³

Közbevetőleg jegyezzük meg, hogy a koordináció szükségességének, az abban rejlő előnyök kiaknázásának felismerése nemcsak Dél-, hanem *Észak-Dunántúlon is erősödött* az utóbbi esztendőben. 1979 decemberében Tatabányán Budapest, valamint Fejér, Győr-Sopron, Komárom, Pest, Vas és Veszprém megyék vezetői kötöttek megállapodást. Nem áll rendelkezésünkre információ arra vonatkozóan, hogy az azóta eltelt időszakban ez mennyiben és milyen irányban befolyásolta az érintett megyék egymás közötti kapcsolatait, tevékenységük összehangolását, itt ezért csupán a megállapodás célkitűzését jelezzük, amely rögzíti, hogy „a társadalmi életünkben végbement gyors ütemű fejlődés olyan újszerű feladatokat ír elő *az egymással határos területi tanácsok számára*, amelyeket *csak együtt*, szoros és állandó munkakapcsolat kialakításával és fenntartásával képesek megoldani”. A gyakorlat dönti majd el, hogy az egyes megyék miként képesek, most már szerződésben vállalt kötelezettségüknek eleget téve egyedi érdekeiket egymással összhangba hozni, hogy azok megfeleljenek a célkitűzésben foglaltaknak.

Kutatásunk tapasztalataiból leszűrhető, hogy a partner kiválasztása során nem jellemző következetesség, még abban a vonatkozásban sem, hogy a partnerek megválasztásánál elsősorban a szomszéd vagy a közelebbi megye hasonló szervével kívánnának kapcsolatba lépni. Jó néhány olyan példát találtunk, amikor pl. tájékoztató anyagokat megküldenek az ország valamely távoli megyéjének, de ugyanezt a közvetlen mellette lévőnek nem. Úgy véljük, nem szükséges bővebben bizonyítani: az ésszerűség mindenképpen azt indokolná, hogy először *a szűkebb környezetünkben* nézzünk körül, s egy nagyobb térségen belül az ott található területi szervek elsősorban egymással keressék a kapcsolatokat, és pedig olyanokat, amelyek tényleges koordináció, gyakorlati együttműködés eredményeképpen hozzájárulhatnak a nagyobb térség közös érdekeinek meghatározásához.

² Az egész folyamat, illetve ennek elemzését lásd bővebben az MTA Dunántúli Tudományos Intézetében 1977-ben készült, A tervezési-gazdasági körzetek és a megyék közötti együttműködés lehetőségei című BIHARI OTTÓ és szerzői munkaközössége által írt munkában.

³ 1980 decemberében Baranya megyében találkozott a 19 megye vb-titkára, a tanácskozás célja a megyék közötti együttműködés fokozása volt; vagy a vizsgált négy megye a tanácsok közötti és ezen belül a megyék közötti együttműködésre közösen adott ki egy munkát 1980-ban; de Baranya megye hosszú távú településhálózat-fejlesztési koncepciójában is helyet kapott a megyék közötti együttműködés fokozásának igénye.

Amennyiben ezeket a kapcsolatokat olyan irányban tudjuk fejleszteni, hogy azokban egyúttal kifejeződik egyfajta nagyobb területi, azaz egy *lebetséges mező-szintű érdekrendszer is*, úgy véljük, hogy – gazdaságossági szempontból is – nagyot léphetünk előre, kiaknázva az egyes területek közötti közvetlen kapcsolat-tartás, az együttműködés előnyeit. Ehhez szükséges, hogy – elsősorban – a megyei szakigazgatás, érvényrejuttatva a saját területi és ágazati érdekeit is, szemléletben olyan módon változzék, hogy képes legyen felismerni és felismerésének megfelelően cselekedni *a nagyobb terület komplex érdekrendszerében*. Nyilvánvaló, hogy a kapcsolatok vizsgálatánál nem szabad szem elől téveszteni, hogy az abban résztvevők milyen természeti, társadalmi, gazdasági *sajátosságokkal* bírnak, mennyiben térnek el ezek a sajátosságok egymástól, s hogy ezeknek *milyen kihatása van a koordinációra*. Ebből fakad, hogy a megyék termelési mutatói, ágazati és infrastrukturális szerkezete, illetve azok fejlettsége, a vállalatok eltérő irányítási sajátosságai, a nem tanácsi szervek eltérő szervezeti rendszere stb. különböző lehetőségeket, illetve különböző együttműködési formákat indíkalhatnak. Tehát nem egy konkrétan meghatározott együttműködési séma kidolgozására van szükség, hanem *olyan koordinációs modellek létrehozására*, amelyet aztán, bizonyos helyi-területi és ágazati sajátosságok figyelembevételével tudnak alakítani, módosítani a kívánt cél elérése érdekében.

6.

A megyei tanácsi szervek megyehatár átlépést eredményező kapcsolatai néhány területének kiemelése további következtetések levonását teszi lehetővé.

Bizonyos tervkoordinációs kapcsolatokon és együttműködési megállapodások megkötésén túlmenően nagyrészt kétoldalú együttműködésnek vagyunk tanúi, amelyben a „másik fél” általában a másik megye valamely nem tanácsi szerve, tehát nem a hasonló társszerv. Ez azt jelenti egyben, hogy a megyék közötti együttműködés során *nem lép be a tárgyánál fogva érdekelt tanácsi szakigazgatás*, nemhogy a koordinációban résztvevő szervként, de még „közvetítőként” sem. Sőt sok esetben még tájékoztatást sem kapnak sem az adott nem tanácsi szervtől, sem a társszervtől. Egyértelműen következik ebből, hogy az adott szakigazgatási szerv sok esetben nem is tud arról, hogy „saját megyéjében mi történik”.

A másik probléma ezzel kapcsolatban a „csak kétoldalúság”. Nem vitatjuk: az adott feladat szabja meg, hogy annak megoldásában milyen szervek vesznek (vegyenek) részt, de – legalábbis az általunk vizsgált esetek jelentős százalékában – elképzelhető lett volna a több irányú kapcsolatfelvétel (kapcsolattartás) is. Következő kérdésünk az, hogy vajon miért elenyésző az olyan ügyek száma, amelyekben mindkét oldalon tanácsi szerv áll, s ha ilyenek föllelhetők is, azok zömmel miért eseti jellegűek, s miért csupán informatívek.

Korábban, az együttműködés általános kérdései során már rámutattunk a szemléletbeni változás szükségességére. Bebizonyosodott az, hogy az egyes megyei szervek egyrésztől csak igen *ritkán mennek elébe* az együttműködésnek, nem „ajánlkoznak”, más oldalról pedig a nem tanácsi szervek a tanácsi szervezet tevékenységét sem ismerik kellőképpen, s nem is tartják szükségesnek a rendszeres együttműködést, s ebből fakadóan általában úgyszintén nem kezdeményezők.

Az esetenként megvalósult koordináció is rendkívül sok „zökkenőn” keresztül jön létre. A résztvevő szervek nem kellően „tisztelik” egymást, illetve egymás tevékenységét, nem is bíznak kellőképpen a létrehozandó (vagy hozható) eredményben. Ebből fakad, hogy a folyamatos együttműködés, főként ha konkrét feladatról van szó, igen sok problémát jelent. Abban az esetben történik változás a „hozzáállásban”, ha a koordinációban részt vesz a „párt” is, vagy ha az adott ügy „*pártkoordinációban*” jön létre. Elgondolkodtató, hogy vajon miért szükséges ilyen esetekben a párt közvetlen „beavatkozása” akkor, amikor az egyes ügyek jellege egyébként konkrét, operatív feladatmegoldásokat követel meg az adott állami szervtől.

Tanulmányunkban nem foglalkozunk az együttműködési megállapodásokon alapuló kapcsolatokkal. Magát a megállapodást igen fontos, „*elvileg*” olyan „*végterméknek*” tartjuk, amely kifejezi azt az igényt, amely a kapcsolat rendszerességére, folyamatosságára, azaz koordinációra vonatkozik. Az általunk megvizsgált megállapodások szövegezésében a feladatok megfogalmazása mellett kevés gondot fordítanak az ellenőrzésre, a végrehajtásra, a gyakorlati együttműködés során pedig a megállapodásokban foglaltak realizálására, de fogalmazzunk inkább így, a számonkérés sok esetben elmarad. *Nem lévén* megfelelő „*szankciórendszer*” tulajdonképpen nehéz lenne a másik féltől a kötelezettséget (ha egyáltalán van ilyen) „*behajtani*”.

Tanulmányunkban nem érintettük külön a szakigazgatási szervek együttműködését. Mint a gazdasági jellegű koordináció meghatározó szervét, a *tervosztályokat*, mégis egy gondolat erejéig érdemes elemezni. Vizsgálatunkból megállapítható, hogy a tervosztályok kapcsolatai elenyészőek, s hogy a Tervgazdasági Bizottságok egyáltalán nem is léptek kapcsolatba egymással – ami bizonyítja a megyén belül gondolkodás elsődlegességét, néhol kizárólagosságát, sőt az „*én házam – én várom*” elv továbblétezését is. Pedig a munkaerő-gazdálkodás, ipartelepítés, útépités, vagy gazdasági egységek fejlesztése stb. a tervezés egész folyamatában szükségessé teszi a tanácsi szervek egymás közötti és a nem tanácsi szervekkel való kapcsolattartását.

7.

A tanulmány következő részében néhány olyan, általunk gazdasági jellegűnek minősített kapcsolatot mutatunk be, amely bizonyítja, hogy ilyen típusú együttműködésre is *van lehetőség*.

Rendszeresen előfordul, hogy az egyes pénzügyi osztályok a mezőgazdasági lakosság jövedelemadóit és a háztáji *adóteteleket* a határmenti községekre vonatkozóan *nivellálják*, s ez ügyben jegyzőkönyvi formában rögzítik megállapodásaikat.

Figyelembe véve a nyerhető előnyöket, a lakosság szempontjából igen fontosnak tartjuk a *szolgáltatások közös szervezését*. Megyei szintű megállapodást kötöttek a nagykanizsai, a dombóvári, a dunaföldvári kórházak egészségügyi szolgáltatásainak kiterjesztésére az érdekelt megyei szervek. Az attalai körzet ellátására Somogy és Tolna megye tanácsainak több szakigazgatási szerve kötött együttműködési megállapodást. A Nagykanizsai Patyolat Vállalat szolgáltatásai-

nak Somogy megyére való kiterjesztésében ugyancsak tervezési koordináció jött létre.

E példákkal kapcsolatban meg kell azonban jegyezni, hogy általánosság, *intenzívvé* elsősorban a területátcsatolások során váltak. Tény ugyanakkor, hogy ezekben az esetekben a tanácsi szervek igen alaposan, a lakosság – közigazgatási határoktól függetlenül létező – érdekeit szem előtt tartva intézkedtek. Például a Baranya és Tolna megyei Tanács V. B. ipari osztályai által fölvetett jegyzőkönyv tanúsága szerint: „a két ipari osztály kölcsönösen állást foglal az ügyben érintett gazdálkodó szervnél, hogy . . . a lakosság részére nyújtandó szolgáltatás semmiféle hátrányt ne szenvedjen”. Ugyanezt találhatjuk a Somogy megyeiekkel kötött megállapodásban is.

Ritkán ugyan, de előfordult, hogy egy megyei tanács *más megyében lévő tanácsi szervek adott anyagi támogatást*. Így, a Zala megyei Tanács „tekintettel arra, hogy Balatonberényben és Balatonszentgyörgyön sok zalai üdül”, rendszeres támogatást biztosít a két községnek. A Baranya megyei Tanács 200 000 Ft-ot biztosított a Szekszárdi Szabó Szövetkezetnek – gazdasági megállapodás alapján – a célból, hogy a szövetkezet egy Baranya megyei községben beruházást valósítson meg. Ez utóbbival kapcsolatban két tényező érdemel említést. Az egyik, hogy a visszafizetésért a garanciát a KISZÖV vállalta, tehát a tanács részére tulajdonképpen nincs is kockázat, a másik, hogy e támogatás által bizonyos felesleges, főleg női munkaerő kötődik le, s a fejlesztési igény egyezik a megye iparstruktúrájával.

Egy-egy példát találunk arra is, hogy a megyei tanácsok támogatnak anyagilag valamilyen *művelődési, szociális intézményt* (pl. a kaposvári Csiky Gergely Színházat, a kaposvári Siketnéma Intézetet, a bolyi Gyermekotthonot stb., mivel az illető megyének valamilyen érdekeltsege fűződik ehhez). (Pl. a bolyi Gyermekotthonban zalai gyermekeket is elhelyeznek, vagy a kaposvári színház tájékoztatókat tart Zala megyében stb.)

Többször találkozunk *vállalkozási szerződéssel*, bizonyos meghatározott, vagy folyamatos munkatevékenységet illetően, ahol a megrendelő valamilyen tanácsi szerv, pl. a vállalkozási szerződés a Tolna megyei Tanács V. B. kereskedelmi osztálya és a Pécsi ÉVI között folyamatos munkavégzésre.

Ügyirati formában is rögzített kapcsolataik vannak az egyes tanácsi szerveknek bizonyos – több megyére is kiterjedő hatáskörrel rendelkező szervvel, így a postával, MÁV-val, DÉDÁSZ-szal, vízügyi igazgatóságokkal, hogy csak a fontosabbakat, a gyakrabban előkerülőket említsük. Az egyes beruházások megvalósítása során válik szorosabbá az együttműködés, de évi egy-két alkalommal egyébként is „találkoznak”.

A Közép-dunántúli Vízügyi Igazgatóság ilyen tárgyú leveléből kitűnően az igazgatóság munkálatai végzése során messzemenően figyelembe veszi a szakigazgatási szervek javaslatait.

Ellenpélda, egyben bizonyos korábbi hiányosságokra utal, hogy Zala megye Tanácsa V. B. egy alkalommal határozatában kérte fel a Keszthelyi Kis-Balaton Vízitársulatot, hogy fordítson nagyobb gondot a társulat Zala megyei illetékesgű feladatainak végzésére.

Végezetül egyetlen példa kapcsán szólunk arról, amikor több megye összefogására lett volna szükség ahhoz, hogy valamilyen *nagy volumenű beruházás*

megvalósuljon.⁴ A példa a közös házgyár, vagy építőipari kapacitás létrehozása ügyében hosszú éveken át folytatott megbeszéléssorozat Somogy, Tolna, Zala és Baranya megyék között az ÉVM és az OT bevonásával. Először a házgyár létrehozásáról, majd ezt módosítva az építőipari kapacitás-koordinációról volt szó.

Miként egy jegyzőkönyvből kitűnik, az 1970-es évek elején indult ügy iránti lelkesedés 1975-re alábbhagyott. A problémák között szerepelt a népességszám, a kapacitás, a pótlólagos beruházások szükségessége, a korszerű technológia alkalmazásának követelménye, egyéb beruházások kérdése, a három megyében lévő üzemek működése, fejlesztési alapok nagyságának, központi elképzelések pontos ismeretének hiánya stb. –, hogy csak a fontosabbakat említsük.

Bár a tárgyalások során megállapodás született, hogy a megyék tisztségviselői pártfórumok elé is vigyék az ügyet, s a felsőbb szervekkel való egyeztetést követően kerüljön közös javaslatként az ÉVM-hez, ez ideig végső döntés nem született. (Annyi igen, hogy pl. Pécsre Kecskemétről hozzák a házgyári elemeket.) Időközben a házgyár, illetve az építőipari kapacitás-koordináció is *lekerült a napirendről*. Újabbban, különböző fórumokon vetik fel, hogy a házgyár létrehozása nem is lenne célszerű, gazdaságos. Nem vagyunk hivatottak ennek még csak megkérdőjelezésére sem, annyit azonban szabad legyen megjegyezni, hogy vajon ha jó 10–15 évvel ezelőtt létrejött volna e közös beruházás, akkor milyen előnyöket adott volna ez, megfelelő előkészítés, telepítés esetén a résztvevő megyéknek, az országrésznek, Dél-Dunántúlnak.

* * *

Dolgozatunk végén, mondandónk összegezése helyett hadd hozzunk föl egy követendő példát Baranya megye Tanácsának gyakorlatából. Hogy az alábbi célkitűzések megfogalmazásában, a mi kutatásaink is közrejátszottak-e, nem vagyunk hivatottak eldönteni. Amennyiben akármilyen kis mértékben is közrejátszottunk a megyei vezetők szemléletváltozásában, úgy véljük, kutatásaink ebből a szempontból is hasznosnak minősíthetők.

Baranya megyei Tanács 32/1980. T. sz. határozata a hosszú távú településhálózat-fejlesztési koncepció felülvizsgálatáról, további feladatokról: „A megyei tanács elnöke és a helyi tanácsok elnökei gondoskodjanak arról, hogy a tanácsai szervek együttműködésében helyet kapjanak a településhálózat-fejlesztési tervek realizálásával kapcsolatos közös feladatok. A tanács elnökhelyettese a megyehatáros területek jobb ellátása érdekében a településhálózat-fejlesztési koncepcióban elfogadott érvényesítésére folyamatosan konzultáljon a szomszédos megyék tanácsai vezetőivel, s kezdeményezzen feléjük megállapodásokat konkrét együttműködésre.”

⁴ Az, hogy a közös beruházások, a fejlesztések összehangolásának megvalósítása, pénzeszközök átcsoportosítása, milyen területeken, milyen formában és tartalommal történjék, további – főleg közgazdasági jellegű – kutatások eredményeképpen válhat világossá.

СОГЛАСОВАНИЕ, СОТРУДНИЧЕСТВО, КООРДИНАЦИЯ
(ИССЛЕДОВАНИЕ ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ АДМИНИСТРАТИВНЫМИ
ОРГАНАМИ В ЮЖНОМ ЗАДУНАЙСКОМ КРАЮ)

ФЕРЕНЦ ЧЕФКО

Статья подводит итоги опыту, накопленному при анализе координационных отношений областных Советов четырех областей Южного Задунайского края на основе эмпирических исследований. Исследование указывает на практику сотрудничества между областями в первую очередь на базе анализов деловых документов. Этот вопрос связан с одной стороны с проблематикой территориального развития, с другой стороны содействием более эффективной работы исследуемых органов.

Прежде чем показывать связи административного характера, автор рассматривает характер науки управления, понятие внутренней и внешней координации, так же как понятие сотрудничества и координации. Он кратко обрисовывает возможности правового регулирования, останавливаясь на недостатках так и центральных директив, как и нынешнего правового регулирования. Отдельно подчеркиваются проблемы, возникающие из системы специфических интересов разных исследуемых территорий или Советов.

В дальнейшем автором анализируются важные типы продолжительного сотрудничества, потом выделяя отдельные конкретные формы отношений рассматриваются аномалии, выражающиеся в ходе разных типов сотрудничества.

Наконец после анализа отношений, перешагивающих границы области показывается на нескольких примерах возможности дальнейшего развития и говорится о вопросах применения на практике.

CO-OPERATION, CO-ORDINATION AND ALIGNMENT
(Analysis of the relations between the organs of public administration in
South-Transdanubia)

Ferenc Csefkó

The study gives a summary of those empirical experiences that the author gathered while investigating the co-ordination relationships between councils of four counties in South-Transdanubia. The investigation – based mostly on file – analysis – was meant to present the practice of co-operation among the counties from the viewpoint of regional development and in order to promote the more efficient functioning of the organs under examination.

Before describing the administrative relations the author deals with some problems of the science of administration, internal and external co-ordination, and the concepts of co-operation and co-ordination. He briefly outlines the possibilities given by legal regulations with special regard to the deficiencies of central direction on the one hand, and those of the present legal regulation, on the other. He also points out the problems deriving from the particular system of interests that prevails in the work of the councils in the counties under examination.

The author analyzes the main forms or types of long-term co-operation then, taking certain forms of relation as examples he examines in detail the anomalies experienced.

In the end he summarizes the conclusions drawn from the analysis of inter-county relations (pointing out the further possibilities of development) and raises questions of applicability.

INFRASTRUKTÚRA-VIZSGÁLAT A DÉL-DUNÁNTÚLI RÉGIÓBAN

SAS BÉLA

A szerző egy hazai regionális infrastruktúra-vizsgálatot mutat be. A kutatás arra kereste a választ, hogy a négy megyét magában foglaló körzet településeinek infrastrukturális ellátottsága milyen szintű, az ellátottsági szint alapján milyen településcsoportok rajzolhatók meg, illetve ezek és az egyes települések mennyiben egyeznek meg az egyes megyei területfejlesztési tervekben szereplő településhálózati besorolással.

A kutatási eredmények bemutatásával párhuzamosan kerül ismertetésre a vizsgálati módszer és alkalmazásának néhány tapasztalata.

Tanulmányunkban a Dunántúli Tudományos Intézetben folytatott kutatások egy témáját és eredményeit kívánjuk ismertetni. Az ismertetés szervesen kapcsolódik a szerző Gondolatok a regionális infrastruktúra-vizsgálatok módszertanához c. dolgozatához, amely az MTA Dunántúli Tudományos Intézet közleményeinek 27. számában jelent meg. Abban a munkában a konkrét regionális infrastruktúra-vizsgálat során felmerült főbb módszertani kérdéseket tárgyaltuk, nevezetesen azokat, amelyekkel a vizsgálat során a kutatási célkitűzés megfogalmazásától kezdve, a kutatási program elkészítésén keresztül, a vizsgálat elvégzéséig és az eredmények elemzéséig találkoztunk. Ezen kívül áttekintettük az infrastruktúra összetett fogalmi rendszerét, meghatároztuk az infrastruktúra szerepét a területfejlesztésben, vázoltuk a körzetkutatás és infrastruktúra összefüggéseit, valamint jellemeztük az alkalmazott feldolgozási módszert. Jelen tanulmányunk célja az, hogy a konkrét vizsgálatok eredményeiről adjon számot.

Mint arra már utaltunk, a vizsgálat egy intézeti, nevezetesen az Ágazati, infrastrukturális és igazgatási kapcsolatok a dél-dunántúli régióban c. teamkutatás egyik részmájában készült. A kutatás során arra kerestünk választ, hogy a dél-dunántúli tervezési-gazdasági körzet – Baranya, Somogy, Tolna és Zala megyék – településeinek infrastrukturális ellátottsága milyen szintű, az ellátottsági szint alapján milyen településcsoportok rajzolhatók meg, illetve ezek és az egyes települések mennyiben egyeznek meg, vagy térnek el az egyes megyei területfejlesztési tervekben szereplő településhálózati besorolástól. Vizsgálatunk a régió valamennyi, azaz 901 településére terjedt ki, három időpontot – az 1960., 1970. és 1977. éveket – érintett. Az időponti adatokon kívül időszaki adatokkal is dolgoztunk.

A vizsgálat módszere

Az alkalmazott módszer és a vizsgált jelenség közti összefüggést tanulmányunkban csak röviden érintjük, mivel korábbi munkánkban azt részletesen ki-

fejlesztettük. Az alapvető gondunkat továbbra is az infrastruktúra-fogalom értelmezése jelenti. Ismeretes, hogy az infrastruktúra fogalmának értelmezése korántsem egyértelmű. Ez többek között abból is adódik, hogy az infrastruktúrának számos lényegi eleme és ismérve van és ezek felettébb heterogének. Vizsgálatunkban a hazai közgazdasági irodalom két, talán legkarakterisztikusabb fogalom leírására támaszkodtunk. A *Csernok-Ebrlich-Szilágyi* szerzőhármás infrastruktúrán a nemzeti vagyonnak azt a meghatározott részét érti, amely sem anyagi javak létrehozását, sem azok elfogyasztását közvetlenül nem szolgálja, és amely a gazdasági fejlettség adott szintjén, a mindenkori technikai követelményeknek megfelelően a termelés – elosztás – fogyasztás folyamatának zavartalan mozgásterét hivatott biztosítani. Kádas Kálmán meghatározásában az előzőek mellett alapvető ismérv az üzemkörön kívüliség is, szerinte ugyanis az infrastruktúra aktivizációjának eredménye közösségi szolgáltatások formájában áll a társadalom rendelkezésére. A fogalomértelmezésből adódik, hogy vizsgálatunkban szereplő adatbázis egyaránt tartalmaz stock és flow jellegű adatokat. Mivel vizsgálatunk alapja a település infrastruktúrális ellátottsága, annak tartalmi jegyeit – „pont” és „hálózat” jellegű mutatók egyaránt jellemzik. Az adatok minőségi különbözőségeinek részletesebb tárgyalása nélkül csak egy példával illusztráljuk e kérdést. A település szempontjából „pont”-jellegű adat az intézményekkel való ellátottság, a víz, az energia, a közlekedés megfigyelése viszont hálózati adatok segítségével történik. Ez utóbbi esetben természetesen oszthatósági és vetítési kérdések az ellátási szint kvantitatív megfigyelésével értelemszerűen adódó minőségi kérdések tisztázását igénylik.

E kérdéskörre a későbbiekben a vizsgálati elemzésben részletesen kitérünk még.

A vizsgált jelenség komplexitása miatt többváltozós matematikai-statisztikai eljárásokat alkalmaztunk. Ezek közül a faktor-, cluster- és diszkriminancia-analízist használtuk. Az említett eljárások alkalmazása az utóbbi időben a társadalomtudományi kutatásokban egyre inkább elterjed. Az eljárások ismertetésétől tanulmányunkban eltekintünk, azoknak csak a vizsgálatunkat közelebbről érintő néhány általános jellemzőjét tárgyaljuk az egyes részeredmények bemutatásánál. A három eljárás közül a faktoranalízis segítségével kívántuk „sűriteni”, a véleményünk szerint infrastruktúrális ellátottságot reprezentáló változók, mutatószámok információ-tartalmát. Az *alapkérdés* úgy fogalmazható meg, hogy a vizsgálatunkba bevont változóhalmazzal lehetővé válik-e az infrastruktúra-ellátottság színvonalának mérése – amely közvetlenül egyébként nem megfigyelhető és nem mérhető – úgy, hogy olyan komplex változót (főfaktort vagy faktorokat) nyerjünk, amely vagy amelyek megfelelő mértékben aggregálják a vizsgálatba bevont változók információit és jó közelítéssel „leírják” a kutatott jelenséget? Amennyiben a faktorizációs eljárás az előző feltételeket kielégíti, úgy kutatásunk további menetében egy vagy néhány faktor alkalmazásával elemezhető a régió településének infrastruktúrális ellátottsága. Vizsgálatunkban a faktoranalízis során nyert 5 faktor faktorpont-értékeinek felhasználásával clusteranalízist végeztünk és dendrogramok segítségével adtuk meg a települések csoportosítását. Az ellátottsági színvonal településhálózati szerkezetének vizsgálatához a továbbiakban diszkriminancia-analízist végeztünk, amely segítségével részletesebben ismerhettük meg az egyes településcsoportok közötti különbségeket.

Itt kell kitérnünk arra is, hogy az egyes eljárásokat milyen területi tagoltsággal alkalmaztuk. A faktoranalízist a régióra együttesen és a négy megyére kü-

lön-külön is elkészítettük. Cluster-analízis Baranya, Tolna, Somogy, Zala megyékre készült, tehát a régióra nem! Ez utóbbi oka a számítógépkapacitás szűkös voltán kívül abban is keresendő, hogy egyrészt az egyes megyék eltérő településszerkezete erősen befolyásolta volna a csoporttagozódást, illetve annak szórtságát, másrészt a kutatás gyakorlati felhasználhatósága elsősorban az egyes megyei területfejlesztési tervekhez kapcsolódik. Míg az előző két eljárást az 1960., 1970., 1977. évekre végeztük el, addig a diszkriminancia-analízis 1977. évre készült el és a dél-dunántúli régióra együttesen. A vizsgálattal ugyanis egy mezőszintű területi egység szerkezetét kívántuk megismerni, mégpedig a településhálózat-fejlesztési koncepció felülvizsgálatához kapcsolódóan elsősorban funkcionális, szerepköri meghatározottság szerint.

Véleményünk szerint a vizsgálat eredményei az eljárások összetettsége és a kutatási anyag terjedelme miatt ismertetésünk egy tanulmányba nem sűrítendő. Ezért ebben a tanulmányban a regionális vizsgálatokat és azok eredményeit kívánjuk bemutatni. Együttal jelezzük, hogy ugyanebben a kötetben *Hrubi László* tanulmányában az egyes megyei vizsgálatok eredményeit ismerteti.

Már az eddig elmondottakból is bizonyára jól érzékelhető, hogy az alkalmazott többváltozós matematikai-statisztikai eljárások megbízható és nagytömegű adatbázison nyugvó számítógépes eljárást igényelnek. A számítógépes feldolgozás programjai COBOL, illetve FORTRAN programozási nyelven készültek. A feldolgozás a DOS/ESZ operációs rendszer felügyelete alatt a Pécsi Regionális Oktatási Számítóközpont 256 E byte kapacitású R-22-es berendezésén történt. A számítógép alkalmazásán kívül kutatásunkban nélkülözhetetlen volt egy számítástechnikai szakember részvétele és a programfuttatások szervezését, irányítását *Csébfalvi György* végezte.

A vizsgálat adatbázisa

Az adatbázis kialakításánál a következő kérdésből kellett kiindulnunk: milyen adatok szükségesek ahhoz, hogy az alkalmazott eljárásokkal outputként a régió infrastruktúra-ellátottságának a színvonalát, valamint a településszerkezeti tagozódását kapjuk meg? Az adatbázis körvonalazásánál az előzőkben közölt fogalmi meghatározásokból indultunk ki. Ebből viszont az az egyértelmű következmény adódik, hogy a vizsgált jelenség – az infrastrukturális-ellátottság színvonala – több komponens eredője, tehát közvetlenül nem megfigyelhető, nem mérhető. Ezért az adatbázisunknak az infrastruktúra részeit alkotó „ágazati” jellegű változóhalmazra kellett épülnie. A külföldi és a hazai szakirodalomban is találkozhatunk különböző változócsoportok alkalmazásával, amelyeket a „kell” és „van” adathelyzet, valamint a vizsgálat tárgyát jelentő területi egység kompromisszumaként alakítottak ki. Az adatbázis meghatározásánál ezek eredményeit is figyelembe vettük, azonban ügyelnünk kellett alapvető célkitűzésünk érvényesítésére is, vagyis arra, hogy két és fél évtized homogén változóit akartuk megalkotni. Adatbázisunk kialakításánál segítséget jelentett a KSH Területi Statisztikai Főosztálya által létrehozott településszatisztikai adatállomány, a községi törzskönyvek, valamint más statisztikai kiadványok. Itt kell megemlítenünk, hogy az adatszolgáltatásba a KSH megyei igazgatóságai is bekapcsolódtak és ezzel sok segítséget nyújtottak. A változók kialakításánál jelentkező módszertani jellegű

nehézségeink leírásától e tanulmányban eltekintünk. Csupán egyet, nevezetesen az 1960. évre vonatkozó adathiány pótlásának kérdését kell megmagyaráznunk. Célunk az volt, hogy a mindhárom időszakra egységesen felhasznált adatbázisban minél kevesebb legyen az adathiány. Ezért 1960. év adathiányának pótlására két eljárást követtünk. Amennyiben 5 éven belüli adatok álltak rendelkezésre, úgy azokat szerepeltettük. Ezek hiányában pedig indirekt módon számított adatokat képeztünk.

A vizsgálat során figyelembe vett szempontokat, illetve az azokat számszerűsítő változókat az 1. számú melléklet mutatja.

Mint a felsorolásból kitűnik, kezdeti lépésként hat csoportos, 58 elemszámú változóhalmazt jelöltünk ki. Az előzetes elemzések során, a korrelációs mátrix értelmezése után, a változók számát 16-tal csökkentettük és számításainkat mindhárom időszakban a megmaradt 42 változóra alapoztuk. A felsorolásból a csillaggal jelzett változókat hagytuk el. A szelekciót a változók alacsony kommunalitása miatt végeztük el. A „kiejtést” két okkal magyarázhatjuk. Az egyik típusnál azért alacsony a kommunalitás foka, mert az nem illeszkedik vizsgálatunk modelljébe. Másiként fogalmazva ezen változók mérőszáma minden településre közel azonos. A második típusnál véleményünk szerint azért jelentkezett az alacsony kommunalitás, mert településszinten kevésbé értelmezhető mutatót is alkalmaztunk, ilyen például a település területére vetített útsűrűség, vasútsűrűség stb.

A régióra készült faktoranalízis néhány eredménye

Az előzőekben tárgyaltak figyelembevételével, az említett 42 változó felhasználásával, a főkomponens-módszert alkalmazva végeztük el a faktoranalízist a dél-dunántúli régióra a jelzett három időszakra. Az eredmények bemutatásának lelegején nézzük meg, hogy az eredeti 42 megfigyelési „változó” a köztük levő korreláció alapján, hány érdemleges főkomponensváltozóba tudtuk összevonni? Az „érdemlegesség” küszöbértékét a variancia 75%-ára kiterjesztve, az eredeti információ tartalom ily mértékű „átmentésével” határoztuk meg. A számítás eredményét az 1. sz. táblázat mutatja be.

1. sz. táblázat

Az első tíz faktor saját értéke és kumulált sajátérték-százalékuk

Faktor	1960. év		1970. év		1977. év	
	Saját-érték	Kumulált sajátérték (%)	Saját-érték	Kumulált sajátérték (%)	Saját-érték	Kumulált sajátérték (%)
1	9,7	23	12,6	30	13,1	31
2	3,4	31	3,5	38	3,6	39
3	2,5	37	3,2	46	3,3	48
4	2,3	43	2,6	52	2,4	53
5	2,0	47	2,3	58	2,2	58
6	1,7	51	1,8	62	1,7	63
7	1,5	55	1,7	66	1,4	66
8	1,4	58	1,3	69	1,3	69
9	1,3	61	1,2	72	1,2	72
10	1,2	64	1,0	74	1,1	75

Elégséges-e ez a szint, amelyen az eredeti változók közti korreláció részben (75%) reprodukálódik? Annak eldöntésére, hogy „mikor”, milyen értékhatároknál állítható le, illetve értékelhető, elemezhető a faktorizáció, a szakirodalom számos kritériumot dolgozott ki. Ezek közül kutatásunkban mi az alábbiakat vetjük figyelembe:

- a vizsgálat társadalomtudományi jellegű;
- a vizsgált jelenség komplex és többirányúan összetett;
- az előző következményeként sok tényező leírásával közelíthető meg;
- az ilyen jellegű hazai vizsgálatokban a változók szórásnégyzetére megállapított értékhatárokat, valamint
- a jelenséget leíró lehetséges adatbázist.

Az 1. sz. táblázatban jól érzékelhető a faktorstruktúra. A főfaktorok súlyában az F_1 faktor az együttes szórásból 23, 30, illetve 31%-ot magyaráz, ebből arra következtethetünk, hogy a vizsgálat rendszere megfelelően „zárt”. Úgy véljük, hogy a *struktúra komplexitását az F_1 faktor faktorsúlyának nagysága kellő mértékben meghatározza, így vizsgálatunkban e mesterséges változót tekintjük az infrastrukturális ellátottság általános faktorának*. A táblázatban az is jól megfigyelhető, hogy az F_1 után következő sajátértékek az F_{10} -ig 3,6-1,1 értékkel monoton csökkenő tendenciát mutatnak, ahol is a sajátérték-százalék az egyes faktoroknál 8%-ról 3%-ra csökken.

A faktorok értelmezéséhez, elemzéséhez a főfaktorok faktorsúlyából kell kiindulnunk, hiszen ezek mutatják az egyes faktorok és az eredeti változók közötti összefüggések erősségét, illetve irányát. Tanulmányunkban az F_1 , az infrastrukturális ellátottság faktorának változóit mutatjuk be a három időszakra részletesen a 2. sz. és a 3. sz. táblázatokban, míg a többi 4 faktort, amelyeket a további vizsgálatba bevontunk, csak általánosan jellemezzük.

A táblázatokban jól érzékelhetők az egyes változók faktorsúlyai. A legáltalánosabb jellemzőként a faktor komplexitásának bővülése emelhető ki. Véleményünk szerint e tendencia szorosan összefügg a településhálózat-fejlesztési koncepció hierarchizált tagozódású modelljével, amelyhez erősen kapcsolódnak a megyei területfejlesztési tervek és ezen belül is a településfejlesztés. A vizsgált időszakban jól érzékelhető a szerepkör szerinti település-hierarchiából fakadó ellátási színvonal bővülése. A faktor időbeli alakulásának összehasonlításában érzékelhető az infrastrukturális ellátásban a szerkezetbővülés, amely pl. a közüzemi ellátások növekedésében, vagy a lakásállomány felszereltségében mutatkozik. A változók faktorsúlyainak elemzésénél fel kell hívnunk a figyelmet az intézményi ellátottság növekvő szerepére, amelyben áttételesen kifejeződnek az utóbbi idők településfejlesztésében lejátszódó igazgatás és gazdasági centralizációs törekvések is. Egyébként az F_1 főfaktor faktorpontszámai alapján igen jól kirajzolódik az egyes települések szerepkör szerinti, a településhálózat-fejlesztési koncepcióval nagyjából azonos hierarchizált tagozódás. Itt szemléltetesként mutatnánk be néhány településcsoportot az F_1 főfaktor faktorpontszámai alapján. A diszkriminancia-analízis tárgyalásánál egyébként ezt a csoportosítási ismérvet bővebben tárgyaljuk.

*Az infrastrukturális-ellátottság általános faktora (F₁) változóinak faktorsúlya
(1960)*

Megnevezés	Faktorsúly
Iparcikkforgalom	74
Bolti kiskereskedelmi dolgozók száma	74
Bolti élelmiszer forgalom	72
Intézményi ellátottság	71
Telefonállomások száma	69
Autóbusz járatsűrűség	65
Kiskereskedelmi bolti alapterület	64
Iparcikkforgalom aránya	63
Vasút járatsűrűség	62
100 bölcsődei férőhelyre beírt gyerekek száma	61
100 óvodai férőhelyre beírt gyerekek száma	61

Az eredeti változók 45⁰/₀-a szerepel 50-es faktorsúly felett!

*Az infrastrukturális-ellátottság általános faktora (F₁) változóinak faktorsúlya
(1970-1977)*

Megnevezés	Faktorsúly	
	1970. év	1977. év
Intézményi ellátottság	77	82
Ruházati forgalom	80	80
Bolti kiskereskedelmi dolgozók száma	71	77
Iparcikkforgalom	78	75
Telefonállomások száma		68
Iparcikkforgalom aránya	64	68
Telefonbeszélgetések száma		68
Vízhozatba bekapcsolt lakások aránya	71	67
100 bölcsődei férőhelyre beírt gyerekek száma	70	67
1 gondozóra jutó bölcsődei gyermek	70	64
1 osztályteremre jutó általános iskolai tanulók száma		64
100 óvodai férőhelyre beírt gyerekek száma	67	64
Közüzemi vízfogyasztás		63
Autóbusz járatsűrűség	64	62
Népsűrűség		61
Közüzemi csatornahálózatba bekapcsolt lakások aránya		61
Bolti élelmiszerforgalom	74	
Ipari foglalkoztatottak aránya	68	

Az eredeti változók 60⁰/₀-a, illetve 64⁰/₀-a szerepel 50-es faktorsúly felett!

Az F₁ faktor legmagasabb faktorpontszámát mutató települések

1960. év		1970. év		1980. év	
Pécs	7,3	Pécs	5,7	Kaposvár	5,9
Komló	6,9	Kaposvár	5,1	Pécs	5,1
Kaposvár	5,7	Siófok	4,9	Zalaegerszeg	5,1
Zalaegerszeg	5,4	Zalaegerszeg	4,7	Nagykanizsa	4,5
Siófok	5,4	Nagykanizsa	4,7	Siófok	4,2
Szekszárd	5,0	Szekszárd	4,7	Szekszárd	4,2
Nagykanizsa	4,5	Komló	4,7	Komló	3,9

Az F_1 faktor alacsonyabb faktorpontszámát mutató települések

1960. év		1970. év		1980. év	
Gosztola	-1,3	Felsőszenterzsébet	-1,4	Gosztola	-1,3
Bános	-1,1	Monosokor	-1,4	Bános	-1,3
Gomboszeg	-1,1	Gosztola	-1,3	Korpád	-1,2
Gorica	-1,1	Bános	-1,2	Iborfa	-1,1
Husztót	-1,1	Iborfia	-1,2	Gyümölcsény	-1,1
Vöckönd	-1,1	Kozmadombja	-1,2	Kemse	-1,1
Szatina	-1,0	Szijártóháza	-1,2	Monoskor	-1,1
		Vöckönd	-1,1	Szatina	-1,1
		Szatina	-1,1	Dobronhegy	-1,0
		Belsőárd	-1,0	Felsőszenterzsébet	-1,0
		Révfülu	-1,0	Szijártóháza	-1,0
				Rilaj	-1,0
				Vöckönd	-1,0
				Kozmadombja	-1,0

Megjegyzendő, hogy az utóbb felsorolt települések Baranya és Zala megyékben találhatóak, ahol az aprófalvas településszerkezet a jellemzőbb, Somogy és Tolna megyék ettől valamelyest eltérő, nagyobb népességszámú településeivel szemben. Az időbeli tendencia viszont egyértelmű. A relatív hiányosan ellátott települések arányának növekedésére az aprófalvas települések állandó népességcsökkenése miatt továbbra is számítani kell. Ez az irányzat nagyobb mértékben az infrastruktúra-ellátottság színvonalának minőségében mutatkozik meg. Hiszen vizsgálatunkban alkalmazott viszonyszámok, mint input tényezők eltakarják, illetve torzítják a mennyiségi értékeket, mert azok a viszonyítás alapjaként a népességszám csökkenését is értelmezik. Gondolatkör részletesebb kifejtéséhez azonban tanulmányunk keretei túlságosan szűkek.

A vizsgálatunkba bevont további négy faktor jellemzésénél, elemzésénél – amelyek az egyes faktorok sajátértékének 27⁰/₀-át adják, a meghatározó F_1 főfaktor 30–31⁰/₀-ával szemben – abból kell kiindulnunk, hogy azok információ-tartalma még elég jelentős. Továbbá vizsgálatunk szempontjából az egyes faktorok belső szerkezete igen szóró, a bennük szereplő változók faktorsúly-értékei alacsonyabbak, a faktorokat leíró változók az egyes időszakokban rendszertelenül eltérőek, az infrastruktúra részegységének ágazati szerkezetét nem tükrözik. Ezek alapján e négy faktort kiegészítő faktornak tekintettük. A faktorok információ-tartalmáról nem mondtunk le, azokat egyenként – kivéve az F_2 faktort – nem értelmezzük.

Az F_2 faktort a benne gyűjtött változók és azok információja alapján ágazati karakterrel jellemezhetjük és az *egészségügyi-oktatási ellátottság faktorának tekinthetjük*, bár a változók faktorsúly-értékei közepesek. Ennek szemléltetésére szolgáljon a 6. sz. táblázat. Meg kell jegyeznünk, hogy a faktor belső szerkezete a vizsgált három időpontban – a változószám kismértékű bővülése ellenére – szinte azonos. A faktor a szórásnégyzet magyarázatához 3,4–3,6⁰/₀-kal járul.

Az egészségügyi-oktatási ellátottsági faktor (F_2) változóinak faktorsúlya
(1977)

Megnevezés	Faktorsúly
Általános iskolai tanerők száma	66
Általános iskolai osztálytermek száma	65
Közzeti orvosok száma	54
Óvónők száma	53
Védőnők száma	52
Óvodai férőhelyek száma	51
1 óvónőre jutó óvodások száma	46

A további vizsgálatunkba bevont F_3 , F_4 , F_5 kiegészítő faktorok, melyeknek sajátértéke sorrendben 3,3-2,4-2,2, mint már említettük, ezek a faktorok ágazati vagy egyéb összefüggő tartalmi karaktert nem mutatnak. Általánosan az figyelhető meg, hogy azokban az egyes településtípusokra jellemző változók ágazatilag szórtnak és az egyes időszakokban eltérő arányban jelennek meg. Ez a tartalmi jelleg a regionális vizsgálatban kevésbé mutatható ki konkrétan, annál inkább az egyes megyei vizsgálatokban. E három faktorra a már említett alacsony sajátértékeken kívül az is jellemző, hogy a bennük szereplő változók száma alacsony (3-4) és ezen változók faktorsúly-értékei nem magasak (35-45).

A régió településeinek vizsgálata diszkriminancia-analízissel

A régió településeinek az infrastrukturális-ellátottsági szint alapján történő csoportosítása további lehetőséget biztosít a vizsgált jelenség mélyebb megismeréséhez. A csoportosításnál több ismérvet lehet és kell érvényesítenünk. A legáltalánosabb nyilvánvalóan az egyezőség és elkülönülés elve. Ezen elv érvényesítésével a régió településeinek vizsgálata, besorolása már igen sokszor és sokoldalúan megtörtént, különböző tudományágak, intézmények és szervezetek sajátosságos szempontjai szerint. Esetünkben azonban az infrastrukturális ellátottság és szintjeinek csoportelvi elemzésénél a településszerkezet történeti meghatározottságából kell kiindulnunk. Ebben a szerkezetben alakult ki és jelenik meg az egyes települések infrastrukturális potenciálja és az ebből is adódó, ehhez szorosán tapadó „szerepköri” lehetőség. Ezen az alapon adott a vizsgálati elemzéshez egy olyan csoportelvi megfeleltetés, amely az általunk feltárt infrastrukturális ellátottság és településhálózat-fejlesztési koncepció alapján kialakított „szerepkör” szerinti tagozódás között áll fenn. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a két különböző szempontú csoportosítás egybeesése (csoportelvi megfeleltetése) nem lehet szükségszerű. Talán a legjobban úgy közelíthetjük meg az egybeesés milyenségét, ha azt mondjuk ki, hogy az infrastrukturális potenciál a település „szerepköri” helyzetének meghatározója, egyben szükséges feltétele, amit azonban több más – pl. gazdasági-funkcionális, igazgatási, földrajzi – jelleg tovább módosíthat. Ezzel párhuzamosan viszont arra is rá kell mutatni, hogy az egyes települések infrastrukturális potenciálja nemcsak a „szerepköriség” függvénye,

hanem attól függetlenül is létezik, s azt a múltban, a jelenben és a jövőben is egy kölcsönös megfeleltetettségi állapotnak kell tekinteni. A későbbiekben erre részletesebben visszatérünk.

Tanulmányunk bevezetőjében már rámutattunk arra, hogy a csoportelvi vizsgálatot és elemzést két módszerrel, kettős tagozódásban végezzük el. Az egyes megyei vizsgálatoknál a clusterelemzést alkalmaztuk, egyrészt a megyék eltérő településszerkezete miatt, másrészt azért, mert ez az eljárás kisebb területi egység (esetünkben kevesebb település) mélyebb vizsgálatára alkalmas kutatási célkitűzésünk alapján a clusterelemzés különböző algoritmusai közül az adaptív hierarchikus jellegű eljárást tartottuk a legalkalmasabbnak. Az ilyen módon nyert dendrogramok nagy segítséget nyújtanak ahhoz, hogy tagoltan és szemléletesen érzékelhessük és ismerhessük fel a települések csoportokba szerveződését. Az osztályozás finomsága a különböző típusok kialakulási folyamatában jól kezelhető és viszonylag megfelelően irányítható. A nagyobb számú tipizálás maradéktag és átfedés nélkül sűrűsíthető egy kevesebb csoportot eredményező változatba. Ebből származik azonban viszonylagos hátránya is, mivel a már kialakított elemi egységeket a módszer a továbbiakban együttesen kezeli. Az eljárás során nem teremthető meg annak lehetősége, hogy az egyes részelemek között bontás útján más karakterű „újraszerveződés” jöhessen létre. Igen durva hasonlaltal élve az általános és egyes viszonyában az egyes érvényesülése a jellemzőbb. A hasonlaltal csak azt kívántuk érzékeltetni, hogy a regionális (területi) elemzéshez egy olyan eljárást célszerű alkalmazni, amely a fentebb leírt viszonyban a csoportképzésben az „általános” jelleget érvényesíti jobban az egyedivel szemben. Véleményünk szerint ennek a feltételnek a diszkriminancia-analízis jól megfelel.

Az infrastrukturális ellátottsági szint alapján a csoportelvi vizsgálatot a régióra diszkriminancia-analízis alkalmazásával végeztük el. Az eljárás részletes ismertetésétől eltekintünk, az irodalomjegyzék megfelelő munkái alaposan tárgyalják azt. Az eljárás néhány általános jellemzőjét azonban összefoglaljuk. A diszkriminancia-analízis több kvantitatív változó figyelembevételével több csoport szétválasztására alkalmas módszer. Az eljárás alapján többek között választ kaphatunk arra, hogy kimutatható-e szignifikáns különbség az adott csoportok között? Ellenőrizhetjük vele a megfigyelési egységek besorolásának helyességét, illetve megadhatjuk, hogy ezek az egységek mekkora valószínűséggel sorolhatók be az egyes csoportokba. Grafikus ábrázolással megrajzolható csoportpáronként a megfigyelési egységek csoportosulása, a csoportok átfedése, illetve a csoportátlagok elhelyezkedése.

A fenti jellemzők alapján vizsgálatunkban a régió településére input adatként a már ismertetett faktoranalízis eredményeit az F_1 főfaktort, illetve az első öt faktort használtuk fel. Továbbá megadtuk az egyes megyék településeinek szerepkör szerinti tagozódását az 1977. december 31-i állapotnak megfelelően ötös csoportosításban az alábbiak szerint:

- A: Felsőfokú központok
- B: Középfokú központok
- C: Részleges középfokú és kiemelt alsófokú települések
- D: Alsófokú és részleges alsófokú települések
- E: Egyéb települések

A diszkriminancia-analízis néhány eredménye

Az eljárás során elsőként a régió egyes településeinek csoport-megfeleltetésére kerestük a választ. A kérdés pontosabban úgy fogalmazható meg, hogy a diszkrimináló függvény alapján a régió települései mennyiben esnek azonos csoportba az infrastrukturális színvonal és a településhálózati szerepköri besorolás szerint, illetve mennyiben térnek el attól.

7. sz. táblázat

A régió településeinek csoportmegfeleltetése az F_1 főfaktor alapján

Csoport	Százalék- arány (%)	A megegyező csoportosítású települések száma					Összesen:
		A	B	C	D	E	
A	100	5	0	0	0	0	5
B	64	1	7	3	0	0	11
C	53	2	10	21	5	0	38
D	78	0	3	6	177	42	228
E	91	0	1	1	56	561	619
Összesen	86	8	21	31	238	603	901

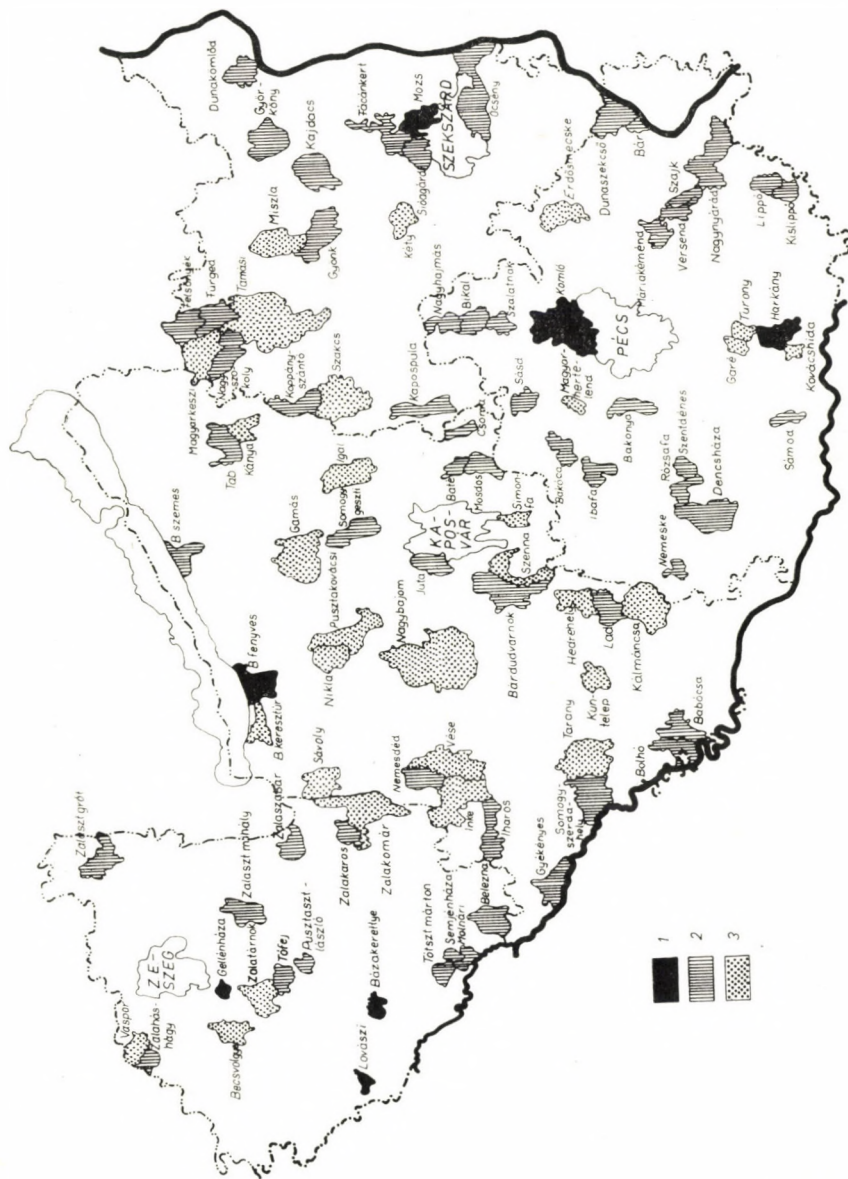
8. sz. táblázat

A régió településeinek csoportmegfeleltetése az F_1, F_2, F_3, F_4, F_5 faktorok alapján

Csoport	Százalék- arány (%)	A megegyező csoportosítású települések száma					Összesen
		A	B	C	D	E	
A	80	4	1	0	0	0	5
B	90	0	10	1	0	0	11
C	68	1	6	26	5	0	38
D	86	0	3	10	188	27	228
E	86	0	0	3	84	532	619
Összesen	85	5	20	40	277	559	901

A 7. és a 8. sz. táblázat adataiból látható, hogy a megfeleltetés az összes település esetén azonos szintű, az F_1 faktor alapján a régió településeire 86%-os, az első öt faktor alapján pedig 85%-os. A csoporttagozódású eltérés elemzéséhez az egyes input adatok, az $F_1 \dots F_5$ faktorok tartalmi elemzésére kell hivatkoznunk. Itt ismételten csak arra hívjuk fel a figyelmet, hogy az F_1 főfaktor értelmezése mellett az első öt faktor információ-tartalma bővebb és összetettebb, így komplexebb és kiegyenlítettebb a csoportba sorolás.

Az eljárás természetesen megadja a megfeleltetést és annak valószínűségi értékét minden egyes településre. Ennek összefoglaló képét mutatja az 1. sz. ábra. Térképünkön településenként az eltérés mértékét ábrázoltuk mindkét irányban 2, vagy 1 fokozatban. Értelemszerűen azokat a településeket jelöltük be, amelyekben az infrastrukturális ellátottság színvonala egy vagy két fokozattal magasabb, illetve 1 fokozattal alacsonyabb a szerepköri besorolásnál. Itt kell

1. ábra. A régió települési infrastruktúra-ellátottsági szintjének és településhálózati szerepkörének összehasonlítása.

Jelmagyarázat:

1. Az infrastruktúra-ellátottság szintje két fokozattal meghaladja a szerepköri besorolást.
2. Az infrastruktúra-ellátottság szintje egy fokozattal meghaladja a szerepköri besorolást.
3. Az infrastruktúra-ellátottság szintje egy fokozattal marad el a szerepköri besorolástól.

megjegyeznünk, hogy az eltérés ábrázolásánál az egy, illetve öt faktoros eljárás azonossági feltételét érvényesítettük. Vagyis olyan jelölést alkalmaztunk, amelyben az eltérés iránya és aránya azonos mindkét vizsgálati módozatban:

Ha az egy, illetve öt faktoros változást külön-külön értékeljük, akkor az F_1 -es változatban élesebben jelenik meg az infrastruktúra műszaki-technikai része, és az eltérés számottevő az üdülő funkciójú településekben, pl.: a Balatonparton. Az öt faktoros változat, mint már említettük, komplexebb, az úgynevezett humán infrastruktúrát is jobban érzékeli, és ebben – mint arról már szó volt – egyúttal nagyobb mértékben jelentkezik a változók viszonyszám jellegében elrejtett torzító hatás is. Ezért csökken az utóbbi változatban az E csoport tagjainak a száma a C és a D csoportok javára. (Lásd a 7. és 8. sz. táblázatok adatait.)

Az eltérés értékelésénél felhívjuk a figyelmet a bevezető gondolatokban felvetettekre. A települések infrastrukturális ellátottsági szintje szükséges potenciális háttérrel jelent a szerepköri besorolásban, az eltérést azonban több tényező is motiválhatja. Tanulmányunkban csak a legáltalánosabbakra hívjuk fel a figyelmet.

a) Az igazgatási, szervezési tevékenység hierarchizált rendszere a települések szükséges térbeli elosztását feltételezi. A térképen az ilyen jellegű eltérések két típusban jelentkeznek. Az egyik eltéréscsoport több egymáshoz kapcsolódó település szalagszerű alakzatot alkot. E forma lényegében arra utal, hogy azonos településszerkezetben, hasonló nagyságú és gazdasági háttérű települések infrastrukturális szintje azonos. (Pl. Szajk–Versend–Babarc–Nagynyárad.) Egy ilyen homályos, rejtett láncszerkezet kialakulásának oka lehet a határmentiség (ország, megye), ahol a határ a térbeli kapcsolatokat elmetszi. Az eltérés másik típusa az, amikor az infrastrukturális hierarchia megszakítotttsága párkombinációkban jelenik meg. Azonos ellátottságú településeknél a tapadó, érintkező települések a szerepköri kiemelés miatt viszonylagos eltérést mutattunk úgy, hogy a kiemelt település csoportjában relative alacsonyan ellátott, míg a szomszédos településnél az eltérés ellenkező irányú térképünkön. Több ilyen típusú eltérés-együttes is kirajzolódik. Hasonló jellegű, mint rejtett városkörnyéki modell látható Szekszárd térségében, ahol a viszonylagosan magas infrastrukturális potenciállal szemben nem jelentkezik a megyeközpont és a városközelség miatt egy magasabb szerepköri követelmény, másként fogalmazva alacsonyabb az elkülönülés szintje. Mindhárom változatban lényegében a „primus inter pares” elve húzódik meg más alakban.

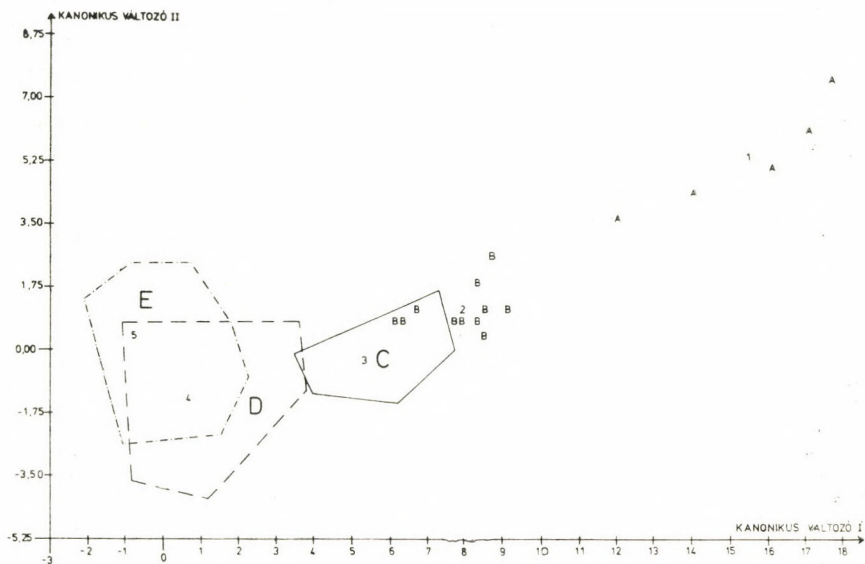
b) Az infrastrukturális fejlődés az iparosítás és az intenzív mezőgazdasági fejlődés járulékos hatásaként viszonylagosan dinamikusabb a környező településeknél. (Pl.: Zalai olajbányászat hatása.)

c) Üdülőhelyi funkciók ellátása miatt magasabb az infrastrukturális ellátottsági szint. (Pl.: Balatonpart.) Térképünkön a két változat együttes figyelembevétele miatt ez kevésbé rajzolódik ki, de a már jelzett F_1 -es változatban élesen kitűnik. Felsősorolásszerűen néhány településnél az eltérés mértéke: Siófok B csoportból A-ba sorolandó, Balatonmária-fürdő C–B, Fonyód C–B, Balatonboglár C–B, Balatonföldvár C–A stb.

d) Az eltérés okaként jelentkezhetnek természetesen az egyes megyék el-

térő besorolási szempontjai, vagy más-más típusú érdekérvényesítés a település-fejlesztésben.

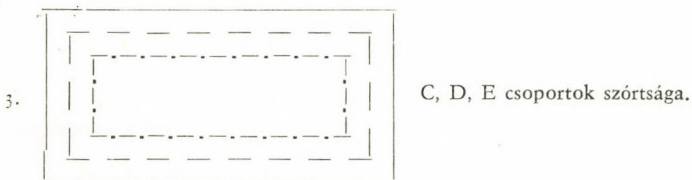
Ezek után foglaljuk össze a dél-dunántúli régió településeinek infrastruktúrális ellátottsági szintje szerinti 5 fokozatú csoportosítását. Ezt a diszkriminancia-analízis segítségével az $F_1 \dots F_5$ faktoros változat alapján mutatjuk be. A 2. sz. ábránban az F_1 és F_2 faktorok alapján mutatjuk be a megfigyelési egységek csoportosulását, a csoportátlagok elhelyezkedését és szemléltetjük egy-egy csoport szóródását, illetve átfedését. Természetesen a bemutatás és elemzés az $F_1 \dots F_5$ faktorok bármely párosításával elvégezhető, de az eredeti információ-sűrítés tartalmi vonatkozása és a dolgozat terjedelmi lehetősége miatt a többi párosítás bemutatásától eltekinthetünk.

2. ábra. A régió településeinek F_1 és F_2 faktorok alapján képzett csoportjai és csoportátlagai.

Jelmagyarázat:

1. A, B, C, D, E az egyes településcsoportok.
2. 1, 2, 3, 4, 5 az egyes csoportátlagok.

Az alkalmazott többváltozós eljárás az F_1 és F_2 faktorokból harmonikus változókat állít elő a csoport és főátlagok között; s e változókat az általánosí-

tott, Mahalanobis-távolság és a diszkriminancia-koefficiens segítségével képi. Ábrázolásunkban adott az A, B, C, D, E csoport, ezek csoportátlagai 1, 2, 3, 4, 5. Az ábrán jól érzékelhető az egyes csoportok elhelyezkedése a csoportátlag alapján. Az abszcisszán jelentkező F_1 főfaktor nagyobb információtartalma alapján is szélesebb értéktartományt fog át a két szélső csoport (A, E) között. A távolságarányok esetében viszonylag nagy az ugrás a középfokú és felsőfokú központok, valamint a D és C kategória között. Jól érzékelhető az abszcissza értékek monoton csökkenése az egyes csoportátlagoknál. Ez a monoton csökkenés jellemző az ordináta értékekre is az E és D csoport kivételével. Ennek egyik okát véleményünk szerint az alapinformáció előzőekben már kifejtett mutatószám-torzítása jelenti, ugyanis az állandó népességszám csökkenése mellett az adott infrastruktúra-állomány szolgáltatási kapacitása színvonalnövekedést jelent. Az ábrán egyébként az is jól érzékelhető, hogy az egyéb és az alsófokú kategóriába sorolt települések közt kismértékű az elkülönülés az infrastrukturális ellátottság színvonalában. A csoportképzés nehézségét az is jól mutatja, hogy a településenkénti besorolásnál – főként az abszcissza-értékek alacsony eltérése miatt – az eljárás során közel álló valószínűségi értékek mellett történik az elkülönítés. Szemléltetésül lássuk néhány település valószínűségi értékeit.

9. sz. táblázat

Néhány településnek a D és E csoportokra számított valószínűségi értékei

Település	Szerepköri kategória	Valószínűségi értékek	
		D csoportra	E csoportra
Garé	E	0,45	0,55
Inke	E	0,33	0,67
Gamás	E	0,35	0,65
Magyarkeszi	E	0,40	0,60
Nagyhajmás	D	0,62	0,38
Bolhó	D	0,58	0,42
Iharos	D	0,60	0,40
Györköny	D	0,51	0,49
Alsónána	D	0,63	0,37
Kapospula	D	0,59	0,41
Nagyrada	D	0,55	0,45

A csoportátlagok megjelölése mellett be kell mutatnunk az egyes csoportok szóródását is, hiszen így látható az egyes csoportok tartalmi elkülönülése, karakterének élessége. Az egyes csoportokon belüli eltérő elemszám miatt a szóródás értékei kétféleképpen olvashatók le. A felső és középfokú kategóriában egyedi értékekkel ábrázoljuk, a C, D, E kategóriák szóródását pedig területsávosan mutatjuk be. (Lásd a 2. sz. ábrát.)

Az ábrán jól látható a régió településeinek infrastrukturális ellátottsági színvonala. A felsőfokú és középfokú központok helyzete az egyedi értékek alapján is jól érzékelhető. A további csoportokban a szóródás és átfedés különböző jelleggel rajzolódik ki. Az ötszög alapú C csoportra jellemző az x-tengely menti értéktartomány nyújtottsága és annak átfedése a középfokú körzetek irányában. A D és C csoportok átfedéséről már volt szó. Itt csak annyit szeretnénk kiemel-

ni, hogy az egyes csoportokban a belső szerkezet mennyiben tér el. Amíg az alacsony fokú településeknél az F_1 és F_2 faktor szerepe viszonylag arányos, addig az egyéb településcsoportnál inkább az ordináta (F_2) hatása az erőteljesebb.

Összességében kutatásunk eredményei részben általános elméleti, módszertani vonatkozásúak, részben pedig gyakorlati tényfeltáró jellegűek. Természetesen vizsgálatunkban az eredmények e két típusa szervesen kapcsolódik egymáshoz. Kutatásunk igazolta, hogy olyan összetett társadalmi-gazdasági jelenséget, mint például az infrastruktúra, csak megfelelő feldolgozási apparátussal lehet és kell vizsgálni. Erre a területi kutatásokban egyre inkább elterjedő többváltozós matematikai-statisztikai módszerek – bizonyos korlátaik mellett – igen alkalmasak. Véleményünk szerint a vizsgálati módszerben alkalmazott három eljárás és az azok egymásra épített felhasználásából adódó eredmények ezt egyértelműen igazolják. Az egyes eljárások kombinatív felhasználásánál azonban fel kell hívni a figyelmet az egyes alkalmazási módozatok matematikai-statisztikai előfeltételeinek következetesebb érvényesítésére. Úgy gondoljuk, hogy kutatásunk eredményei e vonatkozásban is gazdagították a mezo- és mikroszintű infrastruktúra-vizsgálatok ismeretkörét. Az elméleti, módszertani tapasztalatok mellett nem hanyagolható el azonban az empirikus tényanyag sem. Ezt többek között az alábbiak indokolják. Jelentős információnk halmozódott fel a települések infrastrukturális ellátottsági szintjéről és a településszerkezettel való összefüggéseiről. Emellett számos ismeretet gyűjthettünk az egyes településcsoportok infrastrukturális ellátottságára, azok csoporton belüli és csoportközi szerkezetére. Végül az empirikus tényfeltáró rész kimutatta az infrastrukturális ellátottsági szint és a településhálózat-fejlesztési koncepció alapján alkalmazott szerepköri besorolás közötti összefüggéseket. Véleményünk szerint mind a három kérdéskör ismeretanyaga jól hasznosítható a területi tervezésben és ezen belül a terület, illetve településfejlesztés tervezésében.

Kutatásunkban azonban számos olyan korlátozó tényezővel is találkoztunk, amelyek mindenképpen szűkítették a feltárt ismeretanyag mélységét. Ezek közül itt kettőt emelünk ki. Az egyik az alkalmazott módszertani eljárások statikus volta. A három időszakban mutatkozó megfigyelés egymás melletti elemzése távolról sem jelenti az infrastrukturális ellátási viszonyok alakulásának dinamikus vizsgálatát. Úgy véljük, hogy a közeljövőben elérhető olyan fejlődés a többváltozós matematikai-statisztikai eljárásokban és annak alkalmazásában, hogy jelentős mértékben növekedhet a kutatások intenzitása. A másik korlátozó tényező az adatbázis mélysége és szélessége, egyrészt mint a rendelkezésre álló településszintű adatok köre, másrészt mint azok információtartalma. Meggyőződésünk, hogy az elvégzett vizsgálat eredményessége és a kutatás során felmerült kérdések a fentebb említett korlátok számának csökkentésével szükségessé teszik a területi infrastruktúra-vizsgálatok folytatását.

A vizsgálat változói

I. A település általános fejlettsége

01. Népsűrűség [fő/km²]
- *02. 100 fő lakónépességre jutó természetes szaporodás a megelőző időszak éveinek átlagában [fő]
03. 1000 fő lakónépességre jutó vándorlási (állandó és ideiglenes együtt) különbözet a megelőző időszak éveinek átlagában [fő]
04. A községben (városban) települt szocialista ipar egy telepre jutó foglalkoztatottainak száma [fő]
05. A községben (városban) települt szocialista iparban foglalkoztatottak a lakónépesség 0/0-ában
- *06. 1000 fő lakónépességre jutó magánkisiparosok száma [fő]
07. Intézményi ellátottság (a kiválasztott típusokból jelenlevők száma) az összes kiválasztott típus száma [0/0]
- *08. A 100 lakásra jutó lakónépesség száma [fő]
09. 1000 fő lakónépességre jutó épített lakások száma (nyaralókkal együtt) a megelőző időszak éveinek átlagában

II. Kommunális ellátottság

- *10. A villannyal ellátott lakások aránya [0/0]
11. A gázzal (vezetékes- és palackgáz együtt) ellátott lakások aránya [0/0]
12. A közüzemi vízhálózatba bekapcsolt lakások aránya [0/0]
13. A közüzemi csatornahálózatba bekapcsolt lakások aránya [0/0]
14. Az egy lakosra jutó évi villamosenergia-fogyasztás [kWóra]
15. Az 1000 lakosra jutó közüzemi napi vízfogyasztás [m³]
16. Közüemi vízhálózatsűrűség [a közüzemi vízhálózat hossza km-ben/1000 lakos]
17. Közüemi csatornahálózat-sűrűség [közüzemi csatornahálózat km-ben/1000 lakos]
- *18. Közművesítés színvonala [csatornahálózat hossza km-ben, vízhálózat hossza km-ben]
19. Az 1000 lakosra jutó közüzemi vízműkapacitás [m³/nap]
- *20. Közműkapacitási együttható [szennyvíztisztító kapacitás m³/napban, vízműkapacitás m³/napban]

III. Közlekedési és birközlési ellátottság

- *21. Közúti útsűrűség területre [km/100 km² terület]
22. Közúti útsűrűség lakosságra [km/1000 lakos]
- *23. Vasútsűrűség területre [km/100 km² terület]
- *24. Vasútsűrűség lakosságra [km/1000 fő lakónépesség]
25. Átlagos autóbusz-járatsűrűség [naponta]
26. Átlagos vasút-járatsűrűség [vasútjártópár/nap]
27. 1000 lakosra jutó telefonállomások száma [db]

- 28. 1 főre jutó kezdeményezett telefonbeszélgetések száma [db]
- *29. 1000 lakosra jutó hírlapelőfizetők (napilap + folyóirat) száma
- *30. 1000 lakosra jutó rádióelőfizetők száma [fő]
- 31. 1000 lakosra jutó tv-előfizetők száma [fő]

IV. Kereskedelmi ellátottság

- 32. 1000 lakosra jutó kisker. bolti alapterület [m²]
- *33. 1000 lakosra jutó vendéglátó alapterület [m²/1000 fő]
- 34. 1000 lakosra jutó kisker. bolti dolgozók száma [fő]
- 35. 1000 lakosra jutó vendéglátói foglalkoztatottak száma [fő]
- 36. 1 lakosra jutó bolti élelmiszerforgalom [ezer Ft-ban]
- 37. 1 lakosra jutó vendéglátási forgalom [ezer Ft-ban]
- 38. 1 lakosra jutó ruházati cikk eladási forgalom [ezer Ft-ban]
- 39. 1 lakosra jutó vegyesiparcikk-forgalom [ezer Ft-ban]
- 40. 1 m² kisker. bolti alapterületre jutó eladási forgalom [ezer Ft-ban]
- *41. 1 m² vendéglátó alapterületre jutó értékesítési forgalom [ezer Ft-ban]
- 42. Iparcikk-forgalom (ruházat + vegyesiparcikk) részaránya az összes bolti kisker. forgalmon belül [%-ban]

V. Egészségügyi ellátottság

- 43. 10 000 lakosra jutó körzeti orvosok száma [fő]
- 44. 10 000 lakosra jutó körzeti védőnők száma [fő]
- 45. 10 000 lakosra jutó állandó bölcsődei férőhelyek száma [db]
- 46. 10 000 lakosra jutó állandó bölcsődei gondozónők száma [fő]
- 47. 100 bölcsődei férőhelyre beírt gyerekek száma [fő]
- 48. 1 gondozónőre jutó bölcsődei gyerekek száma [fő]

VI. Oktatási és művelődési ellátottság

- 49. 1000 lakosra jutó óvodai férőhelyek száma [db]
- 50. 10 000 lakosra jutó óvónők száma [fő]
- 51. 100 óvodai férőhelyre beírt gyerekek száma [fő]
- 52. 1 óvónőre jutó beírt gyerekek száma [fő]
- 53. 10 000 lakosra jutó általános iskolai osztálytermek száma [db]
- 54. 10 000 lakosra jutó általános iskolai tanerők száma [fő]
- 55. 1 osztályteremre jutó általános iskolai tanulók száma [fő]
- *56. 1 tanerőre jutó általános iskolai tanulók száma [fő]
- *57. 1000 lakosra jutó könyvtári könyvvállomány [db]
- *58. 100 lakosra jutó moziférőhelyek száma [db]

IRODALOMJEGYZÉK

- ABONYI GYNÉ-MÓRICZ I.: Az infrastruktúra területi vizsgálata. = Területi Statisztika. 1975. 1. sz.
- BALASSA Á.: Az infrastruktúra fejlesztésének fő vonásai és problémái az 1970-es években. = Gazdaság. 1976. 4. sz.
- BELUSZKY P.-SIKOS T.: Szolnok megye falusi településeinek típusai. = Alföldi Tanulmányok. 1979. III. kötet. Békéscsaba, 1979.
- CSEBFAI GY.-KORINEK L.: Automatikus osztályozási eljárások gazdasági alkalmazási lehetőségeinek vizsgálata. = Tanulmányok a vállalati gazdálkodás témaköréből. II. kötet. Pécs, 1980.
- CSEBFAI GY.-KORINEK L.: Automatikus osztályozási eljárások gazdasági alkalmazási lehetőségeinek vizsgálata. = Tanulmányok a vállalati gazdálkodás témaköréből. II. kötet. Pécs, 1980.
- CERNOK A.-EHRICH É.-SZILÁGYI GY.: Infrastruktúra. Korok és országok. Kossuth Kiadó. Budapest, 1975.
- EGERZEIGER I.-SCHUBERT J.-TELKES L.: Az infrastrukturális ellátottság alakulása Pest megye településhálózatában. = Területi Statisztika. 1976. 2. sz.
- FREY, R.: Infrastruktur. I. C. B. Mohr. Tübingen, 1972.
- GÁLIK LNÉ: Az infrastrukturális színvonal területi változásának főbb irányai. = Területi Statisztika. 1974. 6. sz.
- GRAF, P.: Zur Raumrelevanz infrastruktureller Massnahmen. = Münchner Studien zur Sozial- und Wirtschaftsgeographie. Band 18, Regensburg, 1978.
- HALMINÉ VISSI M.: A központi szerepkörű települések funkcionálása a magyar településhálózatban. = Területi Statisztika. 1980. 3-4. sz.
- HRUBI L.: A clusteranalízis egyik alkalmazási lehetőségéről. = MTA Dunántúli Tudományos Intézete. Közlemények 27. Pécs, 1980.
- ILLÉS I.-RIMASZOMBATI J.: Infrastruktúra. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1972.
- KOSZEGFALVI GY.: Településfejlesztés és infrastruktúra. Műszaki Könyvkiadó. Budapest, 1976.
- NAGY LNÉ: Pest megye ipari vonzaskörzetének infrastrukturális ellátottsága. = Területi Statisztika. 1975. 3. sz.
- PAPP O.: Operáció kutatási modellek. = Budapesti Műszaki Egyetem Továbbképző Intézete. Budapest, 1978.
- SAS B.: Gondolatok a regionális infrastruktúra-vizsgálatok módszertanához. = MTA Dunántúli Tudományos Intézete. Közlemények 27. Pécs, 1980.
- ZOLTÁN Z.: Az infrastruktúra térbeli rendszerei és területi hatásmechanizmusa. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1979.

ИССЛЕДОВАНИЕ ИНФРАСТРУКТУРЫ В ЮЖНО-ЗАДУНАЙСКОМ РЕГИОНЕ

БЭЛА ШАШ

Автор в настоящей статье описывает региональное исследование инфраструктуры и его результаты. В ходе исследования рассматриваются уровень обеспеченности инфраструктурой поселений данного региона и группы поселений, набрасываемые на основе уровня обеспеченности. В дальнейшем наряду с анализом отдельных групп поселений статей рассматривается и то, что поселения, входящие в отдельные группы в какой мере совпадают или отличаются от подведения в сеть поселений, находящихся в отдельных областных планах по территориальному развитию.

Параллельно с показом исследовательских достижений излагается метод исследования и опыт его применения. Ввиду комплексного характера исследуемого явления применяются многомерные математико-статистические методы. Из этих использованы факторные и дискриминативные анализы, так же как „кластер-анализ“. С помощью факторного анализа компримировано содержание информации переменных, репрезентирующих обеспеченность инфраструктурой. Путем использования факторных количеств баллов факторов, полученных в ходе факторного анализа проведен „кластер-анализ“, и анализированы группы поселений, полученные в результате этого. Наконец с помощью дискриминатного анализа описываются уровень обеспеченности инфраструктурой отдельных поселений и подведение иерархических сфер влияния, выступающих в планах развития поселений.

Исследование охватывает 901 поселение и три назначенных времени. Для истолкования уровня обеспеченности инфраструктурой использовано 42 показателя.

A STUDY OF THE INFRA-STRUCTURE IN THE REGION OF SOUTH-TRANS-DANUBIA

Béla Sas

The author presents an infra-structure study and its results. In course of the investigation the researchers sought to determine the level of infra-structure supply in the four counties that constitute the region under examination and to group the settlements according to this level. Besides this they also examined the differences between this grouping and the one made by the individual counties for their plans of regional development.

Parallel with the presentation of the findings the author also describes the method and some experiences gained in course of its application. The complexity of the problem studied required the use of mathematical and statistical methods of several variables; mostly factor-, cluster-, and discrimination-analysis. Factor-analysis was used to concentrate the information-content of the variables representing infra-structure supply. Using the factor - points given by the factor-analysis they performed cluster-analysis the findings of which made it possible to analyse the different settlement-groups. Finally with the help of discrimination analysis they described the level of infra-structure supply and its correlation with its hierarchic function in the plans of regional development.

The study examined 901 settlements at three different points of time. In the interpretation of data on infra-structure supply researches used 42 variables.

A TERÜLETI-KÖZIGAZGATÁSI EGYSÉGEK GAZDASÁGI KAPCSOLATAINAK VIZSGÁLATA (SOMOGY MEGYE PÉLDÁJÁN)

HORVÁTH GYULA

A szerző dolgozatában áttekinti a térbeli kapcsolatok tanulmányozásának fontosságát a minőségileg módosult területfejlesztési politika alakulásában, majd Somogy megye ágazati-kapcsolati mérlegének a segítségével a beszállítások és kibocsátások területi irányait elemzi, végül összefoglalja a területi-gazdasági kapcsolatok formáinak a vizsgálat eredményeiből összeálló szabályszerűségeit.

I.

Nemzetközi tapasztalatok egész sora bizonyítja, hogy a gazdasági fejlettség magasabb fokán a térbeliség kategóriáinak, az elhelyezkedésnek, a kiterjedésnek, az egymásmellettségnek, ezek kölcsönviszonyainak, azaz a térben lezajló gazdasági folyamatok törvényszerűségei feltárásának és a gazdasági döntésekben való alkalmazásának rangos hely jut a gazdasági növekedés tényezői között. Mivel a társadalmi-gazdasági létfeltételek térbeli formáinak a társadalmi szükségletekhez és az ezek kielégítésére irányuló gazdaságpolitikai célokhoz való igazítása hosszabb fejlődési periódusban képzelhető csak el, a gazdaság térbeliségének rövidebb időszakokban hol a gazdasági tevékenységet serkentő, hol pedig az azt korlátozó hatása érvényesül. Mindebből az is következik, hogy a gazdasági folyamatok és a társadalmi-gazdasági tér kölcsönviszonyait nem statikus, hierarchizált viszonyként, hanem a gazdasági fejlettség és az idő függvényében minőségileg is változó meghatározottságként kell felfognunk.

Gazdasági fejlődésünk belső tényezőinek minőségi módosulása, valamint a külső gazdasági környezet tartósnak tűnő, ám a magyar népgazdaságra számos szempontból kedvezőtlen, hatásai fő irányában befolyásolják a területfejlesztési politika szerepének megítélését is a középtávra visszafogottabb gazdasági növekedést kitűző gazdaságpolitikában.

A területfejlesztés eszközjellege erősödésének szükségszerű felismerése miatt újra kell fogalmaznunk a gazdasági fejlődés és a térbeliség összefüggéseit magyarázó, a korábbi gazdaságpolitikai szituációban gyökerező tételeinket is. Az elmúlt két évtizedben gazdasági fejlődésünkben a növekedést a termelés és a fogyasztás szerkezeti átrendeződései szinte automatikusan követték. A termelőerők területi elhelyezésében, a településszerkezetben, a társadalmi fogyasztás allokációjában bekövetkezett változások, vagyis a gazdasági objektumok térbeli átrendeződései a gazdasági növekedés kibontakozásának és előrehaladásának mintegy következményei voltak. E többé-kevésbé célkövető tevékenységforma – hangsúlyozzuk, az adott időszakban másként nem is helyénvaló – gazdaságpolitikai in-

tegráltsága egyben rögtön arra is magyarázatot ad, hogy a népgazdasági elképzelések jelentős része, tervezési és irányítási rendszerünk intézkedései miatt is irányultak lényegében a gazdasági növekedésre, annak legfontosabb mozgatóira, vagyis miért szolgálták szinte egyértelműen az ágazati célok befolyásolását.

Teljesen nyilvánvaló tehát, hogy a gazdasági növekedés alapvető tényezőiben bekövetkezett változások miatt napjainkban a gazdasági növekedés és a térszerkezet kapcsolatában minőségi változások érlelődnek, hiszen a gazdasági fejlődés amúgy elég korlátozott számú alternatívát kínáló irányát jórészt a szélesebben értelmezett szerkezeti – ágazati és mind jobban térszerkezeti – változások nagysága, intenzitása és eredményessége határozza meg. Mivel a jövőbeli gazdasági növekedést jellegében és ütemében a gazdaság belső strukturális átrendeződése határozza meg, a korábban lényegében a gazdasági fejlődés következményeként formálódó térszerkezeti változások az új feltételek között a gazdasági növekedés dinamikáját meghatározó tényezővé válnak. Ez az objektív körülmény pedig mindenképpen módosítja a gazdaságpolitika, a tervezés és az irányítás hatásvonalát is.

Hogy ebből adódóan a gazdaságpolitikai eszközök tartalmi és módszerbeli változásai egy olyan aktív területfejlesztési politika kialakításának irányába mozduljanak el, amely a lehető legjobban elősegíti a legfontosabb növekedési tényezőnek minősülő népgazdasági hatékonyság javítását, valamint a szűkösen rendelkezésre álló növekedési faktorokat, a tőkét és a munkát a lehető legésszerűbben használja fel a termelés, a fogyasztás és az életkörülmények mind magasabb szintre emelése érdekében, a gazdaságpolitikának következetesebben kell szolgálatába állítania a térszerkezeti folyamatok szabályszerűségeit. Az utóbbi években hazánkban egyre több olyan, a népgazdaság egésze fejlesztésének minőségileg új módjait meghatározó állásfoglalás jelent meg, amely – ha többször csak az általános összefüggések szintjén is – utalt a gazdaság és a társadalom térszerkezeti figyelembevételének fontosságára. Legutóbbi politikai határozatainkban szinte mindannyiszor helyet kapott az a felismerés, hogy a társadalmi újratermelésben komoly eszközfunkciót kell tulajdonítanunk a gazdasági tevékenységek térszerkezeti allokációjának.

Ha azonban az utóbbi évtized különböző típusú felső szintű területfejlesztési határozatait vesszük alaposabban szemügyre, vagy a területi tervezés mechanizmusát tekintjük át részletesebben, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy azokban a gazdasági tér kategóriái vagy nem egyértelműek vagy pedig hatásaik érvényesülése nem kellően tisztázott. A középtávú gazdaságpolitikai cselekvés ugyan – épp súlypontképző funkciója miatt – elvileg a térszerkezethez amúgy is csak bizonyos részösszefüggéseivel számolhat, a hosszú távú területfejlesztés nézőpontjából azonban nemcsak a gazdasági objektumok és cselekvések egymás mellett létezése, elrendeződése, kiterjedése és egymástól való elkülönülése lehet a természetes kiindulópont, hanem alapozni kell az azok egymáshoz viszonyított elhelyezkedési rendjére, kölcsönviszonyaira is. A területfejlesztés korábbi főcsapásának iránya az általános követelményrendszer mennyiségi összefüggéseinek az alakítását vette célba, minőségi célkitűzései azonban csak a hatékonyság követelményének általános hangsúlyozásában öltöttek testet. Megítélésünk szerint ennek oka az extenzív gazdaságfejlesztés objektív körülményein kívül a területfejlesztést megalapozó tudományágazatok közül hosszú ideig domináló gazdaságföldrajz hazai fejlődési viszonyaiban is keresendő.

A tér valamelyik kategóriáját posztuláló földrajzi irányzatok közül az elterjedéstani és a tájiskolai koncepció gyökerei tűnnek hazánkban a legerősebbnek, míg a kapcsolattudományi iskola újfajta elméleti és módszertani rendszerei kevésbé hatottak a területfejlesztési alap kutatásokra. De közel hasonló megállapításokra juthatunk, ha a telephelyelméletek és a helyettesítési elméletek hatásait vizsgáljuk az inkább a területfejlesztési praktikumot szolgáló közgazdaságtudomány regionális irányzatainak a fejlődésében. Átlapozva néhány, a térbeli kapcsolatokat tárgyaló, általunk elérhető földrajzi munkát, meggyőződhetünk arról, hogy egyre jobban erősödik az az irányzat, amely szerint nem is a jelenségek elhelyezkedésére, hanem inkább a köztük lévő térbeli kapcsolatok feltárására kell a figyelmet fordítani. Tekintsünk át erről néhány reprezentáns véleményt. A földrajzi törvényszerűségeket ugyan időben változatlanoknak tekintő *F. Schaefer* már a földrajz kizárólagos tárgyát is a térbeli kapcsolatok tanulmányozására korlátozza, amikor így fogalmaz: „A földrajzban döntő jelentőségük a térbeli kapcsolatoknak – s csakis azoknak – van.”¹ A térbeli kapcsolatok tartalmát többször a távolság fogalmának bekapcsolásával teszik pontosabbá. *J. W. Watson* a földrajzi vizsgálatok objektumának a távolságot tekinti, s véleménye szerint az egyszerű fizikai távolságtól merőben különböző értékbeli, idő- és szociális távolságok befolyásolják leginkább a jelenségek elterjedésének fokát, ami viszont meghatározza a jelenségek közötti kapcsolatok intenzitását és azok jellegét.² Az ehhez az irányzathoz tartozó szerzők a térbeli kapcsolatokról vallott nézeteiket az esetek többségében a térbeli átrendeződések folyamatához is kötik. Az általuk leggyakrabban használt kifejezés: a kölcsönhatás, a cirkuláció, a körforgás, az áramlás, a szállítás stb. *P. R. Crowe* már egy 1938-ban megjelent tanulmányában világosan rámutatott a térbeli kapcsolatokkal összefüggésbe hozható pontok sokaságára: „Azt mondhatjuk, hogy [...] a mozgáspálya koncepció jelenti a regionális földrajz kulcsát. Melyek az átrendeződés fő irányai, milyen ezek intenzitása és milyenek kölcsönhatásaik? Látnunk kell természetesen, hogy ez a megközelítés sem ad választ a körzettel kapcsolatos valamennyi kérdésre, [...] azonban a regionális vizsgálatok szempontjából talán legfontosabb módszerhez jutottunk.”³ Ehhez hasonló következtetésekre jutott *E. L. Ullman* is, aki hangsúlyozza azt a meggyőződését, hogy „[...] a földrajz legnagyobb érdemét a tér és a térbeli kölcsönkapcsolatok tanulmányozása jelenti [...]. A térbeli kölcsönhatásokon a földfelszín egyes részei között fennálló, valóságosan létező, megfelelő jelentéssel bíró, valamilyen emberi tevékenységre vonatkozó kapcsolatokat értem. Ilyenek például az ipari ágazatok, a nyersanyagforrás, a piac [...], a közlekedés közötti különböző fajta kölcsönviszonyok és áramlások.”⁴ *J. R. P. Friedman* ugyanakkor mindezt már a gazdasági fejlődéssel is összefüggésbe hozza, mert úgy vélekedik, hogy „[...] a gazdasági fejlődés előrehaladtával a területi specializálódás mértéke, a funkcionális differenciálódás és a térbeli kölcsönhatás növekszik a különböző térségek között. Ennek következménye, hogy a gazdaság térbeli struktúrája egy jellegzetesen kicsiny, elszigetelt és funkcionálisan diffe-

¹ SCHAEFER, F. K.: Exceptionalism in Geography. Idézi БУНГЕ, В. (1967) 217. 1.

² WATSON, J. W.: Geography – A Discipline in Distance. Idézi Uő. uo. 217. 1.

³ CROWE, P. R.: On progress in Geography. Idézi Uő. uo. 217–218. 1.

⁴ ULLMAN, E. L.: Human geography and Area Research. Idézi Uő. uo. 218. 1.

renciálatlan közösségből egymással összefüggő körzetek hierarchiájává alakul [...]”⁵

Nem kívánjuk e véleményeket és meghatározásokat, azok ellentmondásait részletesen tárgyalni, mindössze arra szerettünk volna e példákkal is rávilágítani, hogy a térbeli kapcsolatok fontosságát hangsúlyozó földrajztudomány új irányának nemzetközi kutatási eredményei – mint azt majd látjuk – hazánkban kevésbé éreztették a hatásukat. A térbeli gazdasági kapcsolatok feltárásában természetesen a közgazdaságtudománynak is vannak – nem is csekély – adósságai. Ezek oka jórészt abban keresendő, hogy hazai közgazdaságtudományunkban a gazdasági térrel valamiképpen már foglalkozó elméletek még nem formálódtak egységes egészévé, tehát hiányoznak a gazdasági tér kategóriáinak elméleti általánosításai. Ugyanakkor azonban hosszú ideig e diszciplína sem rendelkezett olyan eszköztárral, amellyel a térbeli gazdasági folyamatok közötti kapcsolatrendszer feltárható lett volna. Természetesen mindezzel nem azt akarjuk állítani, hogy a gazdasági tér formálásában a térbeli kapcsolatoknak kizárólagos jelentőséget tulajdonítunk – mint ahogy ezt a korábban ismertetett „elméleti földrajzi” koncepciók hívei teszik –, hanem csak annak a szükségességét vetjük fel, hogy a térbeli gazdasági folyamatok törvényszerűségeinek felhasználásában *a gazdasági tér megszakitottságát reprezentáló kategóriák mellett a folytonossági tényezőkre is több figyelmet kell fordítanunk.*

Az elmondottakra talán kellő bizonyossággal szolgálnak a *hazai gazdasági körzetesítési kutatások* eredményei. A körzetképzési hipotézisek jó része vagy a gazdasági szerkezet feltételezett, „szimplex” mutatókkal alátámasztott homogenitásán alapult, vagy pedig a tervezés, a fejlesztés, tehát a tudatos beavatkozás lehetőségeit érvényesítő, teljes közigazgatási egységeket felölelő tervezési-gazdasági körzetek lehatárolására irányult. A funkcionális és a gazdasági integráció elvén nyugvó körzetesítés gondolata ugyan településhálózat-fejlesztési koncepcióink mindegyikében helyet kapott, a körzeten belüli kölcsönhatások funkcionális integrációja azonban e dokumentumokban és az ezeket megalapozó kutatási anyagokban a „centrum-periféria” viszonyrendszerének szűk keretei között maradt.

Az Országos Tervhivatal által kidolgozott, 1961-ben elfogadott hipotetikus gazdasági körzetbeosztásnál – amelyet egyébként a gazdasági integráción alapuló körzetszervezésként szoktak említeni – figyelembe vett elvek többsége a körzetek profilizálódását és sokoldalú fejlesztését, tehát az extenzív gazdaságfejlesztés követelményeit hangsúlyozta, a térbeli kapcsolatok alakítására csak közvetetten történt utalás. A tervezet általános irányelvei ugyanis a körzeten belüli és a körzetek közötti területi kapcsolatok közvetítésére megfelelő – a gazdasági integráció szükséges, de nem elégséges feltételét jelentő – közlekedési hálózat gazdaságos kifejlesztése kapcsán ejtett szót a térbeli kapcsolatokról. Mindez, vagyis hogy a körzetek elhatárolásánál nem a már meglévő szoros területi-termelési kapcsolatokról indultak ki, és a távlati fejlesztésben ez nem is volt fő szempont, többek között azt is eredményezte, hogy a koncepciót a gazdaságpolitikai gyakorlat és az ágazati irányítás hasznosítani nem tudta, s e körzeteket a hosszú távú tervezés mezoszintű területi egységeinek nem is fogadták el.

Noha a területi struktúrák közötti kapcsolatok szükségszerűségét, azok ko-

⁵ FRIEDMANN, J. R. P.: Spatial aspects of economic development. Idézi ZOLTÁN ZOLTÁN (1973) 249–250. l.

héziós erejét, valamint az egymással kölcsönhatásban álló gazdasági tevékenységformák térformáló szerepét a társadalmi-gazdasági teret valamilyen formában vizsgáló tudományok kutatási rendszerükbe beépítették, ez legtöbbször azonban csak a szempont-felsorolás keretein belül mozgott. A gazdasági tér vizsgálati rendszerének ez az eleme tehát jórészt kimunkálatlan maradt. Ez azért is annál feltűnőbb, mivel a hazai körzetkutatások elmélete és módszertana mindig is jócskán merített a *szovjet regionális vizsgálatok* eredményeiből, amelyekből viszont egyértelműen kiolvasható az az igény, hogy a körzetesítés elméleti és gyakorlati feladatainak a megoldásában jelentős figyelmet kell fordítani az objektumok közötti rendszeres anyag-, energia- és információáramlásban kifejeződő területi kapcsolati viszonyok tanulmányozására.

A korábbi körzetesítési eredményeket szintetizáló szovjet földrajztudós, N. N. Kolosovszkij például „A gazdasági körzetesítés elmélete” c. munkájában a gazdasági körzetesítést az egyes vállalatok és népgazdasági ágazatok törvényszerű kombinációja alapján kidolgozott, a termelőerők ésszerű elhelyezését elősegítő módszernek tekintette. A gazdasági körzetek rendszerét meghatározó termelési kombinációk vizsgálatán keresztül jutott el a területi-termelési komplexumok lényegi tulajdonságainak a meghatározásához. *Területi-termelési komplexumon* a termelő vállalatok és a települések egymást kölcsönösen feltételező kombinációját értette. Rámutatott azonban arra is – s ezt éppen a területi-termelési komplexumok eredményei hazai adaptációjának sokszor mechanikus volta miatt kell hangsúlyoznunk –, hogy „[...] a vállalatok pusztán egymásmellettsége még nem jelent komplexumot.”⁶ N. N. Kolosovszkij meghatározása szerint a területi-termelési komplexum az egy vagy több nagy népgazdasági feladat megoldására létrehozott, tervszerűen alakuló, arányosan fejlődő *ágazati objektumok szoros kölcsönkapcsolatban álló együttese*, amelynek elemei egy megközelítően lehatárolható, összefüggő területen koncentrálnak, e terület a komplexum feladatainak megoldásához megfelelő nagyságú és összetételű erőforrásokkal rendelkezik, ezek az objektumok nemcsak a helyi és a külső erőforrások népgazdasági szempontból hatékony felhasználását biztosítják, hanem lehetőséget teremtenek a környezet védelmére és a természeti erőforrások újratermelésére, emellett egységes infrastruktúrális rendszer látja el őket.⁷

Az eddig elmondottak összefoglalásaképpen tehát rögzíthetjük, hogy az újratermelési folyamat a termelés feltételeinek – és ezek között a térbeli feltételeknek – az újratermelését jelenti, és eközben bonyolult *térbeli kapcsolatok* jönnek létre. Egyrészt a gazdasági fejlettség viszonylag magasabb fokán, a területi munkamegosztás kialakulásával az újratermelés változatlan struktúrában való megvalósítása is bonyolult térbeli kapcsolatokat, sokoldalú területközi szállításokat és kooperációs együttműködést kíván meg. Másrészt a gazdaság térbeli struktúrájának megváltozása – mint ahogy ez a magyar népgazdaság utóbbi másfél évtizedére is alapvetően jellemző volt – is az újratermelés körkörös folyamatában valósul meg, az újratermelés egyes elemi eltérő időbeli ütemben, különböző számú újratermelési ciklus alatt változtatják meg térbeli helyzetüket, és a termelési tényezők, termelési feltételek térbeli átcsoportosulásának ütemei az újratermelési folyamatban bonyolult összefüggések formájában jelennek meg.

⁶ КОЛОСОВСКИЙ, Н. Н. (1969) 142. l.

⁷ Ld. UO. (1969) 336. l. és (1958) 200 l.

Már bevezető elméleti gondolatainkból is minden bizonnyal kitűnik, hogy a gazdálkodás objektumai közötti térbeli kapcsolatok alakulásának – különösen az intenzív fejlődésre való áttérés gazdaságpolitikai dokumentumainkban megfogalmazott határozott követelményei miatt is – a korábbi gazdasági gyakorlattal ellentétben fokozott jelentőséget tulajdonítunk. Értelemszerű tehát, hogy dolgozatunk további részében e kapcsolatok részletes vizsgálatával foglalkozunk, elemezzük az anyagi kapcsolatok sajátosságait, s a reálfolyamatok kapcsolatrendszerének feltárásán kívül kiterünk a kapcsolatokat befolyásoló – elsősorban interregionális – szervezeti-irányítási struktúra bemutatására is.

Még mielőtt célkitűzéseink kimunkálásához hozzálátnánk, röviden szólnunk kell arról is, hogy vizsgálódásainkban a figyelmet miért éppen a *területi szintű közigazgatási egységben* lejárásodó, az oda beáramló vagy az onnét kiinduló gazdasági folyamatokra irányítottuk. A megyei keretek választását egyszerűen azzal indokolhatnánk, hogy tanulmányunk adatbázisát arra, a Dunántúli Tudományos Intézetben folyó kutatásra építettük, amely a regionális ágazati kapcsolatok mérlege elméleti és módszertani kérdéseinek a tisztázására irányult, s ahol megyei aggregált adatokkal dolgoztunk. Az adatbázis adta szükségszerű korlát azonban szerencsés módon egybeesett azzal a – kutatási hipotézisnek is tekinthető – feltételezésünkkel, hogy a termelőerők mai fejlettségi színvonalán, termelési viszonyaink jelenlegi állapota és várható fejlődése, valamint gazdaságunk szervezeti kereteinek átrendeződése során előálló helyzetben – nem beszélve sok más, a taktikai döntések sorozatát befolyásoló, itt részletesen nem tárgyalandó tényezőről – a központi gazdaságirányítás már érezhető változásain kívül a területi irányításban lenne szükség olyan megfontolt átalakulásra, amely a jelenleginél jobban lenne képes a térbeli folyamatokat irányítani és befolyásolni. Ebbéli vélelmünk során voltaképpen közigazgatási rendszerünk kialakult formáinak a hosszabb távú fennmaradásával számolunk, hisz a közeljövőben elsősorban a jelenlegi területi-közigazgatási egységeket kell mindenfajta koncepció megvalósításának reális kiindulási alapjául tekintenünk.⁸ Törekvésünk éppen ezért az, hogy a komplex társadalmi-gazdasági egységnek (a fogalom kolozsvoszkiji értelmében) ugyan semmiképpen sem tekinthető területi-közigazgatási egységek, a *megyék* gazdasági fejlesztésének, vagyis területfejlesztési- és gazdaságpolitikánk egyik nem túlzottan erős láncszemének, a megyei politikának a tartalmi és módszertani kérdései közül az egyik „legmellőzöttebbéről és legelhanyagoltabbáról”, a *területközi kapcsolatokról* fejtjük ki gondolatainkat egy konkrét vizsgálat eredményein keresztül.

Feltevésünkben az azonban nem következik, hogy nem vesszük számításba a gazdasági folyamatok közigazgatási határoktól független hatásait; sőt a megyét olyan bonyolult struktúrájú, dinamikus, kvázi-komplex, *nyílt gazdasági rendszernek* tekintjük, amelyben a folyamatok a valószínűségi eloszlás szabályait követik. Egy megye gazdaságának, mint bonyolult, sokfunkciójú képződménynek a működésében – különösen, ha az sem nem komplex, sem nem specializált – a külső és a belső technológiai, termelési, gazdasági, demográfiai, információs és szervezeti kapcsolatok egész sorozata vesz részt. E kapcsolatok kialakulásának tulajdonképpen alapját az egyes megyékben a termelőerők fejlesztésének különböző lehetőségei, előfeltételei, a területi munkamegosztás állapota, a termelés és

⁸ Vö.: KOROM M. (1980) 12–13. l.

irányítás szervezeti rendszerében testet öltő eltérések teremtik meg. A kapcsolatok jellegét, irányát és hatásait egyértelműen a termelőerők fejlettségének a színvonalá határozza meg. Tervszerű fejlesztést feltételezve a gazdaságban a centrifugális és a centripetális mozgatóerők olyan átrendeződésre kerülhet sor, amikor a belső kapcsolatok kerülnek túlsúlyba, és erősödik a megyei gazdasági rendszer belső elemeinek kapcsolatszorossága. A centripetális erők – külső hatások vagy a népgazdaságnak meghatározott termék előállítására jelentkező igényei – feltételezhetően új termelési kapacitásokat hívhatnak életre, vagy a már meglévő termelőapparátus átalakítására kerül sor. Ha az új igények kielégítésére csakis az adott területi egységben vállalkoznak, akkor ez a területi munkamegosztásban való részvétel fokozódását eredményezi. Az új – mondjuk specializált – termelés indukálta külső kapcsolatokat térben és méreteiben egyre bővülnek, s mind inkább hozzájárulnak a megyei termelőerők fejlődéséhez. A külső kapcsolatok bővülésével párhuzamosan a termelés mind jobban kötődik a helyi erőforrások, anyagok, félkésztermékek, termékek és nem utolsósorban a helyi munkaerő felhasználásához, a terület ágazataihoz és infrastrukturális rendszeréhez. Ha ez a folyamat egy előre kidolgozott, a népgazdaság fejlődéséhez igazított koncepció alapján – ami a magyar ipar területi decentralizációjára összességében sajnos nem mondható el – megye végbe, akkor a megyei gazdaság belső elemei közötti kapcsolatok szorosabbá válnak. Ily módon tehát a külső kapcsolatok hatására egyrészt fokozódik a megye szerepe a területi munkamegosztásban, másrészt pedig erősödik a megyei gazdasági rendszer elemeinek az egysége is. A külső kapcsolatok határozzák meg a megyei gazdaság helyét a népgazdaságban és annak specializáltságát az országos és – ha erről ma még kevés szó is esik – a körzeti munkamegosztásban. A kívülről eredő kapcsolati formák az ország erőforrás- és végtermék-szükségletének a megyéből történő kielégítése (azaz a népgazdaság által meghatározott termelési feladatok) köré csoportosulnak, valamint tájékoztatnak arról, hogy a népgazdaság külső erőforrásokat milyen összetételben és mennyiségben képes a megye rendelkezésére bocsátani. A megyében megfogalmazott külső kapcsolatok pedig az erőforrások és termelési lehetőségek, valamint a ráfordítási szerkezet alapján jelzik a termelési célok megvalósításához szükséges és hiányzó erőforrások más területi egységekből való kielégítésének igényét.

II.

Mint arra már utaltunk, Somogy megye területi-gazdasági kapcsolatainak elemzését az MTA Dunántúli Tudományos Intézetében az 1976–1980 közötti időszakban végzett ágazati kapcsolatok mérlegének kutatásaira alapozzuk. Az öt éves kutatási program során megtörtént a dél-dunántúli tervezési-gazdasági körzet négy megyéjére a területi-ágazatközi mérlegek összeállítása, s ebbe a sorba illeszkedett az a részletes munkaanyag is, amely – a területi ÁKM adta vizsgálati lehetőségnek megfelelően – Somogy megye belső gazdasági kapcsolatait, területi-termelési kapcsolatait, a megyének a Dél-Dunántúl területi munkamegosztásában elfoglalt helyét elemezte. Tanulmányunkban értelemszerűen nem térhetünk ki a területi ÁKM összeállításának elméleti-módszertani kérdéseire, a Somogy megyei ÁKM adatgyűjtési rendszerének ismertetésére. Kissé bővebben csak a témánk szempontjából nélkülözhetetlen megállapításokra térünk ki, más

– fejtegetéseink logikáját alapvetően nem befolyásoló, de a mélyebb összefüggések feltárása érdekében talán fontosnak tűnő – kérdéseket itt nem érintünk. Ezúton hívjuk fel az ezek iránt részletesebben érdeklődő tisztelt olvasó figyelmét a kutatási témát összefoglaló tudományos zárójelentésre.⁹

Mivel azonban a területi jelenségek és folyamatok, kiváltképpen a területközi kapcsolatok elemzésének – ha nem is sikerét, de – lehetőségét mindenképp előtti az információbázis jellege, szerkezete és spektruma határozza meg, *adatgyűjtési rendszerünkről* részletesebben kell szólnunk. Miután a jelenlegi adatszolgáltatási és adatgyűjtési rendszer a területközi kapcsolatokról szinte semmilyen információt sem nyújt, egyedi adatfelvételre kellett vállalkoznunk azokban az ágazatokban, illetve ágazatcsoportokban, amelyeket – figyelembe véve a területi ÁKM alkalmazásával összefüggő hazai kísérletek eredményeit, a lehető legészserűbb feldolgozást és egyéb praktikus szempontokat – számos egyszerűsítés és összevonás során, elsősorban a körzet megyéinek összekapcsolása és összehasonlítása érdekében előzetesen kidolgoztunk. Ezt az ágazati szerkezetet – amely véleményünk szerint megfelelően tükrözi mind Somogy megye, mind pedig a körzet gazdasági szerkezetét –, valamint a megfigyelés adta reprezentációs szintet az 1. sz. tábla tartalmazza. Vizsgálatainkat egy „B” típusú ágazati kapcsolati mérleg segítségével végeztük el. Adataink a IV. ötéves tervidőszak utolsó esztendőjére, az 1975. évre vonatkoznak. Jóllehet statikus adatokkal dolgozunk, s a mérleg adta elemzési eljárások közül csak azokat használjuk fel, amelyekkel információhoz jutunk a megyei gazdaság működését biztosító beszállítások és kiszállítások területi irányultságától, valamint a területi kapcsolatok irányait többször aggregált formában (körzeten belüli és körzeten kívüli kapcsolatokra bontva) érzékeltetjük, mégis reméljük, hogy ha olykor csak tendenciózusan is, megállapításaink alátámasztják a területi-termelési kapcsolatoknak az újratermelési folyamatban játszott szerepéről kifejtett gondolatainkat, s nem utolsó sorban ráirányítják a figyelmet a kapcsolatoknak a vizsgált időpontban elért (s tapasztalataink szerint azóta sem igen változó) szintjére.

S mert alapvető célunk nem a megyén belüli, hanem a külső kapcsolatok elemzése, végül ki kell térnünk néhány – gyakrabban használatos – *fogalom értelmezésére* is. Körzeten belüli felhasználáson és kapcsolaton azt értjük, amely a dél-dunántúli tervezési-gazdasági körzet megyéivel, Baranya, Tolna és Zala megyékkel van összefüggésben. A körzeten belüli beszállítás fogalmán az e megyékből kielégített anyag-, termék-, félkésztermék- és energiefelhasználást értjük, a körzeten belüli kiszállítás pedig Somogy megye termelésének a felsorolt három megyébe áramló részét foglalja magába. A körzeten kívüli beszállítások a Dél-Dunántúlon kívülről beáramló anyagok felhasználására értendők (ide soroljuk tehát a körzeten kívüli megyékből és az exportból származó anyagok felhasználását), a körzeten kívüli kiszállítások fogalma pedig az e területekre irányuló anyagáramlásokat öleli fel.

A *beszállítási kapcsolatok* elemzését kezdjük az egyes ágazatok összes anyagfelhasználásának területi vizsgálatával. Somogy megye 15 322 421 ezer Ft-ot kitevő összes anyagfelhasználásának területi áramlási iránya a következő: megyei anyagok: 5 273 714 ezer Ft, körzeten belülről érkező anyagok: 2 178 554 ezer Ft, körzeten kívüli anyagok: 7 870 153 ezer Ft. Akkor, amikor megállapítjuk, hogy

⁹ HORVÁTH GY. (1981)

A Somogy megyei ÁKM ágazati szerkezete és a megfigyelés
reprezentációs szintje

Sor- szám	Ágazat (alágazat)	Reprezentáció 0/0	
		az összes foglalkozta- tottak száma alapján	az állóesz- közök bruttó értéke alapján
1.	Bányászat	100,0	100,0
2.	Villamosenergia-ipar	92,7	99,3
3.	Kőhaszat	—	—
4.	Gépipar	79,8	83,6
5.	Építőanyagipar	87,6	89,8
6.	Vegyipar	100,0	100,0
7.	Könnyűipar I. (papír-, nyomda-, fafeldolgozó ipar)	99,8	100,0
8.	Könnyűipar II. (textil-, bőr-, szőrme-, cipő-, textilruházati ipar)	96,7	95,5
9.	Könnyűipar III. (kézmű-, házi-, egyéb ipar)	92,5	97,8
10.	Élelmiszeripar I. (hús-, baromfi-, tojásfeldolgozó-, tejipar)	100,0	100,0
11.	Élelmiszeripar II. (tartósító-, malom-, sütő-, tészta-, cukor-, édesipar)	96,9	95,0
12.	Élelmiszeripar III. (egyéb élelmiszeripar)	78,6	82,4
	<i>Ipar összesen</i>	91,0	93,1
13.	Építőipar	83,9	*
14.	Mező- és erdőgazdaság	40,2	.
15.	Közlekedés, szállítás, hírközlés	89,3	.
16.	Kereskedelem	93,1	.
17.	Vízgazdálkodás	82,3	.
18.	Szolgáltatás (személyi, gazdasági)	91,7	.
	<i>Mindösszesen</i>	93,3	.

Megjegyzés: * Megyei összesen adatok hiányában nem megállapítható.

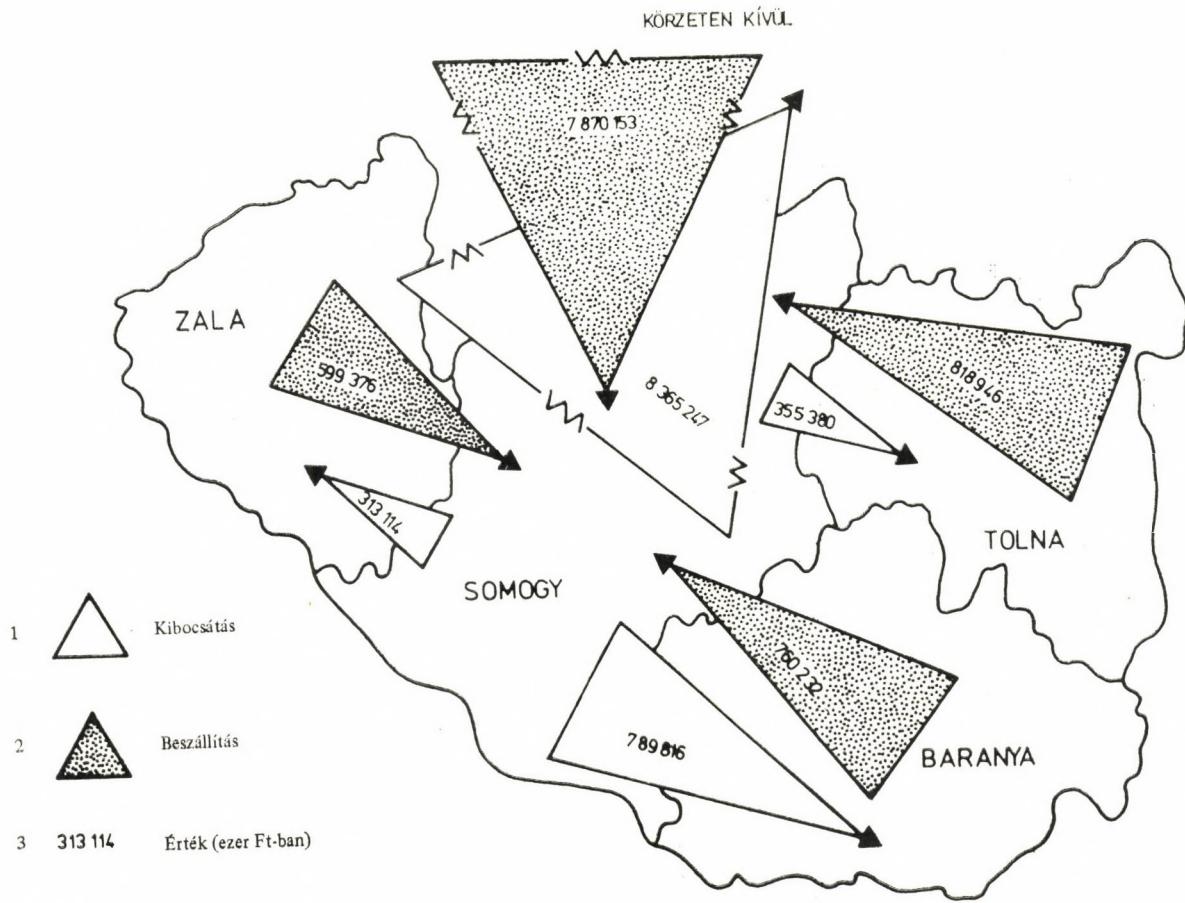
Somogy megye a termeléséhez szükséges anyagok 34,4⁰/0-át közigazgatási határain belülről szerzi be, 14,2⁰/0-át a körzeten belülről, 51,4⁰/0-át a körzeten kívülről kapja, ehhez mindjárt hozzá kell fűznünk egyrészt azt, hogy a felhasznált anyagok területi szerkezete jelentős szóródást mutat (ld. a 2. sz. táblát), másrészt pedig – s ez az arányszámokból jól kiolvasható – azt is, hogy a továbbfeldolgozásra érkezett anyagok több mint fele körzeten kívüli. Itt kell megjegyeznünk, hogy – sajnos – adatgyűjtési rendszerünk szerkezete miatt a körzeten kívüli kategória területileg tovább nem bontható, tapasztalataink szerint azonban ezek jó része a fővárossal hozható közvetlen összefüggésbe, más részük viszont szinte az ország valamennyi területére – noha eltérő intenzitással – kiterjed, további jelentős tömörülési pontok nehezen határozhatók meg. Ha jobban szemügyre vesszük az ágazatok anyagfelhasználásának területi szerkezetét, a *körzeten kívülről* történő *beszállítások* aránya elég eltérő képet mutat. A könnyűipar II. szinte teljes egészében, a gépipar, a villamosenergia-ipar és a könnyűipar III. jelentős mértékben, a mező- és erdőgazdaság nagyobb arányban használ fel körzeten kívüli anyagokat, ugyanakkor az élelmiszeripari ágazatok

Somogy megye ágazati anyagfelhasználásának területi szerkezete
a beszállítások alapján (0/0)

Ágazat	Somogy megyei anyag felhasználása	Körzeten belüli anyag felhasználása	Körzeten kívüli anyag felhasználása
Bányászat	22,4	39,5	38,1
Villamosenergia-ipar	8,7	3,8	87,5
Kohászat	—	—	—
Gépipar	8,5	3,2	88,3
Építőanyagipar	42,5	18,7	38,8
Vegyipar	38,9	0,7	60,4
Könnyűipar I.	60,8	23,3	15,9
Könnyűipar II.	4,1	1,4	94,5
Könnyűipar III.	19,7	4,1	76,2
Élelmiszeripar I.	59,0	37,4	3,6
Élelmiszeripar II.	79,1	20,2	0,7
Élelmiszeripar III.	2,5	96,6	0,9
<i>Ipar összesen</i>	38,6	20,3	41,1
Építőipar	24,0	12,7	63,3
Mező-, erdőgazdaság	31,4	3,0	65,6
Közlekedés, szállítás, hírközlés	25,7	20,7	53,6
Kereskedelem	36,4	37,5	26,1
Vízgazdálkodás	46,7	24,2	29,1
Szolgáltatások	39,0	49,7	11,3
Mindösszesen	34,4	14,2	51,4

felhasználása elenyésző, de nem jelentős a szolgáltatások és a könnyűipar I. körzeten kívüli anyagfelhasználása sem. Ehhez még azt is hozzátehetjük, hogy a körzeten kívüli beszállítások értékéből 3 965 611 ezer Ft az ipari ágazatokba áramlik, legjelentősebb – közel 1 milliárd Ft-os – értéket a gépipar képvisel, míg a nem ipari ágazatokba történő beszállítások döntő része a mezőgazdaság (1,3 milliárd Ft) és a kereskedelem (1,3 milliárd Ft) szférájába irányul.

Nézzük meg ezután a *körzeten belüli* kapcsolatok alakulásának abszolút értékeit, de most már vegyük figyelembe a körzet belső strukturális tagozódását is, vagyis azt, hogy a körzeten belüli beszállítások miként oszlanak meg a körzet megyéi között. Az 1. sz. ábra tanúsága szerint a három megye közül Tolna megye beszállításának az értéke a legmagasabb, 818 946 ezer Ft, ezt követi Baranya megye 760 232 ezer Ft-tal, s végül 599 376 ezer Ft-tal Zala megye zárja a sort. Ha rápillantunk a 3. sz. táblára, rögtön látjuk, hogy Tolna megye – s gazdasági potenciáljából, a szervezeti-irányítási viszonyokból egyáltalán nem következő – viszonylag magas beszállítási értéke nagyrészt (annak 82,8⁰/0-a) a megye mező- és erdőgazdaságának Somogy megyébe irányuló szállításaiból adódik. Azt is láthatjuk, hogy a beszállítások értékének több mint a felét a körzet megyéinek mező- és erdőgazdasága fogja át, minden bizonnyal Somogy megye élelmiszeriparának körzetbeni meghatározó jelentőségét hangsúlyozva.

1. sz. ábra.
Somogy megye összes kibocsátása és beszállítása

Somogy megye beszállításai a dél-dunántúli körzet megyéinek ágazataiból
(ezer Ft)

Ágazat	Baranya megyéből	Tolna megyéből	Zala megyéből	A körzetből összesen
Bányászat	5 988	3 655	26 586	36 229
Villamosenergia-ipar	71 725	—	383	72 108
Kohászat	1 728	—	—	1 728
Gépipar	31 369	37 405	30 378	99 152
Építőanyagipar	94 117	5 836	20 546	120 499
Vegyipar	6 448	6 075	28 583	41 106
Könnyűipar I.	14 495	2 653	8 496	25 644
Könnyűipar II.	31 005	7 824	49	38 878
Könnyűipar III.	14 513	16 689	1 671	32 873
Élelmiszeripar I.	74 884	12 428	56 732	144 044
Élelmiszeripar II.	18 592	20 018	1 747	40 357
Élelmiszeripar III.	7 853	—	213 422	221 275
<i>Ipar összesen</i>	372 717	112 583	388 593	873 893
Építőipar	16 746	12 134	13 183	42 063
Mező-, erdőgazdaság	288 281	677 736	178 477	1 144 494
Közlekedés, szállítás, hírközlés	10 587	13 858	7 167	31 612
Kereskedelem	19 276	2 537	11 309	33 122
Vízgazdálkodás	33 740	—	612	34 352
Szolgáltatások	18 885	98	35	19 018
Mindösszesen	760 232	818 946	599 376	2 178 554

A beszállítási kapcsolatok értékbeli adatainak felsorakoztatása után végezzük el a *beszállítások intenzitásának* a vizsgálatát, amelynek egyik formája az ágazatok anyagfelhasználásának és termelési értékének összevetéséből adódik. A körzeten belüli beszállítási kapcsolatok gyakoriságát és eloszlását a 4. sz. tábla, a körzeten kívüliekét pedig az 5. sz. tábla szemlélteti. (A két beszállítási irány osztályközeinek különbözősége a két reláció közötti háromszoros értékkülönbségből adódó torzítást hivatott valamelyest ellensúlyozni.) A körzeten belüli beszállítások esetében a lehetséges kapcsolatok közel fele 0 értéket mutat, vagyis csupán 172 esetben van dolgunk valós kapcsolatokkal, ugyanez az arány a körzeten kívüli beáramlásoknál némileg módosul, mivel itt a reális kapcsolatok száma 20-szal több. A kapcsolatok eloszlása és gyakorisága mindkét viszonylatban közel azonos képet mutat, viszonylag erőteljesebb tömörülés és alacsony érték-tartományokra a jellemző, a termelési érték 6,4%-át kitevő körzeten belüli felső tartományba csak a bányászat és az élelmiszeripar esik, a körzeten kívüli beszállításoknál (ahol a felső tartomány a termelési érték 25%-ánál kezdődik) a villamosenergia-ipar, a gépipar és a könnyűipar hordozza a legmagasabb értéket. Ha a termelési értékben megjelenő körzeten belüli és kívüli beszállításokat ágazatonként tekintjük át, az eddigi helyzetképet lényegesen módosító következtetésre nem jutunk. A dél-dunántúli tervezési-gazdasági körzethez leginkább az élelmiszeripar kötődik, legintenzívebb az élelmiszeripar III. ágazat kapcsolata (ahol is 1 Ft termelési érték előállításához 0,82 Ft körzeti beszállításra van szükség), ezt követi az élelmiszeripar I. (0,38 Ft), majd a szolgáltatási ágazat (0,26 Ft). A körzeten kívüli kapcsolatoknál a sort a könnyűipar II. nyitja (0,72 Ft), s a vil-

Somogy megye körzeten belüli beszállításainak ágazati eloszlása és gyakorisága

10 000 Ft termelési értékre jutó beszállítás (Ft)	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	Ipar összesen	13.	14.	15.	16.	17.	18.	Mind- összesen
0	12	10	18	10	8	15	8	11	7	8	7	11	125	5	5	7	1	6	3	152
1—10	3	4	0	4	3	2	2	5	6	4	6	3	42	4	9	5	5	4	1	70
11—20	0	0	0	1	0	1	3	1	1	3	2	0	12	2	2	0	0	3	2	21
21—40	1	2	0	1	0	0	1	0	0	0	1	1	7	1	1	2	3	1	0	15
41—80	1	1	0	1	4	0	1	1	4	1	0	0	14	2	0	1	3	1	3	24
81—160	0	0	0	1	2	0	0	0	0	0	0	2	5	3	1	1	5	1	3	19
161—320	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	1	0	3	1	0	1	1	1	2	9
321—640	0	0	0	0	0	0	3	0	0	1	0	0	4	0	0	1	0	1	4	10
640—	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	1	4	0	0	0	0	0	0	4
A kapcsolatok száma	18	18	18	18	18	18	18	18	18	18	18	18	126	18	18	18	18	18	18	324

Megjegyzés: Az ágazatok megnevezését ld. az 1. sz. táblán.

Somogy megye körzeten kívüli beszállításainak ágazati eloszlása és gyakorisága

10 000 Ft termelési értékre jutó beszállítás (Ft)	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	Ipar összesen	13.	14.	15.	16.	17.	18.	Mind- összesen
0	13	5	18	4	10	8	12	4	0	9	13	17	113	2	1	9	2	2	3	132
1— 40	2	11	0	6	3	3	2	4	5	7	5	0	48	4	4	3	12	9	7	87
41— 160	0	1	0	2	2	5	2	5	5	2	0	1	25	5	3	1	3	6	8	51
161— 640	2	0	0	5	3	1	2	3	6	0	0	0	22	6	9	5	1	1	0	44
641—1280	1	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	2	1	0	0	0	0	0	3
1281—2560	0	0	0	0	0	1	0	1	1	0	0	0	3	0	1	0	0	0	0	4
2561—	0	1	0	1	0	0	0	1	0	0	0	0	3	0	0	0	0	0	0	3

Megjegyzés: Az ágazatok megnevezését ld. az 1. sz. táblán.

lamosenergia-ipar (0,64 Ft), a gépipar (0,57 Ft) és a könnyűipar II. (0,72 Ft) folytatja. Végül megemlítjük, hogy Somogy megye termelési értékében a körzeti beszállítások aránya 9,6⁰/₀, a körzeten kívülié pedig 34,5⁰/₀, azaz az előbb felsorolt ágazatok körzethez való kötődése és nem utolsó sorban a körzeti szerveződésekben betöltött vezető pozíciói még hangsúlyozottabbá válnak.

Míg az eddigiek alapján csak a beszállítások irányairól és arányairól van hozzáfutóleges – s rögtön hozzá kell tennünk, nem csak mentegetőzéseképpen, hogy a rendelkezésünkre álló információ gazdagsága és a tanulmány adta területi korlátok miatt elég nagyvonalú – áttekintésünk, további hasznos következtetésekhez juthatunk, ha mindkét viszonylatban – úgyszintén a termelési értékhez való hozzájárulás nagyságrendje alapján – párba rendezzük a – itt ismét hangsúlyoznunk kell, hogy az értékben még kifejezhető – jelentősebb megyei felhasználó és a külső kibocsátó ágazatokat. Erről a 6. sz. és a 7. sz. tábla ad tájékoztatást. A körzeten belüli kibocsátás adataihoz csak annyit fűzünk hozzá, hogy a legmagasabb értéket mutató – egyébként az azonos alágazatok közötti szoros kooperációt bizonyító – kapcsolatnak a felhasználói oldal gyenge gazdasági potenciálja miatt (hisz ez az alágazatcsoport mindössze 112 főt foglalkoztat, állóeszközeinek bruttó értéke pedig csak 21 millió Ft) a megye s a körzet kohéziója szempontjából érdemleges szerepe nincsen az ezt követő élelmiszeripar I.–mezőgazdaság, majd az élelmiszeripar II.–mezőgazdaság reláció a korábbi megállapításainkat támasztja alá. A körzeten kívüli kibocsátás legmagasabb értékei

6. sz. tábla

A Somogy megyei felhasználó és a körzeten belüli kibocsátó ágazatok intenzitása a közvetlen ráfordítási együttbatók alapján

Sorrend	Felhasználó	Kibocsátó	Érték
1.	Élelmiszeripar III.	Élelmiszeripar III.	0,7914
2.	Élelmiszeripar I.	Mezőgazdaság	0,3158
3.	Bányászat	Gépipar	0,1712
4.	Élelmiszeripar II.	Mezőgazdaság	0,1367
5.	Szolgáltatás	Szolgáltatás	0,0561
6.	Könnyűipar I.	Építőipar	0,0511

7. sz. tábla

A Somogy megyei felhasználó és a körzeten kívüli kibocsátó ágazatok intenzitása a közvetlen ráfordítási együttbatók alapján

Sorrend	Felhasználó	Kibocsátó	Érték
1.	Villamosenergia-ipar	Villamosenergia-ipar	0,6211
2.	Gépipar	Gépipar	0,3266
3.	Könnyűipar II.	Könnyűipar II.	0,3138
4.	Vegyipar	Bányászat	0,2295
5.	Könnyűipar II.	Kereskedelem	0,2254
6.	Mezőgazdaság	Mezőgazdaság	0,1474
7.	Könnyűipar III.	Kereskedelem	0,1362
8.	Bányászat	Bányászat	0,1031
9.	Könnyűipar III.	Könnyűipar III.	0,0740
10.	Építőipar	Kereskedelem	0,0699

tényleges, intenzív ágazaton belüli kapcsolatokat sejtetnek, a sor első három tagjának pozíciója pedig minden bizonnyal azzal is összefüggésbe hozható, hogy a felhasználó ágazatok vállalatainak egy része vagy budapesti végtermék-előállító üzemek kooperációs-bedolgozó partnere, vagy – eddig – s ez még valószínűbb – azok Somogy megyei üzemei, gyáregységei. A ráfordítási együtthatók értékeinek reálisabb megítélése érdekében megemlítjük, hogy egy, néhány budapesti ágazatra készített hasonló jellegű vizsgálatban a budapesti felhasználó – vidéki kibocsátó ágazatpárokra számított kapcsolatintenzitás is a könnyűipari ágazatokban mutat elég magas, s a mi számításainkhoz közel álló (0,45; 0,36) értékeket.¹⁰

A Somogy megye beszállítási kapcsolatairól alkotott képünket újabb elemzési eljárások kipróbálásával tovább finomíthatnánk. Gondolunk itt elsősorban az átgyűrűző hatásokat is tükröző teljes ráfordítási együtthatók alapján felállítandó sorrendre és a teljes ráfordítási és a közvetlen ráfordítási együtthatók közötti viszony értékelésére. Tekintsünk el ezek részletes vizsgálatától, ugyanis az ágazatok sorrendjében e számítások eredményeként – néhány kisebb jelentőségű helycseréről nem beszélve – karakteres átrendeződésre nem kerül sor, s lássunk inkább hozzá a területi-termelési kapcsolatok másik fontos szférájának, a megyei kiszállításoknak az elemzéséhez.

A Somogy megyében előállított javak végső felhasználása e lényeges összetevőjének, a *kiszállításoknak* a kapcsolati rendszerét a beszállítási kapcsolatok értékeléséhez hasonló formában mutatjuk be. A kiszállítási kapcsolatok ágazati összetételét értékadatokkal jellemezzük a két területi relációban, majd pedig a kapcsolatok intenzitás-vizsgálatára kerül sor.

A megye 17 511 117 ezer Ft-nyi végső felhasználását a következő tételek alkotják: nem termelő fogyasztás: 5 499 872 ezer Ft; beruházás és készletfelhalmozás: 2 178 323 ezer Ft; megyén kívüli értékesítés: 2 832 922 ezer Ft. Ez utóbbi körzeten belüli értéke 1 467 675 ezer Ft, körzeten kívüli értéke pedig 8 365 247 ezer Ft. A *körzeti kiszállítások* megyénkénti értékét az 1. sz. ábra, annak kibocsátó ágazatok szerinti összetételét pedig a 8. sz. tábla mutatja. Ezek alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy egyrészt a körzeten belüli kapcsolatok szempontjából Baranya megye szerepe a meghatározó, másrészt viszont azt is láthatjuk, hogy a körzeti ipari kapcsolatok értékének aránya mindössze 26⁰/₀, az ágazatok közül pedig a kereskedelem (annak is Baranya megyei irányultsága) emelkedik ki. Sorrendben a második legjelentősebb kapcsolatértékkel a mező- és erdőgazdaság rendelkezik, ennek az ágazatnak a Tolna megyei kötődései a figyelemre méltóak. A két jelentős élelmiszeripari ágazat kiszállítási is közel vannak a 100 millió Ft-hoz, Baranya és Zala megyék élelmiszeripari ágazati sajátosságaival magyarázható, hogy a két ágazatcsoportban e két megye befogadásai dominálnak. S majd csak ezek után következik a gépipar, 93 millió Ft-os értékkel. Érdemes utalni arra – s ez táblánkból nem tűnik ki –, hogy míg a kereskedelem – gazdasági funkciójának megfelelően – szinte minden körzetbeni ágazat-hoz jelentős tételeket bocsát ki, tehát a kibocsátás eloszlása megközelítőleg egyenletesnek mondható, addig az élelmiszeripari ágazatcsoportok kibocsátása az egyes megyék azonos ágazatcsoportjaiba, a mezőgazdaságé pedig a körzet agrárágazatába áramlik. Például a 99 098 ezer Ft-nyi élelmiszeripar I. kibocsátásból 59 016 ezer Ft a körzeti élelmiszeripar I. ágazatcsoportba, 29 215 ezer Ft a

¹⁰ FODOR L. (1976) 109. l.

Somogy megye ágazatainak kiszállításai a dél-dunántúli körzet megyéibe (ezer Ft)

Ágazat	Baranya megyébe	Tolna megyébe	Zala megyébe	A körzetbe összesen
Bányászat	2 431	3 768	357	6 556
Villamosenergia-ipar	154	2	494	650
Kohászat	—	—	—	—
Gépipar	11 180	9 588	72 260	93 028
Építőanyagipar	6 500	4 258	10 441	21 199
Vegyipar	6 048	27 049	192	33 289
Könnyűipar I.	6 291	3 232	1 929	11 452
Könnyűipar II.	3 686	1 150	1 294	6 130
Könnyűipar III.	1 880	3 424	2 002	7 306
Élelmiszeripar I.	29 479	16 572	53 047	99 098
Élelmiszeripar II.	61 488	15 044	10 531	96 063
Élelmiszeripar III.	5 175	2 672	102	7 949
<i>Ipar összesen</i>	<i>134 312</i>	<i>86 759</i>	<i>161 649</i>	<i>382 720</i>
Építőipar	7 603	7 128	17 421	32 152
Mező-, erdőgazdaság	78 244	149 285	76 739	304 268
Közlekedés, szállítás, hírközlés	5 885	2 428	27 375	35 688
Kereskedelem	543 462	107 641	33 542	684 007
Vízgazdálkodás	7 011	598	2 249	9 858
Szolgáltatások	13 299	1 541	4 149	18 982
Mindösszesen	780 816	355 380	313 114	1 467 675

mezőgazdaságba jut, vagy a másik példa: Somogy megye mezőgazdasági kibocsátásának 55⁰/₀-át a körzet mezőgazdasága fogadja.

Míg a körzeten belüli kiszállítások háromnegyed része a nem ipari ágazatokra összpontosul, addig a *körzeten kívülre irányuló kiszállítások* 63⁰/₀-a az ipari ágazatokból kerül ki. Az ipari ágazatok közül vezető helyet foglal el a könnyűipar II. ágazat (1 936 256 ezer Ft kibocsátással), a gépipar (1 418 076 ezer Ft) és a könnyűipar III. (1 291 418 ezer Ft). A nem ipari alapanyagtermelő ágazatok, a mezőgazdaság (2 432 895 ezer Ft) és az építőanyagipar (511 276 ezer Ft) kibocsátása teszi ki az ágazategyüttes kiszállításainak döntő hányadát (95⁰/₀-át). Ennek okait részletesen a következő fejezetben tárgyaljuk. Végül a 9. sz. táblázatban összefoglaljuk Somogy megye végső felhasználása kiszállítási részének területi szerkezetét a két nagy ágazategyüttes alapján.

9. sz. tábla

Somogy megye kiszállításainak területi szerkezete (0/0)

Megnevezés	A kibocsátó		Összesen
	ipari	nem ipari	
	ágazatok		
Baranya megyébe	1,4	6,6	8,0
Tolna megyébe	1,0	2,6	3,6
Zala megyébe	1,6	1,6	3,2
<i>Körzetbe összesen</i>	<i>4,0</i>	<i>10,8</i>	<i>14,8</i>
Körzeten kívülre	53,3	31,9	85,2
Kiszállítás összesen	57,3	42,7	100,0

Az egyes ágazatok kiszállításának *intenzitását* a közvetlen ráfordítási együtt-hatók alapján vizsgáljuk, azaz abból indulunk ki, hogy az egyes ágazatok termelési értékében a két irányba történő kiszállítások külön-külön milyen arányt képviselnek. A 10. sz. táblán (ahol □-tel jelöltük az első öt legmagasabb ráfordítási együttthatót) szembevetendő, hogy – s ez újabb bizonyosága annak, hogy a megye gazdasága elég laza szálakkal kötődik a körzethez – az egységnyi termelési értékre jutó *körzeti kibocsátás* szinte minden ágazatban elenyésző. A kereskedelem és a vegyipar pozíciói (Zala megyét kivéve) a legerősebbek, a körzeti kapcsolatokat befolyásoló hatásuk azonban távolról sem meghatározó, mert az előbbi alapvetően megyei ellátó (valamelyest ugyan befolyásolhatná az értéket a megye egyetlen két megyés nagykereskedelmi vállalata, azonban érdekes módon ennek a szerepe a társ megyében, Zalában kevésbé érződik), az utóbbi pedig – noha gazdasági kapcsolatai a kibocsátás oldaláról csak Somogy megyével és a körzet megyéivel vannak – gazdasági potenciálja miatt (224 fős állomány, 163 798 ezer Ft állóeszközállomány) a térbeli szerveződést lényegesen nem tudja meghatározni. A körzeten kívülre irányuló kibocsátások már nagyságrendekkel magasabb értékei azt bizonyítják, hogy a végső felhasználás Somogy megyét elhagyó része a dél-dunántúli körzeten kívülre kerül. A körzeten kívüli orientációt szinte kizárólag az ipari ágazatok (az élelmiszeripar II–III. kivételével) motiválják, ebben az ágazategyüttesben található az öt legmagasabb intenzitási érték is, sőt a megye gazdasági szerkezetének két meghatározó ágazatában (a gép- és a könnyűipar II.-ben) a végső felhasználás döntő része a körzeten kívülre irányuló kibocsátásban realizálódik.

A beszállításoknál alkalmazott módon, a közvetlen ráfordítási együttthatók alapján rendezzük *párba* és *sorba* a legintenzívebben kapcsolódó megyei kibocsátó és a körzeten belüli, illetve kívüli felhasználó ágazatokat, majd a 11. sz. és a 12. sz. táblán megjelenő adatokat vessük össze a 6. sz. és a 7. sz. tábla adataival. Az újabb táblákból ismételtelen az derül ki, hogy a körzeten belüli páronkénti intenzitási értékek a körzeten kívüliekéinél sokkal alacsonyabbak, valamint azt is láthatjuk, hogy a korábban más összefüggések kapcsán már szóba hozott megyei vegyipar és a kereskedelem áll a rangsor élén, s mindkettő kibocsátása a körzet mező- és erdőgazdaságába irányul. A körzeten kívülre mutató kapcsolatoknál már körvonalazottabb szabályszerűségekre figyelhetünk fel. A legmagasabb értékeket mutató tíz kapcsolatpár két fő intenzitástípusba tömörül. Az egyik csoportba sorolhatók azok a kapcsolatok, amelyek mindkét pólusán azonos ágazatok állnak, tehát a bányászat (0,7806), a könnyűipar II. (0,5845), a

11. sz. tábla

A Somogy megyei kibocsátó és a körzeten belüli felhasználó ágazatok intenzitása a közvetlen ráfordítási együttthatók alapján

Sorrend	Kibocsátó	Felhasználó	Érték
1.	Vegyipar	Mező-, erdőgazdaság	0,2679
2.	Kereskedelem	Mező-, erdőgazdaság	0,1600
3.	Kereskedelem	Építőanyagipar	0,0851
4.	Építőanyagipar	Építőipar	0,0558
5.	Vízgazdálkodás	Vízgazdálkodás	0,0393

A Somogy megyei kibocsátó és a körzeten kívüli felhasználó ágazatok intenzitása
a közvetlen ráfordítási együttműködések alapján

Sorrend	Kibocsátó	Felhasználó	Érték
1.	Bányászat	Bányászat	0,7806
2.	Könnyűipar II.	Könnyűipar II.	0,5845
3.	Gépipar	Kereskedelem	0,3396
4.	Gépipar	Gépipar	0,3328
5.	Könnyűipar I.	Kereskedelem	0,3246
6.	Könnyűipar II.	Kereskedelem	0,3149
7.	Élelmiszeripar I.	Élelmiszeripar I.	0,2417
8.	Élelmiszeripar I.	Kereskedelem	0,2074
9.	Könnyűipar III.	Kereskedelem	0,1982
10.	Építőanyagipar	Kereskedelem	0,1611

gépipar (0,3328) és az élelmiszeripar I. (0,2417) ágazatok közötti magas értékű kontaktusok olyan vertikális kapcsolatokra utalnak, amelyek felhasználói oldalon minden bizonnyal a budapesti végermék-előállító üzemek állnak. Itt is hangsúlyoznunk kell, hogy a sorrendben legelső bányászat – a megye gazdaságában elfoglalt súlya miatt – a Somogy megyei összképet egyáltalán nem befolyásolja, s külön felhívjuk a figyelmet a két ipari ágazat, a könnyűipar II. és a gépipar előkelő pozíciójára. Ez utóbbi ágazat egyébként a másik intenzitástípus legmagasabb értéket mutató ágazatpárjának a kibocsátó pólusa. Ezt a kapcsolatfajta az jellemzi, hogy a felhasználó mindenkor a kereskedelem. Itt kell megjegyeznünk, hogy – mivel az exportra kerülő kibocsátás-mennyiséget a kereskedelem oszlopában szerepeltettük – a kereskedelem ágazattal való kapcsolatok intenzitásának elég nagy értékei a kibocsátó ágazatok export-orientáltságát is tükrözik. A 6. sz. és a 11. sz. táblák összevetése különösebb érdeklődésre számot tartó következtetés levonására nem ad lehetőséget, ezzel is bizonyítván, hogy a *körzeten belül releváns gazdasági kapcsolatok nem alakultak ki*. A 7. sz. és a 12. sz. táblák egymás mellé állítása viszont minden kétséget kizáróan alátámasztja azt, az elemzésünk során már többször sejtetett megállapítást, hogy az anyagi folyamatok recirkulációjában Somogy megyében a könnyűipar II. és a gépipar ágazatoknak mértékadó jelentőségük van.

III.

Az előző fejezetben kifejtettek alapján mód nyílik néhány általános, Somogy megye területközi kapcsolataival összefüggő következtetés levonására. Ezek a megállapítások kétirányúak. *Egyrészt* nyilvánvaló, hogy egy területi-gazdasági rendszer nem vizsgálható attól a környezettől függetlenül, amelyben kifejlődött. Más szóval a társadalmi-gazdasági környezet – vagyis az absztrakt gazdasági tér – adottságai és fejlődése alapvetően befolyásolja a gazdaság területi szerkezetét, annak változását, a termelőerők térbeli elhelyezkedését, s nem utolsó sorban a térbeli objektumok közötti kapcsolatok intenzitását, gyakoriságát és azok formáit. Gondolunk itt elsősorban a három tényező – termelés, népesség, természet – alkotta *földrajzi táj* differenciáltságából adódó kapcsolati irányokra és igé-

nyekre.¹¹ Arról van szó tudniillik, hogy a megyei gazdaság „egy pont” gazdaságokként kezelt beszámítási pontjainak, a vállalatoknak a gazdaságföldrajzi mezőit alapvetően mindenkor a termelési tényezők térbeli elhelyezkedése „rajzolja meg”. Tehát a ma még jócskán alapanyag-igényes Somogy megyei termelőágazatok (természetesen nem számítva ide az élelmiszeripari vertikumot) a dél-dunántúli körzet természeti adottságai miatt beszerzési aktivizációs területei e kapcsolatokat a körzeten kívülre terelik. A Somogy megyei kitermelőiparnak a megyei gazdaságban való alacsony részesedése e vonatkozásban magyarázatot ad a kiszállítások alakulására is. Az energia, a félkész- és késztermékek áramlásában a körzet Somogy megyei kapcsolatait és a megye körzeti kötődéseit értelemszerűen a területi-közigazgatási egységek gazdasági szerkezete határozza meg. Az ebből adódó következtetések levonása külön tanulmányt igényelne, éppen ezért ezzel részletesen nem foglalkozunk.

A területi-gazdasági kapcsolatok alakulását *másrészt* lényegesen befolyásolja az adott terület irányítási kötelékekben testet öltő gazdasági viszonyainak összessége, a tulajdonképpeni *gazdasági tér* jellege és szerkezete. Hazánkban a különböző szintű gazdasági terek szerkezetét alapvetően módosította az, a 60-as évek elején meginduló vidéki ipartelepítési folyamat, amely – most tekintsünk el vidéki iparfejlesztésnek az életkörülmények közelítésében, az egyes országrészek fejlettségbeni színvonalkülönbségének mérséklésében játszott határozatok pozitív szerepétől – több esetben – mai ismereteink szerint nyugodtan állíthatjuk – nem tervszerű szerkezetváltoztatási koncepción alapult, többször volt öletszerű, s ennek következtében nem egyszer eltérő termelési tevékenységet folytató vállalatok, ipartelemek kerültek térben egymás mellé vagy egymáshoz közel, amelyek az infrastrukturális háttér, a munkaerő összetétele, a gazdasági és kooperációs kapcsolatok szempontjából diverzifikált igényeket támasztottak gazdasági környezetükkel szemben. Az eltérő körülmények miatt az újonnan iparosodott dél-dunántúli megyékben nem alakultak ki sem szűkebb területekre, sem pedig a körzet egészére koncentrálódó gazdasági reál- vagy pénzügyi kapcsolatok, nem beszélve a területi-termelési komplexum alapját jelentő termelési kooperációkról. Ezt annál meggyőzőbben állíthatjuk, mivel részint a körzet másik három megyéjére készült ÁKM-ből a Somogy megyeihez hasonló tendenciák olvashatók ki, részint a Somogy megyei ÁKM – e tanulmányunkban nem vizsgált – „belső négyzete” elég laza megyén belüli gazdasági kapcsolatokról tanúskodik.

Ha szemügyre vesszük a 60-as évtized Somogy megyei iparfejlesztését (ld. a 13. sz. táblát), azt láthatjuk, hogy az új ipartelegeken foglalkoztatottak létszámának 71⁰/₀-a (6 800 fő) budapesti vállalat által irányított ipartelegeken található. A Budapestről letelepült üzemek, gyáregységek alapvető kooperációs és gazdasági kapcsolatainak az iránya egyértelműen vagy Budapest, vagy pedig a telepítést végrehajtó fővárosi vállalat térben eléggé szétszórt (az esetek kis részében a Dél-Dunántúl többi megyéjébe került) ipartelegeinek némelyike. Az így kialakult vállalati szerkezet nemcsak a megyén belüli és a körzeti gazdasági kapcsolatok bővítését akadályozza, hanem a számtalan nagyvállalat termelési tevékenysége részfolyamatainak sporadikus, térben egymástól távoli elhelyezése

¹¹ A különböző típusú terek leírására ld. HORVÁTH GY. (1980)

10. sz. tábla

A Somogy megyei kibocsátó ágazatok és a megyén kívüli felhasználó ágazatok intenzitása a közvetlen ráfordítási együttbátók alapján

Megnevezés	A körzeten belüli kibocsátás						A körzeten kívüli kibocsátás			
	Baranya megye		Tolna megye		Zala megye		Összesen		Érték	Sorrend
	Érték	Sorrend	Érték	Sorrend	Érték	Sorrend	Érték	Sorrend		
Bányászat	0,0264	8.	0,0410	<u>3.</u>	0,0038	13.	0,0714	6.	0,7806	<u>3.</u>
Villamosenergia-ipar	0,0005	17.	0,0000	17.	0,0016	15.	0,0021	17.	0,2024	10.
Kohászat	—	18.	—	18.	—	18.	—	18.	—	17—18.
Gépipar	0,0064	13.	0,0054	12.	0,0413	<u>2.</u>	0,0532	9.	0,8124	<u>2.</u>
Építőanyagipar	0,0401	<u>5.</u>	0,0262	<u>4.</u>	0,0644	<u>1.</u>	0,1307	<u>3.</u>	0,3186	7.
Vegyipar	0,0696	<u>2.</u>	0,3114	<u>1.</u>	0,0022	14.	0,3833	<u>1.</u>	—	17—18.
Könnyűipar I.	0,0320	7.	0,0164	6.	0,0093	9.	0,0583	7.	0,5934	<u>4.</u>
Könnyűipar II.	0,0017	16.	0,0005	16.	0,0006	16.	0,0029	16.	0,9265	<u>1.</u>
Könnyűipar III.	0,0042	14.	0,0076	9.	0,0044	12.	0,0163	14.	0,4838	<u>6.</u>
Élelmiszeripar I.	0,0126	10.	0,0071	10.	0,0028	<u>4.</u>	0,0426	11.	0,5555	<u>5.</u>
Élelmiszeripar II.	0,0348	6.	0,0085	8.	0,0110	8.	0,0544	8.	0,0292	16.
Élelmiszeripar III.	0,0193	9.	0,0099	7.	0,0003	17.	0,0297	13.	0,1321	11.
<i>Ipar összesen</i>	0,0142	—	0,0091	—	0,0170	—	0,0403	—	0,5538	—
Építőipar	0,0033	15.	0,0031	15.	0,0076	11.	0,0140	15.	0,2233	9.
Mező-, erdőgazdaság	0,0097	11.	0,0185	5.	0,0095	10.	0,0377	12.	0,3020	8.
Közlekedés, szállítás, hírközlés	0,0078	12.	0,0032	14.	0,0367	<u>3.</u>	0,0478	10.	0,0756	12.
Kereskedelem	0,2912	<u>1.</u>	0,0577	<u>2.</u>	0,0180	6.	0,3671	<u>2.</u>	0,0547	13.
Vizgazdálkodás	0,0552	<u>4.</u>	0,0047	13.	0,0177	7.	0,0776	<u>5.</u>	0,0305	15.
Szolgáltatás	0,0586	<u>3.</u>	0,0068	<u>4.</u>	0,0183	<u>5.</u>	0,0837	<u>4.</u>	0,0389	14.
Mindösszesen	0,0346	—	0,0155	—	0,0137	—	0,0644	—	0,3671	—

A Somogy megyei iparfejlesztés nébány jellemzője (1960–1970)

Megnevezés	A foglalkoztatottak számának növekedése (1000 fő)	Ebből: az új ipartelepek létszámának aránya (%)	Az új ipartelepek létszámának megoszlása irányító vállalatok székhelye szerint (%)		
			Budapest	más megye	Somogy m.
Minisztériumi ipar	12,6	59	80	12	8
Tanácsi ipar	1,8	45	14	—	86
Szövetkezeti ipar	2,7	48	54	17	29
Szocialista ipar össz.	17,1	56	71	12	17

Forrás: Horváth Gy.–Vida J. (1973) 151. l.

következtében a teljes termelési folyamat szállítási szükségletei nagyságrendekkel emelkedtek, ez pedig az ország közlekedési hálózatát terhelte meg aránytalanul. Tényszerűen bizonyítható, hogy az ipari termelés szállítási igényessége lényegesen gyorsabban emelkedett, mint ahogy azt egyébként a termelés bővítésének üteme indokolta volna. A termelési folyamatokban ez pedig olyan költség tényezőt jelentett, amely mindenképpen növelte az ipar termelési költségeit.

Az 1960–1970 között alkalmazott iparfejlesztési politika is közrejátszott abban, hogy 1975-ben Somogy megyében 185 olyan ipartelep működött, amely megyei székhelyű, s 80 olyan, amely más megyei székhelyű iparvállalat, szövetkezet irányításában volt. A 14. sz. tábla adatai érzékeltetik, hogy a megyében települt ipar összes foglalkoztatottainak 56,3%-a megyei székhelyű iparvállalatok és szövetkezetek telepein, 43,7%-a viszont nem megyei székhelyű vállalatok és szövetkezetek ipartelepein dolgozik. Az állóeszközök bruttó értéke alapján a nem megyei székhelyű vállalatok megyei szerepe már egyértelműen meghatározó. Mindez, valamint az, hogy a minisztériumi iparhoz (ahol a tröszt szervezettek miatt ugyancsak a régió kívüli kapcsolatok dominálnak) tartozik a foglalkoztatottak 73,6%-a, az állóeszközállomány 92,1%-a, a gazdasági kapcsolatoknak a tanulmányunkban vázolt irányait jócskán befolyásolja. S ha ehhez még azt is hozzátesszük, hogy – mint arra az előző fejezetben rámutattunk – a ráfordítási együtthatók alapján vizsgált intenzitási értékek mind a beszállítások, mind a kibocsátások esetében a gépipar és a könnyűipar II. ágazatokban a legerősebbek, s hogy – nézzük el ez esetben az adatok aggregálásából adódó esetleges torzításokat – táblánk tanúsága szerint a nehéz- és a könnyűiparban a legmagasabb a nem megyei székhelyű vállalatok aránya, nem járunk messze az igazságtól, ha kijelentjük: *egy megye (vagy területi egység) gazdasági kapcsolatainak iránya és a kapcsolatok intenzitása* – számos, itt részletesen nem tárgyalt tényezőtől – *függ a vállalati szerkezet irányítási típusok szerinti összetételétől is.*

*

Tanulmányunkban egyfajta módon megkíséreltük bemutatni egy területi-közgazdasági egység területi-gazdasági kapcsolatait. Úgy véljük, az alkalmazott módszer, a területi ágazati kapcsolatok mérlege megfelelő lehetőséget biztosít azok

A Somogy megyében települt ipar főbb jellemzői a vállalati, szövetkezeti székhely alapján (1975)

Megnevezés	Az összes foglalkoztatottak				Az összes állóeszközök év végi bruttó értéke			
	Megyei székhelyű vállalatok, szövetkezetek megyei telepein		Más megyei székhelyű vállalatok, szövetkezetek megyei telepein		Megyei székhelyű vállalatok, szövetkezetek megyei telepein		Más megyei székhelyű vállalatok, szövetkezetek megyei telepein	
	száma fő	a megyében települt ipar % -ában	száma fő	a megyében települt ipar % -ában	millió Ft	a megyében települt ipar % -ában	millió Ft	a megyében települt ipar % -ában
Nehézipar	2 507	7,2	9 813	28,2	330	5,9	2 244	38,9
Könnyűipar	2 267	6,5	3 648	10,5	105	1,8	678	11,8
Egyéb ipar	—	—	57	0,2	—	—	3	0,0
Élelmiszeripar	6 952	20,0	365	1,0	1 703	29,5	71	1,2
<i>Minisztériumi ipar összesen</i>	11 726	33,7	13 883	39,9	2 138	40,2	2 996	51,9
Nehézipar	636	1,8	38	0,1	50	0,9	7	0,1
Könnyűipar	913	2,6	171	0,5	60	1,0	21	0,4
Egyéb ipar	727	2,1	1	0,0	88	1,5	1	0,0
Élelmiszeripar	1 176	3,4	1	0,0	173	3,0	—	—
<i>Tanácsi ipar összesen</i>	3 452	9,9	211	0,6	371	6,4	29	0,5
<i>Szövetkezeti ipar</i>	4 403	12,7	1 135	3,2	170	2,9	66	1,1
Mindösszesen	19 581	56,3	15 229	43,7	2 679	46,5	3 091	53,5

Forrás: Somogy megye Statisztikai Évkönyve, 1975. 80. oldal.

elemzésére. Természetesen a módszer tovább finomítható, hiszen – mint arra többször utaltunk – az elemzési eljárásoknak csak egy szűk körében mozogtunk. Másik célkitűzésünk az volt, hogy fényt derítsünk arra, az anyagi termelés folyamatában a megye térbeli kapcsolatai merre irányulnak és azok milyen nagyságúak, s nem titkolt szándékunk volt az is, hogy e kapcsolatok alakulásában figyelmünket a dél-dunántúli tervezési-gazdasági körzetre fordítsuk. A kapott eredményektől merőben eltérő hipotézist munkánk megkezdésekor nem állítottunk fel. Jól tudtuk ugyanis, hogy a jelenlegi körzetrendszer lehatárolása nem a funkcionális és gazdasági integráció elvét követte, hanem gazdaságpolitikai, tervezési és fejlesztési célokat szolgált. Mindez azonban nem mond ellent annak a követelménynek, hogy a funkcionális – kereskedelmi, egészségügyi, oktatási – integráció immár szervezeti rendszerében is kiépülő kapcsolati formái mellett, országunk kis méreteitől „nem visszariadva”, hanem a fekvésbeli viszonyokat igenis a hatékonyság növelésének szolgálatába állítva lépéseket tegyünk a termelő ágazatok körzeten belüli összefonódására, a belső kooperáció és gazdasági kapcsolatok intenzitásának a fokozására. Ehhez viszont területfejlesztési politikánk eszközjellegetének további erősítésére és gazdasági szervezetrendszerünk olyan átalakításra van szükség, amelynek során gazdaságpolitikánkban, gazdasági gazdasági irányítási rendszerünk valamennyi elemében, a tervezésben, a szabályozásban, az intézményrendszerben az eddiginél fokozottabb szerep jut a térbeli társadalmi-gazdasági folyamatok törvényszerűségeinek, a térbeliség kategóriáinak, ezen belül a területi-gazdasági kapcsolatoknak is.

IRODALOMJEGYZÉK

- BÓTA L.: A vállalati irányítás területi problémái. = Területfejlesztés (Területi gazdasági egységek komplex fejlesztése). XIII. közigazdász vándorgyűlés. Kecskemét, 1974. 168–176. l.
- Baranya megye ágazati kapcsolati mérlegének elemzése. Összeállította: RECHNITZER JÁNOS. = Az MTA Dunántúli Tudományos Intézete kutatási eredményei 1976–1980. Pécs, 1980. Kézirat.
- CSEFKÓ F.–HORVÁTH GY.: A dél-dunántúli megyék gazdasági együttműködésének lehetőségei. = Somogy. 1978. 1. sz. 55–65. l.
- CSEPIINSZKY A.–KOVÁCS T.–NOVÁK Z.: Ágazati kapcsolatok mérlege Vas megyére. = A regionális elemzések módszerei. Szerkesztette: KULCSÁR V. Budapest, 1976. Akadémiai Kiadó. 219–240. l.
- ENYEDI GY.: A területfejlesztési politika néhány új eleméről. = Területi Statisztika. 1981. 2. sz. 139–147. l.
- FALUVÉGI L.: A VI. ötéves terv készítésének tapasztalatai. = Állam és Igazgatás. 1980. 12. sz. 1077–1087. l.
- FODOR L.: A termelőerők területi koncentrációja, agglomerációk, Budapest. Budapest, 1976. Akadémiai Kiadó.
- FODOR L.–ILLÉS I.–BOGNÁR L.–NÉ: A budapesti agglomeráció vizsgáltánál alkalmazott mérlegrendszer összefoglaló ismertetése. OT Tervgazdasági Intézet Közleményei. 1970. 4. sz.
- HORVÁTH GY.: Somogy megye ágazati kapcsolati mérlegének elemzése. Pécs, 1981. Kézirat.
- HORVÁTH GY.: Az ipar területközi kapcsolatai a dél-dunántúli tervezési-gazdasági körzetben. = A regionális közigazgatás kérdései. (A tervezési-gazdasági körzetek és a megyék közötti együttműködés lehetőségei.) Budapest, 1977. Tanácsakadémia Tanácsigazgatási Szervezési Intézete. 26–45. l.
- HORVÁTH GY.: A területi gazdasági kutatások objektumáról – a gazdasági térről. = Tanulmányok a területi kutatások módszertanából. Pécs, 1980. MTA Dunántúli Tudományos Intézete. Közlemények 27. 3–18. l.
- HORVÁTH GY.–VIDA J.: Az iparfejlesztés főbb jellemzői Somogy megyében 1960–1970 között. = Területi Statisztika. 1973. 2. sz. 147–155. l.
- ILLÉS I.: Regionális gazdaságtan. Budapest, 1975. Tankönyvkiadó. Kézirat.
- KÓRÓDI J.: Input-output módszer alkalmazása a hazai iparféldrajzi kutatásokban (Kazincbarcika példáján). = Földrajzi Értesítő. 1968. 4. sz. 429–440. l.
- KOROM M.: Közigazgatásunk a néphatalom szolgálatában. = Társadalmi Szemle. 1980. 3. sz. 11–20. l.
- KOVÁCS CS.: Térszemlélet és földrajz. = Földrajzi Közlemények. 1966. 1. sz. 31–48. l. Somogy megye Statisztikai Évkönyve, 1975. Kaposvár, 1976. KSH Somogy megyei Igazgató-sága.
- TATAI Z.: A magyar ipar területi struktúrájának átalakulása. = Közgazdasági Szemle. 1981. 2. sz. 172–191. l.
- A területfejlesztési politika kialakításának és megvalósításának tapasztalatai a hetvenes évtizedben. Szerk.: BARTKE I. = Tervgazdasági Közlemények. 1981. 1. sz.
- ZOLTÁN Z.: A térgazdaságtan néhány alapproblémája, különös tekintettel a regionális gazdasági növekedésre. = Földrajzi Értesítő. 1973. 2–3. sz. 239–257. l.
- БУНГЕ, В.: Теоретическая география. Москва, 1967. Изд. „Прогресс“.
- ИШМУРАТОВ, Б. М.: Региональные системы производительных сил (методические основы географического анализа). Новосибирск, 1979. Изд. „Наука“ Сибирское отделение.
- КАЛЧЕВ, И.: Некоторые результаты районного межотраслевого баланса. = Методология изучения национального дохода и городских агломераций в социалистических странах. Варшава, 1975. Государственное научное издательство. стр. 25–34.

- КОЛОСОВСКИЙ, Н. Н.: Основы экономического районирования. Москва, 1958. Госполитиздат.
- КОЛОСОВСКИЙ, Н. Н.: Теория экономического районирования. Москва, 1969. Изд. „Мысль“.
- МАЕРГОЙЗ, И. М.: Типология первичных промышленных объектов. = В сб. Размещение хозяйства и научно-техническая революция. Вопросы географии 112. Москва, 1979. Изд. „Мысль“. стр. 12—25.
- МАКСАКОВСКИЙ, В. П.: Инерционность территориальной структуры хозяйства. = В сб. Размещение хозяйства и научно-техническая революция. Вопросы географии 112. Москва. 1979. Изд. „Мысль“. стр. 45—60.
- Моделирование формирования территориально-производственных комплексов. Отв. ред.: Бандман, М. К. Новосибирск, 1976. Изд. „Наука“ Сибирское отделение.
- НЕДЕШЕВ, А. А.; Областной экономический район, его основные функции и место в системе экономического районирования страны. = В сб. Эффективность комплексного развития хозяйства экономического района. Научн. ред.: Кротов, В. А., Бутин Ю. М. Новосибирск, 1972. АН СССР Сибирское отделение. стр. 93—104.
- РАДЕВ, Р.: Методически въпроси ефективността на териториалната организация на производителните сили = Бюлетин. IV. София, 1978. Съюз по икономика. с. 44—54.
- СЕМУШКИН, А. Т.: Проблемы территориального управления экономикой. Москва, 1977. Изд. „Экономика“.

ИЗУЧЕНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКИХ СВЯЗЕЙ ТЕРРИТОРИАЛЬНО-АДМИНИСТРАТИВНЫХ ЕДИНИЦ

/на примере области Шомодь/

ДЬЮЛА ХОРВАТ

Качественным развитием венгерского народного хозяйства подчеркнута функция территориального развития, представляющая характер средства. Модификации по качеству политики территориального развития потребуют более сознательного использования категорий пространственности. Раскрытие взаимосвязей пространственных социально-экономических процессов и учет их воздействий намечают новые задачи перед научными дисциплинами, изучающими пространственность и экономической политикой. Подытожив мнения зарубежных ученых о пространственных связях, автор коротко рассматривает, в какой форме вставлены точки зрения пространственных взаимосвязей в теоретическую систему отечественных концепций по районированию. Кроме того в первой части работы автор подытоживает характерные черты экономической системы территориально-административных единиц (областей). Он считает область сложной, динамической, открытой, как будто комплексной системой, в которой принимает участие целый ряд внешних и внутренних технологических, производственных, экономических, демографических, информационных и организационных связей.

Во второй части статьи при помощи межотраслевого баланса исследуются территориально-экономические связи одного из областей южно-задунайского плано-экономического района, области Шомодь. Территориальные связи 18 отраслевых групп области анализируются на основе стоимостей и интенсивностей ввоза и выпуска, уделяя особое внимание тому, что контакты в какой степени охватывают к другим трем областям плано-экономического района. Устанавливается, что в рамках района релевантных экономических связей не сформированы.

В третьей части анализируются причины, мотивирующие территориально-экономические связи области. Указано на то, что кроме природных условий, экономической структуры области и окружающей ее среды и ее природно-экономического потенциала оказывают влияния на меру и интенсивности внешних связей территориально-административной единицы и структура и характер совокупности экономических отношений, выражающей управленческие отношения данной территории, то есть структура и характер экономического пространства. На основе анализа отраслевого сплочения экономических связей и управленческой структуры промышленных предприятий, размещаемых в области (то есть того, что промышленными участками управляются центрами, размещаемыми либо в области, либо вне области) автор приводит к выводу, что направление и интен-

сивность экономических связей данной области зависят и от состава структуры предприятий по типам управления. В заключение устанавливается, что в развитии народного хозяйства, ставя условия по географическому положению на службу повышения эффективности, надо стремиться и к сплетению производственных отраслей, увеличению кооперации и интенсивности экономических связей в рамках экономического района.

THE ECONOMIC RELATIONS OF THE TERRITORIAL-
ADMINISTRATIVE UNITS
(On the example of Somogy County)

Gyula Horváth

The qualitative development of Hungarian national economy draws our attention to the importance of regional development as a tool. The quantitative modifications in the policy of regional development require a more conscious use of space categories. The description of the interrelationships between the social and economic processes that take place in a given space and their effects set new tasks to the researchers and economic policy as well. After summarizing foreign opinions about spatial relationships the author briefly reviews Hungarian conceptions of regional division and the extent to which these conceptions have integrated the different aspects of spatial interrelationships. In the first part of the study the author also describes the main characteristic features of the economic system of the counties. He considers the county as a quasi-complex open economic system with a complicated structure in which a whole series of internal, external, technological, economic, demographic, informational and structural relationships are involved.

In the second part the author examines the territorial-economic relations of Somogy county in South-Transdanubia by drawing the balance of the sectorial relationships. He analyzes the territorial relations of 18 branches in the county on the basis of values and intensity of goods transports in and out of the county with special regard to the intensity of this relationship with the other three counties of the economic region. He concludes by stating that no relevant economic relations have developed within the region examined.

In the third part the author analyzes the reasons that play a motivating part in the territorial-economic relations of the county. He points out that the external economic relations of an administrative unit are deeply influenced by its natural conditions, its economic structure, the surrounding areas and the economic potentials of these areas. Besides these the extent and intensity of the relationships is also effected by the totality of the economic conditions as regulated by the local government, i. e., the character and structure of the economic space. The fact that the main industrial plants are directed either in the county centre or outside the county has led the author to state that the direction and intensity of the county's economic relations are also determined by enterprise structure and its type of management. In the end he points out that in the further development of the national economy the location must also be taken into consideration and on this basis steps must be taken to integrate the branches of production within the territory concerned to intensify co-operation and economic relations.

A TERÜLETI MUNKAMEGOSZTÁS ÉS AZ EGYIK VIZSGÁLATI MÓDSZERE BARANYA MEGYE PÉLDÁJÁN

RECHNITZER JÁNOS

A területi munkamegosztás kategóriájának elemzését a szerző a területi szerkezet vizsgálatával indítja. A területi szerkezet tartalmazza mindazokat a társadalmi, gazdasági, természeti feltételeket, amelyek jellemzik az adott területet, és ezek együttese egy sajátos, csak az adott területen értelmezhető erőforrást, a területi erőforrást hozzák létre. A területi munkamegosztás ezeknek az erőforrás pontoknak az elosztásában jut kifejezésre. Ezek a területileg sajátos és jellemző tényezők egyrészt feloldják az ágazati és területi munkamegosztást, másrészt kölcsönösen feltételezik egymás meglétét, egymással állandó és megszakíthatatlan kapcsolatban vannak.

A területi munkamegosztás egyes kategóriáinak elemzéséhez a szerző felhasználja a Dél-Dunántúl egyes megyéire kidolgozott területi ágazati kapcsolati mérlegeket. Ennek a mérlegnek a segítségével vizsgálja a területi specializáció, az ágazati lokáció, a gazdasági szerkezetek komplexitását. Az egyes tényezők teljesebb felvázolása érdekében nemcsak a kiválasztott megye (Baranya) belső, megyén belüli gazdasági kapcsolatai kerülnek felhasználásra, hanem a körzet megyéinek többirányú területi-termelési kapcsolatai is.

A területi munkamegosztás kategóriájának az átgondolásához a területi ágazati kapcsolatok¹ mérlegével történő elemzések vezettek el. A területi ÁKM vizsgálatnál az adott területi egységet, esetünkben a megyét, két metszetben szemléljük. Az egyik a *megye gazdasági szerkezete*, annak meghatározó elemei az ágazatok. Ezeknek az ágazatoknak a kölcsönös feltételezettségi viszonyait kutatjuk a termelés oldaláról, kiemelve ebben a vizsgálati szférában, hogy az adott területi gazdaság önálló életet él. A gazdasági szerkezet általunk döntőnek ítélt csoportjainak, közös működési formát mutató szervezeti egységeinek az egymás közötti szállításait, a termeléshez szükséges anyagok, termékek felhasználását, és a megtermelték további elosztását kutattuk. A másik metszet a területi ágazati kapcsolatok mérlegének elemzésénél az adott *területi gazdaság külső feltételeinek* a bemutatása. A termeléshez szükséges, az adott területen rendelkezésre nem álló anyagok és termékek főbb szállítóinak kijelölése, illetve a megyén kívüli felhasználó ágazatoknak történő szállítások megállapítása.

Ennek a gazdasági szerkezetet leíró modellnek a feldolgozása kapcsán többször felmerült a területi szerkezet, a területi erőforrás és munkamegosztás fogalma. Továbbá a modell felépítése, a területi gazdaság folyamatai ábrázolásának ez az átfogó, komplex módja szinte sugallta az egyik oldalról azt, hogy alapo-

¹ Az MTA Dunántúli Tudományos Intézetében 1976—1980. között az „Ágazati, infrastruktúrális és igazgatási kapcsolatok a Dél-Dunántúlon” c. kutatási témán belül Baranya, Somogy, Tolna, Zala megye ágazati kapcsolatok mérlegének a kidolgozása történt meg 18 ágazatra.

sabb átgondolásra kerüljön a területi munkamegosztás kategóriája. Másik oldalról azt, hogy egy adott térség gazdasági szerkezetéről a modell egyes, a korábbiakban is bő információkat² adó alapösszefüggéseivel további részletesebb, más szemléletű értékelésre is módunk van. Végezetül több területi ÁKM-et dolgoztunk ki, ezek a mérlegek egy nagyobb térséget fednek le, így ennek a nagyobb térségnek az egyes alkotó megyéinek a területi munkamegosztását viszonyíthatjuk egymáshoz, kijelölve ezzel a nagyobb térség egészéhez való kapcsolódásukat, kötődésüket, valamint ezek mértékét.

Hangsúlyozni kívánom ugyanakkor, hogy a bemutatásra kerülő vizsgálat csak egy kísérleti munka³ egyik szakaszának az eredménye, így hibái természet-szerűek, az eredményei a további kutatások csíráját rejtik magukban.

A területi szerkezet és erőforrások

A társadalmi-gazdasági folyamatok mindig valamilyen konkrét térben zajlanak le. Ebben a térben változásokat indukálnak és ezek alakítják annak a konkrét térnek a formáját, a településeket, település együtteseket és az egy, vagy több funkció alapján összetartozó területet. A kialakult területi struktúrának⁴ az egyik alapvető jellemzője, hogy társadalmi, gazdasági és fizikai vagy természeti metszetből tevődnek össze. Ennek a három metszetnek a különleges megjelenési formája jellemzi az adott területi egységet, kijelölve annak sajátosságait, valamint meghatározza helyét és szerepét egyrészt egy nagyobb térségben, másrészt az ország egészében.

A területi szerkezet kialakulásánál a társadalmi-gazdasági fejlődés kezdeti szakaszában a *természeti feltételek* voltak a döntőek. A természeti tényezők adták meg először a további alkotó elemek formáit és mozgásterét. Ezeknek a tényezőknek a hatására jöttek létre a felhasználásukra irányuló gazdaság-szerkezeti elemek. Ezzel együtt megindult az adott területen a társadalmi fejlődés is, amely a *szakmák kialakításától*, a közösségi kapcsolatokon keresztül az életmód különböző formáig magában foglalta a termelés alapvető tényezőjének, az embernek a létfeltételeit.

A fejlődéssel fokozatosan megindult a területi szerkezet egyes elemeinek *át- és újraértékelése*. A struktúra más és más alkotóinak túlsúlyba kerülése alapvetően befolyásolta az adott terület fejlődését. A természeti feltételek kellő feltárása után már a *gazdasági szerkezet* lép előtérbe. A kialakult gazdasági tényezők újabbak letelepítését teszik lehetővé, megindulnak az ágazatok integrációja, amely együttjár azok koncentrációjával, valamint a sajátos, területileg jellemző gazdasági szerkezet létrejöttével. A kommunikációs csatornák kiszélesedésével már nem csupán a természeti tényezők és a gazdasági szerkezet játssza a döntő szerepet a területi fejlődésben, hanem megjelennek a *minőségi faktorok is*.

² A mérlegek feldolgozásának részletes bemutatásával Rechnitzer J.: Baranya megye ágazati kapcsolatok mérlege c. zárótanulmány foglalkozik. (MTA Dunántúli Tudományos Intézete Kutatási Eredmények 1978–1980. Pécs, 1980. I. 40. p.)

³ A kutatás következő, jelenlegi szakaszában már a területi ágazati kapcsolatok mérlegének tovább felhasználását vizsgáljuk a modellrendszer bővítésén keresztül.

⁴ Bartke I. (1976) 45. p.

A minőségi tényezők lényegében a társadalmi elemek a területi szerkezetben a munkaerő, a szakképzettség, a fogyasztási szokások és az ehhez kapcsolódó elvárási rendszer stb. Ezek az elemek már módosítják a szerkezetet, az igényekhez és a területi társadalmi lehetőségekhez kapcsolódó struktúrák kialakítását ösztönzik. Továbbá behatárolják a területi szerkezet alakulását a termelés hatá-saira végbemenő *környezeti változások is*. Hiszen a természeti feltételek fokozott mértékű felhasználása együtt jár annak egyensúlyának megbomlásával, a természeti erőforrások „természeti” állapotának megszűnésével. A környezeti elemek mind a termelés, mind az emberi élet legfontosabb tényezői, így megóvásuk már elengedhetetlenné válik, amely végül is együtt jár a területi szerkezet elemeinek átértékelésével.

A területi szerkezet elemei tehát egyrészt *időben mennyiségileg* változtak, *másrészt* ez a változás együtt járt egy *minőségi* fejlődéssel is. Ez a minőségi oldal a területi szerkezet elemeinek olyan mértékű sűrűsödését idézi elő, amely már az adott területet alapvetően jellemzi, annak minden társadalmi, gazdasági és természeti-környezeti elemét magában foglalja, azaz kialakul az adott *terület erőforrásbázisa*. Ez a *területi erőforrás már a szerkezeti elemeknek a koncentrált kifejezője*, amely egyben mennyiségileg tartalmazza az adott területre jellemző, mérhető elemek sokaságát, de egyúttal kifejezi ezek minőségét is.

A területi erőforrás *minőségi* oldala tartalmazza a kialakult társadalmi szerkezet elemeit, amelyek időben változnak, módosulnak ugyan, azonban tartósan kifejezik az adott terület jellegét. Ezek az elemek szorosan kapcsolódnak az adott ország általános társadalmi jellemzőihez, azonban attól éppen a területi elhelyezkedés, a társadalmi környezeti elemek, a történelmi szokások, a hagyományok, az értékrend, az életszínvonal, a fogyasztási és kulturális szokások stb. miatt eltérhetnek, sajátosságokat mutathatnak. A sajátosságok meglétében döntő tényező a területi erőforrások másik oldala, a *mennyiségi* elemeket magukban rejtő gazdasági és természeti-környezeti feltételek. A gazdaság ágazati szerkezete, az infrastrukturális felszereltség, a természeti tényezők mennyisége és minősége, a környezet terhelés szintje stb. az alapvetőek ezek közül. A mennyiségi oldal fizikai megjelenésében nagyobb rész mérhető, mérhető továbbá a működtetésük eredménye is, azonban már nehezen számszerűsíthető hatásuk a területi erőforrások minőségi szférájára.

A két tényező csoportot elválasztani csak a megismerési folyamat miatt szabad, bármelyik elemét kiragadni és vizsgálni csak a hatáskörnyezetével együtt lehet, hiszen a területi erőforrás alkotótényezői *egymástól és egymásért alakultak ki*. Így a hatékony működtetésüknél is alapvető szempont, hogy bármelyik tényezőt kívánom bővíteni, vagy megváltoztatni, átfogó módon kell szemlélni a beavatkozás következményeit az egészre, végig kell gyűrűztetni az egyes elemek hatásait, és csak ennek alapos átgondolása után szabad a területi szerkezetbe beavatkozni.

A területi munkamegosztás

A területi erőforrások egy sajátos szerkezetet jellemeznek, amelynek az „energiája” csak ebben az adott területi metszetben vagy szintben értelmezhető, és az adott területi szerkezet elemei fejlődésének a következményei. A különböző területeken, a más-más szerkezeti elemek más-más területi erőforrásokat hoznak

létre, kialakítva ezzel a munkamegosztás egyik formáját, a *területi munkamegosztást*.

A területi erőforrások fenti értelmezése segítséget adhat a területi munkamegosztás tartalmának felderítéséhez. Számos esetben megfigyelhetjük, hogy ezt a kategóriát azonosítják az ágazati munkamegosztás területi vetületével. Ebben az esetben ugyanis nem vesszük figyelembe, „hogy az azonos tevékenységeket végző gazdasági egységek egymáshoz viszonyított térbeli elhelyezkedését az egyéb adottságok teljesen azonos volta esetén is a társadalmi munka lényeges megta-
karítását, vagy társadalmi energiák felszabadítását, vagy ellenkező esetben az erőforrások jelentős pazarlását eredményezhetik.”⁵

A különböző területek tehát más és más feltételekkel rendelkeznek, ezek összességében az eltérő területi erőforrásokban sűrűsödnek, így ugyanannak a tevékenységnek is lényegesen eltérő *működtetési feltételei* lesznek a különböző területeken.

Az ágazati és a területi munkamegosztás viszonyára talán az egyik legjobb példa a magas népességkoncentrációval együttjáró ipari koncentrációk, az agglomerációk kialakulása. Ezekben a termelési koncentrációkban mint sajátos területi szerveződési formákban a termelési feltételek (például: a szállítás, az infrastrukturális ellátottság, a beszerzési és értékesítési piacok, a munkaerő szakképzettsége) adottak, így a termelés hatékonysága magasabb, mint egy olyan telepítésnél, ahol csak egy vagy néhány feltétel biztosított. A sajátos és koncentrált területi erőforrások tehát az agglomerációkban egyrészt a munkamegosztást meghatározzák, másrészt viszont működésükhöz az alapvető tényezőket egyhelyen és globálisan biztosítják.

Ugyancsak az ágazati munkamegosztást segíti elő, vagy hátráltatja a természeti feltételek mértéke és minősége. A területi erőforrás értelmezésénél szoltam a megrontott környezet hatására bekövetkező területi szerkezet változásáról, illetve ennek gazdasági hatásairól. A természeti tényezők felhasználása során bekövetkező környezeti változások módosíthatják az ágazati munkamegosztás adott rendszerét, illetve annak kialakításánál jelentős gátat, korlátot jelenthetnek a terület további fejlődéséhez.

A területi munkamegosztás tehát *ágazati és funkcionális munkamegosztással* párosul. Hiszen „a munka ágazati megosztásához és az azonos tevékenységekre specializálódott emberek kooperációjában szervesen, belsőleg kapcsolódnak térbeli mozzanatok, s hogy a munka területi megosztása nemcsak a különféle tevékenységek meghatározott térbeli elkülönülését, hanem a tér elosztását is jelenti azonos tevékenységek között.”⁶

A területi munkamegosztás elemzésénél tehát az ágazati és területi aspektust együtt, egyszerre kell megragadni. Vagyis az *egy-egy terület erőforrásainak szerkezetét* kell elemeznünk, összehasonlítanunk. Az erőforrások vizsgálatánál azonban egyrészt azok átfogó, komplex jellege miatt, továbbá számos alkotó elemének számszerűen meg nem fogható jellege miatt jelenleg nincs módunk az összevetésre, a különbségek és azonosságok képzésére, illetve a területi erőforrások eloszlása alapján kialakult területi szerkezetek átfogó feltárására.

A globális megoldás helyett azonban meg kell kísérelni olyan részmegoldá-

5 Illés I. (1975) 184. p.

6 Kovács Cs. (1971) 209. p.

sok kidolgozását, amelyek a területi erőforrások bizonyos elemeinek, illetve ezek kapcsolatának segítségével adnak közelítő éligazítást az adott területi szerkezetben kialakult munkamegosztásról, valamint annak mértékéről. Az *ágazati kapcsolatok mérlege* segítséget adhat az egyes területek gazdasági erőforrásainak összevetésére, a nagyobb térség alkotó egységei helyének és szerepének feltárására, a területi munkamegosztás különböző kategóriáinak értelmezéséhez. Ugyanakkor, ez a területi erőforrás egyik meghatározó elemét, a gazdasági szerkezetet bemutató modell az ágazati munkamegosztáson kívül tartalmazza az adott területi egységek belső, területen belüli egymásra utaltságát, a nagyobb térségekkel kialakított kapcsolatok kétirányúságát, valamint segítséget adnak a termelés gazdasági tényezőinek megítéléséhez az egészen (a nagyobb területen) belül.

Az ágazati kapcsolatok mérlegének felhasználása ellen az szól, hogy lényegében a kialakult ágazati szerkezetet tükrözi, ennek a szerkezetnek a területi „elhajlásait” képes csak bemutatni, nem ad lehetőséget az egyes ágazatok belső alkotó egységeinek feltárásához, az azonos név (ágazat) mellett meghúzódó működési különbségek kimutatásához. Összességében tehát konzerválja az ágazati munkamegosztást, az ágazati szerkezetet a területi kapcsolatokon keresztül oldja fel, hiszen az így elsődlegesen ágazati felépítésű, de termelési kapcsolatok miatt területi metszetekkel rendelkező modell képes közelíteni a területi munkamegosztást.

A területi munkamegosztás értelmezését a területi ÁKM segítségével ezekkel az érvekkel szemben úgy védhetjük meg, ha nem csupán annak egyetlen alkotó elemének, pl. a területi specializáció értelmezésére törekszünk, hanem több mutatón keresztül azonos megjelenési formában történik ennek az alapvető kategóriának a bemutatása. Így egyrészt az adott terület gazdasági szerkezetének helyét a nagyobb térségben árnyaltabban vázolhatjuk, lehetőséget és helyet adva ezzel a mélyebb összefüggések feltárására, másrészt az elemzési módok többségében kísérletet teszünk az ágazati szerkezet merev rendszerének feloldására, vagyis a területi munkamegosztás pontosabb közelítésére.

A területi munkamegosztás egyes formái közül részletesen elemezzük a *területi specializációt, az ágazatok lokációját, a gazdasági szerkezet komplexitásának mértékét*. Végezetül a különböző területi erőforrások más-más jellege alapján az *eltéréseket* kutatjuk a nagyobb térség egészétől, gazdasági szerkezetétől.

Az egyes formák bemutatását konkrét elemzésekkel egészítjük ki. Baranya megye példáján kísérjük végig a területi munkamegosztás formáit. A megyét a Dél-Dunántúl többi három megyéjéhez hasonlítjuk, illetve ebben a körzetben elfoglalt helyét mutatjuk be. A vizsgálathoz rendelkezésre áll a Dél-Dunántúl megyéinek ágazati kapcsolatok mérlege, így a munkamegosztás egyes formáinak elemzésénél az alapadatokat ezekből a mérlegekből merítettük. Ezeket az *alapadatokat* három csoportra oszthatjuk. Az elsőbe tartoznak az *anyagfelhasználásra* vonatkozó információk, vagyis azok, amelyekből következtethetünk a megyei ágazatok önellátási fokára, a körzethez való kötődésükre, valamint a körzeten kívüli gazdasághoz fűződő kapcsolataikra. A másik csoportba azokat az adatokat soroltuk, amelyek már a *termelés eredményével* vannak összefüggésben. A megyén belüli kiszállítás, a körzeten belüli és a körzeten kívüli kiszállítás adataival kijelölhetjük a megyék értékesítési kapcsolatait a termelés realizálásából adódó kötődésük mértékét. A harmadik csoport a felhasznált *gazdasági feltételeket*

(állóeszközállomány bruttó értéke, foglalkoztatottak száma), továbbá a *termelési érték* adatait tartalmazza.

Eltérésekkel találkozhatunk az alapadatok felhasználásában. Ez azért történt, mivel a területi munkamegosztás kategóriáit a más-más tartalmú információk pontosabban közelítették meg, így az adatok teljes körű felhasználása csak akadályozta volna bemutatásukat.

Baranya megye területi specializációja és szerepe a körzet ipari ágazatainak lokációjában

A területi munkamegosztás elemzésének legismertebb formája a *területi specializáció*. „A specializáció egyrészt a területi egységek belső szerkezetének feltárásához kapcsolódik, másrészt kifejezésre juttatja azt, hogy az adott térség gazdasági életének szempontjából milyen szerepet tölt be az országban vagy egy nagyobb területen belül.”⁷

A specializáció kimutatja az egyes ágazatok súlyát, szerepét a nagyobb területi egységen belül, illetve kifejezésre juttatja a nagyobb területi egység ágazati szerkezetétől való eltérést, különbözetet. „Ugyanis minél inkább eltér egy adott terület, körzet gazdasági szerkezete a nagyobb rendszer (ország stb.) gazdasági szerkezetétől, annál sokrétűbb, annál különbözőbb egységből áll, diverzifikáltabb, tehát specifikáltabb a nagyobb rendszer.”⁸

A specializáció meghatározásánál⁹ abból indulunk ki, hogy mennyiben tér el esetünkben a megye gazdasági szerkezetének mérőszáma ágazatonként a körzet egészére meghatározott és ágazatonként értelmezett mérőszámoktól. A körzet gazdasági szerkezetét jellemző mérőszám megoszlása: $m_1^k, m_2^k, \dots, m_n^k, m_{1j}^k, m_{2j}^k, \dots, m_{nj}^k$. A *specializációs mutató* a következő:

$$s_j^k = \sum_{i=j}^n \left(m_{ij}^k - m_j^k \right) \quad \begin{matrix} k = 1, 2, \dots, n \\ i, j = 1, 2, \dots, n \\ m_{ij} > m_j \end{matrix}$$

A körzeti és a megyei szerkezetek különbözetei nullát adnak, a különbség képzésénél az azonos előjelű tagokat *összegezzük*, így megkapjuk a két szerkezet eltéréseinek mértékét, amely maga az adott területi egység különbözősége a nagyobb területi egység ugyanazon mérőszámától. A területi specializáció a következő értékek között mozoghat:

$$0 \leq s_i^k \leq 1$$

Ha a mutató értéke közelít a *nullához*, akkor a körzet és a megyei gazdaság szerkezete azonosságot mutat, vagyis *nem* beszélhetünk ebben az esetben *sajátos* struktúráról, a körzettől eltérő megyei jellegzetességről. Ellenkező esetben, amikor a pozitív vagy a negatív eltérések összege közelít az 1-hez, akkor a megye

7 Bartke I. (1976) 48 p.

8 Illés I. (1975) 192 p.

9 A területi munkamegosztás formáinak kiszámításánál a specializáció, a lokáció, a komplexitás meghatározásánál Illés I. (1975) által ismertetett módszereket használtam fel.

A dél-dunántúli körzet megyéinek területi specializációja

Megye	Anyagfelhasználás (INPUT)				Kiszállítás (OUTPUT)				Bruttó termelési érték		Állóeszköz bruttó értéke		Foglalkoztatottak száma	
	megyén belüli		körzeten kívüli		megyén belüli		körzeten kívüli		érték	relatív nagyság (%)	érték	relatív nagyság (%)	érték	relatív nagyság (%)
	érték	relatív nagyság (%)	érték	relatív nagyság (%)	érték	relatív nagyság (%)	érték	relatív nagyság (%)	érték	relatív nagyság (%)	érték	relatív nagyság (%)	érték	relatív nagyság (%)
Baranya	0,1137	58,7	0,3008	136,8	0,1211	69,2	0,2386	78,5	0,1547	90,7	0,2320	107,6	0,2545	135,3
Somogy	0,1563	80,7	0,1992	90,5	0,2088	119,3	0,4566	150,3	0,1502	88,1	0,2020	93,69	0,2008	106,7
Tolna	0,2829	146,0	0,1537	69,8	0,1711	97,8	0,2602	87,9	0,1725	102,8	0,2180	101,1	0,1612	85,7
Zala	0,2224	114,8	0,2259	102,7	0,1991	113,7	0,2528	83,2	0,2044	110,9	0,2107	97,7	0,1361	72,3
Megyék átlaga	0,1938	100,0	0,2199	100,0	0,1750	100,0	0,3038	100,0	0,1704	100,0	0,2156	100,0	0,1881	100,0

gazdaság szerkezetére jelentős *eltéréseket* mutat a körzettől, így a körzetben sajátosságokat, specializált szerkezetet fedezhetünk fel.

Az 1. sz. táblázatban hét specializációs mutatót közlünk a körzet egyes megyéire. A további három megyére is kidolgozott specializációs mutatók jó alkalmat adnak az *összehasonlításra*, hiszen csak így ítélni lehetjük meg a megye tényleges szerepét a körzetben.

A táblázat adataiból több esetben kitűnik, hogy Baranya megye a körzet többi megyéihez képest *kevésbé specializált*, nem mutat jelentős eltérést, sajátos képet. A megyén belüli anyagfelhasználásnál és megyén kívüli kiszállításnál, valamint a körzeten kívüli kiszállítás esetében a megye a legkevésbé specializált a többi három megyéhez képest. A megyei specializációs mutatók ezekben az esetekben csupán 60–70%-át érik el a megyék átlagának.

Ugyanakkor a *legerősebben specializált az állóeszközállomány bruttó értékében, a körzeten kívüli beszállításokban és a termelésben foglalkoztatottak számában*. (Baranya megye az utóbbi két mutatóban a megyék átlagát közel 35%-kal haladja meg.) A megye gazdaság szerkezetére a különböző mutatóknál rendkívül szélsőséges képet ad. Miben lehetjük meg ennek a magyarázatát?

A megye gazdaságából hiányoznának a sajátos ágazatok, vagy más megyék egyoldalúbb ágazati szerkezetére a területi specializáció formáiban kifejeződve eltorzítja a megye szerepének megítélését, vagy a megye ágazati szerkezetére azonos a körzet egészének ágazati struktúrájával, és ezáltal kevés eltérés felfedezésére ad lehetőséget. A kérdéseink mindegyikére megpróbálunk választ keresni, ehhez egyrészt segítségül hívjuk az egyes megyei specializációs mutatók kiszámításához szolgáló alapadatokat, másrészt a megyére összeállított területi ágazati kapcsolatok mérlegét.¹⁰

A *megyén belüli anyagfelhasználásnál* a megye gazdasága nem mutat specializáltságot. A megye gazdasági szerkezetében alapvető a bányászat és villamosenergia-ipar kapcsolata, továbbá az élelmiszergazdaság meghatározó szerepe. Ezek a belső felhasználást döntően befolyásoló összefüggések áthúzódnak a körzeti szintre is, így a megyei és a körzeti szint között eltérést nem fedezhetünk fel. A magas specializáltságot mutató *körzeten kívüli beszállítások* magyarázatát is könnyen megtalálhatjuk, hiszen számos ipari ágazat alapvetően a *körzeten kívüli beszállításokból* kapja a termeléséhez szükséges anyagokat, termékeket, és ez determinálja a megye gazdaságát (például a könnyűipar és a gépipar). Végezetül fontos tényező az is, hogy a *mezőgazdaság* a beszállításoknál a körzet egész beszállítási szerkezetétől lényegesen eltérést mutat, amely tovább növeli ebben a tényezőben a specializációs mutató értékét.

Az erősen mezőgazdasági jellegű Somogy és Tolna megyék döntően meghatározzák a körzet mezőgazdasági beszállítási szerkezetét, és így az ipari jellegű megyék, mint Baranya és Zala lényeges különbséget mutatnak a mezőgazdasági beszállításokban, amelyeket aztán az ipari körzeten kívüli felhasználásokkal kompenzálják.

Ismételten a *mezőgazdasági és ipari* ágazatok eltérő szerepe jut kifejezésre a *kiszállításokra* vonatkozó specializációs mutatóban. Somogy és Tolna megyék gazdasági kapcsolatai a körzeten belül az élelmiszergazdaságra koncentrálnak.

10 Rechnitzer J. (1980)

nak, amelyeknek az értéke a megyén belüli kapcsolatokkal közel azonos szinten vannak. Így a körzeten belüli anyagáramlásokban felerősödnek az egyes megyék ezen irányú kötődései, és ez a szerkezet megoszlását döntően befolyásolja. Az a megye, amelynek a kapcsolataiban erőteljesebb az *ipari és egyéb ellátó* (építőipar, közlekedés, kereskedelem, szolgáltatás) ágazatok szerepe, nem tudja a viszonylag alacsony körzeten belüli anyagáramlások miatt kompenzálni a mezőgazdasági kapcsolatokra építő megyék egyoldalú hatásait. Baranya megye tehát az ipari és ellátó szektorokra orientált körzeten belüli kapcsolatait a túlsúlyba kerülő, más megyéknél jelentkező élelmiszergazdasági anyagáramlásokkal nem képes kiegyenlíteni, így a termelő fogyasztásában még a megyék átlagát meghaladó specializáltsági szintet sem éri el.

A *körzeten kívüli kiszállításoknál* Baranya megye szintén a legalacsonyabb értéket mutatja, vagyis kapcsolatai alapján gazdasága nem kellően specializált. Ennél a specializációs mutatónál szintén azok az ágazatok játszották a döntő szerepet, amelyek a *beszállításokat is meghatározták*. Például a könnyűipar ágazatai, a gépipar és a mezőgazdaság kiszállításai alapvetőek a megyében, és ezzel együtt bizonyos mértékben azonosítják a megye gazdaságát a körzet egészének gazdaságával. Ezeknél az ágazatoknál a *beszállításnak és a kiszállításnak rendkívül szoros* a kapcsolata, amely ismételten megerősíti azt, hogy a megyében, és így a körzetben is a fenti ágazatok (a mezőgazdaság kivételével) semlegesen viselkednek, nem válnak a területi kapcsolatok és folyamatok szervezőivé. A megye gazdasága iránt mutatott semlegesség okát abban kell keresnünk, hogy az egyes ágazatokba tartozó vállalatok közel egynegyede csak *feldolgozó* tevékenységet folytat a megyében, vagyis a vállalati irányítás jelenlegi¹¹ rendszere következtében csupán feldolgozzák a főleg körzeten kívül lévő központ, vagy más telephelyek által rendelkezésre bocsátott anyagokat, termékeket. Így nem kerülnek intenzív kapcsolatba a termelési folyamatokon keresztül sem a megyével, sem a körzettel. A többi megyénél a *koncentrált élelmiszergazdasági* kiszállítást egy-néhány, hasonlóan nem a területi erőforrásra telepített ún. bedolgozó ágazat kiszállítási többlete sem tudja feloldani.

A *termelési érték és az állóeszközállomány bruttó értéke* alapján mért specializációban a megyék között mutatkozó nagy különbségek megszűnnek. Az élelmiszergazdasági termelésre specializált megyék kompenzálják az ipari orientációjukat mind az állóeszközállomány érdekében, mind a termelési értékben. A *foglalkozási szerkezet* már nem oldódik fel ilyen egyértelműen. A mezőgazdaság alacsonyabb foglalkoztatottsági szintjét és a meglévő ipari termeléshez szükséges foglalkoztatottak száma együttesen sem ellensúlyozhatja a Baranya megyei ki-termelőipart, és a megye körzetet ellátó ágazatait. Így érthető, hogy kiugróan magas specializációs értéket ad ez a tényező Baranya megye esetében.

Összességében tehát a specializációs mutatók alapján Baranya megye a *termelési folyamatok* szempontjából *kevésbé specializált*, míg a *gazdasági erőforrások* felhasználásában viszont a körzettől és a többi három megyétől eltérő szerkezetet mutat. Ennek okát egyrészt az *ipari és a körzetet ellátó* ágazatok túlsúlyában kell keresnünk, de ezek közül is az ipari ágazatokban magas a körzeten kívüli kötődés. A jelentősnek ítéltető körzeten belüli kapcsolataik feloldódnak

11 Ez a megállapítás a mérleg összeállításának időpontjára vonatkozik. 1981-től számos megyei telephely, gyáregység gazdasági önállóságot kapott.

a körzet egészében, így visszaszorítják a megyén belüli gazdasági folyamatokat tükröző specializációs mutatókat. A megyébe koncentrált *ellátó ágazatok* a tevékenységük jellegéből adódóan a *kismérvű anyagfelhasználási és elosztási kapcsolatok* miatt ugyancsak csökkentik a megye egyes specializációs mutatóit.

A gazdasági erőforrások rendkívül koncentrált volta ezzel szemben a megye *körzeti átlagot meghaladó specializáltságát* jelzi. Ezekben a mutatókban kifejeződik a megye iparának erőteljesebb túlsúlya, amely a termelési kapcsolatok mutatóinál éppen a számos területileg semleges szektor miatt nem kap kellő hangsúlyt.

Az egyes specializációs mutatók alakulásánál az ipari és az ellátó ágazatok, valamint a mezőgazdaság döntő szerepet játszottak, azaz az egyes megyék gazdaságában ezeknek a hiánya vagy túlsúlya alapvetően behatárolta a specializáltságukat az adott tényezőben. Ezeknek a hatásoknak a kiküszöbölése érdekében a következőkben azt vizsgáljuk, hogy a *megyék iparán belül az egyes ágazatok mennyiben térnek el a körzeti szintű ipar területi-termelési kapcsolataitól*, valamint a *gazdasági erőforrások* igénybevételétől. Az ipari ágazatoknak a körzeti aggregátumtól való differenciájának a tanulmányozása lehetővé teszi az ipari kapcsolatokra koncentráltabban építő Baranya megye körzetben elfoglalt helyzetének *pontosabb* megértését, és ezáltal az egyes specializációs mutatók tartalmának további finomítását.

A megyék iparszerkezetének a körzet iparszerkezetétől való eltérését a *lokaliszációs mutatóval* hasonlóan állítjuk elő, mint a specializáció esetében. Az ipar egyes mutatóinak megyei szintű megoszlását, és az *ipari ágazatok* összesített mutatóinak területenkénti megoszlásait kapcsoljuk össze, vagyis arra a kérdésre keressük választ, hogy az egyes ipari ágazatok milyen mértékben térnek el az ipar egészének körzeti szintű szerkezetétől, mennyiben lokalizáltak.

A lokalizáció azt fejezi ki, „hogy valamely iparág vagy az ipar egésze, vagy egy mezőgazdasági kultúra térbeli szerkezete mennyiben mutat fel sajátosságokat, mennyiben térnek el valamely más, általánosabb, magasabb fokú aggregátum térbeli elhelyezkedéséhez képest, tehát iparág, az ipar egészéhez, a mezőgazdasági kultúra a mezőgazdaság egészéhez, az ipar, a mezőgazdaság egészéhez képest mennyire tér el térbeli szerkezetében, mennyiben »lokalizált«.”¹²

A lokalizációs mutató kiszámításánál a főágazat területi egységenkénti megoszlását kell előállítani

$$l_j = \frac{x_j}{x} \quad (l_1 \dots + l_n = 1,00),$$
 majd az aláágazatok megoszlását $l_{ij} = \frac{x_{ij}}{x_j}$
 $(l_{1j} + l_{2j} + \dots + l_{nj} = 1,00)$ és végezetül két tényezőnek a különbözetéből jön létre a lokációs mutató:

$$L_i = \sum_{j=1}^m (l_{ij}^k - l_j^k) \quad k = 1, 2, \dots, m$$

$i, j = 1, 2, \dots, n$

Hasonlóan a specializációs mutatóhoz a két megoszlás algebrai összege nulla, az azonos előjelű tagok összege azonban kifejezi az adott területi ágazati szerkezet eltérését a főágazat területi megoszlásától.

12 Illés I. (1975) 194. p.

A lokalizációs mutató értéke 0 és 1 között mozoghat. A magasan lokalizált ágazatok lényeges eltérést mutatnak a körzet egészéhez viszonyítva, ez az eltérés azonban kétirányú lehet. A magasan specializált, sajátosan körzeti ágazatok alkotják az egyik irányt, itt lokációs és a specializációs mutató együttesen fejezi ki a körzeti szinten alapvető ágazatokat. Míg a másik irány a véletlenszerű, egyedi, laza kapcsolatokat mutató ágazatok, amelyeknek ugyan magas a lokalizációs mutatója, azonban ez nem a specializált körzeti jellegükből – mint erőforrás szerepükből – adódik, hanem éppen különös eltérő, nem oda illő, nem a területi erőforrást képző funkciójukból.

A 2. sz. táblázatban az egyes mutatók kategorizált értékeinél tüntettük fel az ipari ágazatokat.

Az utolsó csoportban, a *legmagasabb lokalizált ágazatok* között a bányászat és a villamosenergia-ipar értékeit, valamint az élelmiszeripar III.¹³ értékét (Zalával megosztva) a Baranya megyei ágazatok határozzák meg döntően. Vagyis ennél a három ipari ágazatnál figyelhetjük meg a legmagasabb eltérést a megyei szerkezetek és az adott körzeti ágazati szerkezet között, ezáltal ezek területi struktúrája is sajátos, Baranya megyére koncentrált. A *körzeten kívüli beszállítás* mutatójában éri el a megye bányászata és élelmiszeripar III-a ezt a magas értéket, amely ismételtlen hangsúlyozza, hogy termelésükben döntő jelentőségű a körzeten kívüli gazdaság szerepe. A bányászat még megjelenik a *foglalkoztatottak* alapján számolt lokációs mutatónál is, vagyis meghatározó jelentőségű a megye és a körzet gazdaságában Baranya megye bányászata, amely már a specializációs mutató alakításában is fontos tényező volt.

A következő, még megfelelőnek ítéltető lokációs szintnél a Baranya megyei ágazatok is több ponton megtalálhatók. Az előzőekben felsoroltak mellett az *építőanyagiparnak* a szerepe jelentős a *körzeten kívüli beszállítások* alapján mért mutatóban, valamint a *körzeten kívüli kiszállítások esetében* az élelmiszeripar III-nak (Zalával megosztva) és a *könnyűiparnak* (Tolnával megosztva) az értékei számottevők. Az utóbbi ágazatnál hangsúlyozottan kifejezést nyer az *intenzív körzeten kívüli kapcsolatok szerepe*, amelyek döntően behatárolják az ágazat egészének tevékenységét. Tolna megyéről is hasonló mondhatunk el, mivel az ottani könnyűipari ágazatok működését is a körzeten kívüli gazdasági kapcsolatok határozzák meg.

A lokalizáltságot legalacsonyabban mutató két további csoportban nem találunk jelentős Baranya megyei ágazatot, csupán az eddig nem említett mutatók egyes értékeinek alakításában jelenik meg ismét néhány. A *termelési érték és az állóeszközállomány* bruttó értéke alapján számított mutatónál a könnyűipar III.¹⁴ mint új ágazat lép fel, azonban nem csupán a Baranya megyei ágazat, hanem mindig a nagyobb egyéb könnyűipart (kézműipart stb.) működtető Tolna megyével együtt.

13 Az ágazati kapcsolatok mérlegében az élelmiszeripart három alágazatra bontottuk. Az élelmiszeripar I-be a növényi eredetű élelmiszeripari termékeket gyártó szakágazatokat soroltuk, míg az élelmiszeripar II-be az állati eredetű termékek feldolgozói kerültek, és végezetül az élelmiszeripar III-ba a sör-, bor-, szeszipart és az egyéb élelmiszeripari termékeket gyártó szakágazatokat vettük számba.

14 A könnyűiparban is három alágazatot hoztunk létre. A könnyűipar I. alatt a fafeldolgozó és nyomdaipart, a könnyűipar II-ben a textil, ruházati, bőr-, szőrme- és cipőipart tüntettük fel és a könnyűipar III. a házi, és kézműipart szerepeltettük.

A Dél-Dunántúl ipari ágazatainak kategorizált lokalizációs mutatója

Megnevezés	0—1200	1201—2400	2401—3600	3601—
Körzeten kívüli beszállítás		Villamosenergia-ipar Gépipar Könnyűipar II—III. Élelmiszeripar I.	Építőanyagipar	Bányászat
Körzeten kívüli kiszállítás		Építőanyagipar Könnyűipar III. Élelmiszeripar I.	Élelmiszeripar II—III. Könnyűipar I—II. Gépipar Bányászat	Villamosenergia-ipar Vegyipar
Termelési érték	Élelmiszeripar I.	Könnyűipar II—III. Élelmiszeripar II—III. Építőanyagipar Gépipar	Könnyűipar I. Bányászat Villamosenergia-ipar	Vegyipar
Állóeszköz bruttó értéke		Villamosenergia-ipar Könnyűipar I—III. Építőanyagipar Bányászat	Vegyipar Könnyűipar II. Élelmiszeripar I—III.	Élelmiszeripar II. Gépipar
Foglalkoztatottak száma	Könnyűipar II—III.	Építőanyagipar Könnyűipar I. Villamosenergia-ipar	Élelmiszeripar I—II. Gépipar	Élelmiszeripar III. Vegyipar Bányászat

A lokalizációs mutató alapján megállapíthatjuk, hogy Baranya megye ipari ágazatai közül az elsődlegesen *természeti erőforrásra* orientáltak azok, amelyek a körzet egész ipari szerkezetében meghatározó szerepet játszanak (bányászat, villamosenergia-ipar, építőanyagipar). Emellett eltéréseket vélünk felismerni a körzet azonos ágazataitól és az egyes megyék iparától azokban a Baranya megyei ágazatokban (gépipar, könnyűipar II., élelmiszeripar III.), amelyeknek a *termelésében és értékesítésében a körzeten kívüli gazdaságnak* döntő jelentősége van.

A területi munkamegosztás két formájának, a specializációnak és a lokalizációnak az elemzéséből megállapíthatjuk, hogy az együttes alkalmazásuk lehetővé teszi a területi erőforrások tartalmának mélyebb feltárását. Kimutathatók ezek a mutatókkal egyik oldalról azok a szerkezeti elemek, amelyek a sajátos területi szerkezetek kialakításában meghatározóak lehetnek (globális elemzés, specializáció). Másik oldalról ezeknek a tényezőknek az ágazati szintű értelmezésével kiemelhetők azok az ágazatok, amelyek a nagyobb térség egészének fejlődésében kiemelkedő jelentőségre tettek szert (strukturális elemzés, lokalizációs mutató.)

Baranya gazdasági szerkezetének komplexitása

A területi munkamegosztás elemzésénél lépünk tovább, és most ne a különbözőségeket, a sajátosságokat kifejező mutatók mögött meghúzódó ágazatokat keressük, hanem a *megye egész gazdasága* szintjén az *együtműködés, a kooperáció* mértékét vizsgáljuk meg. A megyei gazdaság összetartozását, belső kooperációs viszonyait az ágazati kapcsolatok mérlegével részletesen elemezhetjük, azonban nem hasonlítottuk össze a megyék gazdasági szerkezetét.

A mérés vagy hozzárendelés a belső összetartozáson, együtműködésen kívül kifejezheti a területi-termelési kapcsolatokon keresztül a *megyék egymásra utaltságát*, a termelési folyamataikban a többi megyék és ezzel együtt a körzet szerepét. Ez a már körzeti szinten mért vagy kimutatható egymásra utaltság, amely egyrészt a fent említett területi-termelési kapcsolatokkal, másrészt a megyei gazdasági szerkezetek eltéréseivel, távolságával mutatható ki. Így a körzeti szintű munkamegosztás jellegének megítélését további tényezők bevonásával pontosíthatjuk és ezáltal a körzeten belüli területi-termelési kapcsolatok szerepét is pontosabban feltárhatjuk.

A megyei gazdasági szerkezet komplexitását három lépcsőben elemezzük. Először az egyes megyék belső összetartozását, *kobézióját* mutatjuk be. A belső forgalom és külső forgalom kapcsolatát – a következő lépésben – a *kizárt felcserélhetőségi relációk* segítségével vizsgáljuk. Ennél az elemzésnél már nemcsak az összes kiszállítást vesszük figyelembe, hanem az egyes megyék eltéréseit vizsgáljuk, a körzet egészétől.

A területen belüli gazdasági összetartozását a legegyszerűbben a *kobéziós mutatóval*¹⁵ mérhetjük le. A belső, területen belüli anyagáramlást viszonyítjuk az összes külső (beszállítás, kiszállítás) és belső forgalomhoz:

$$K_o = \frac{B_m}{B_m + K_i + B_c}$$

¹⁵ Perczel–Gerle (1966) 373. p.

Bm = a területi egységen belüli felhasználás.

Ki = a területi egységnél történő kiszállítás.

Be = a területi egységbe irányuló beszállítás.

A dél-dunántúli megyék kohéziós mutatói (%-ban) a következők:

Baranya megye	33,11
Somogy megye	26,52
Tolna megye	16,96
Zala megye	20,75
<hr/>	
Körzet	41,01

Baranya megye előkelő helyet foglal el a megyék között, hiszen összes forgalmának *egybarmada bonyolódik le a megyén belül*. Ez a magas részesedés kifejeződik a körzeti szinten mért kohézióban is. A megyék egymás közötti gazdasági kapcsolatai és a megyén belüli kapcsolatok ebben a mutatóban már a *körzeti szinten összegeződik*, és ezáltal a körzet belső összetartozása az összes forgalmának közel 41%-ára terjed ki. A magas belső összetartozást, kohéziót mutató Baranya megye tehát *egyrészt jelentős belső kapcsolataival*, másrészt a *körzeten belüli területi-termelési kapcsolataival* döntő alakítója a körzet gazdasági összetartozásának.

A kohéziós mutató felvillantotta előttünk, hogy Baranya megye gazdaságában található a körzet megyéi közül a legintenzívebb egymásrataltságot. Az összetartozásnak, vagy ennek ellenkezőjének, a *gazdasági nyitottságnak* a tartalmát további elemzésekkel kell pontosítani. Ez az elemzés a területi gazdaság belső anyagáramlási forgalmának és az összes kiszállításának összehasonlítására vonatkozhat, ahol már a kooperációs relációk számát, arányát emeljük ki az összes forgalomból. Vagyis arra keresünk választ, hogy *egyrészt a belső forgalom milyen mértékű az összes kiszállításhoz képest*, az ágazatilag specializált termékválasztéknak hány %-a kerül „újraegyesítésre”, egymásba építésre az adott területi egységen belül? *Másrészt a nagyobb területi egységen belül a kooperáció milyen mértékű*, az egyes részegységek egymással milyen újraegyesítési viszonyba kerülnek, vagyis a területi ágazatok termeléséhez viszonyítva az egymás közötti kapcsolatok milyen mérvűek és jelentőségűek.

A területi-termelési kapcsolatok és a belső gazdasági egymásrataltságra épülő elemzésekkel a területi munkamegosztás kategóriáját tovább szélesíthetjük. Itt már nemcsak a gazdasági szerkezet egy-egy elemének az összevetése történik meg a különböző területi egységek között, hanem a gazdaság lényegéhez tartozó területi-termelési kapcsolatokat együtt értelmezzük a területhez való kötődéssel, a területi erőforrások felhasználásával. A kooperációs szint, vagy a területi gazdaság komplexitása tehát kifejezheti azt, hogy az adott területi egységek mennyiben vannak ráutalva a nagyobb térségre, erőforrásaik működtetéséhez, mennyiben veszik igénybe egy nagyobb térség gazdaságát, vagyis a kialakult szerkezetük beilleszkedik-e ebbe a térségbe vagy nem.

Az adott terület gazdaságának komplexitását tehát úgy határozhatjuk meg, hogy a belső forgalmat, a belső kooperációt viszonyíthatjuk ahhoz a termékmennyiséghez, amely ebbe a kooperációba nem léphetett be, mivel az adott területet elhagyta, azaz más területeken került felhasználásra.

A komplexitás foka a következő: $K = \frac{\alpha}{\beta}$

α = az adott terület belső forgalma, a belső kooperáció.

β = a kizárt felcserélhetőségi relációk¹⁶ az összes kiszállításra kerülő forgalom.

3. sz. táblázat

A dél-dunántúli körzet megyéinek komplexitási foka
(%⁰-ban)

Megyék	Összes	Körzeten kívüli
	kiszállítás	
Baranya	26,57	37,54
Somogy	20,35	30,12
Tolna	4,60	11,25
Zala	13,16	14,37

A 3. sz. táblázat adatai alapján megállapíthatjuk, hogy Baranya megye összes kiszállításának 26⁰/₀-a kerül újra egyesítésre a megyében, és a körzeten kívüli kiszállításainál ez az arány eléri a 38⁰/₀-ot. A többi megyéhez képest Baranya magas értéket vesz fel, döntő szerepe van tehát a körzet belső kooperációs szintjének alakításában. A körzeti szinten legintenzívebben kooperáló megye jelentősen befolyásolja a körzet egészének működését, gazdasági szerkezetének alakítását. A magas körzeti szint ismét a kohéziós mutatónál leirtakkal magyarázható, de ennek a tényleges, a megyék szerinti értékéhez csak a komplexitásnak a megyei kapcsolatokra történő kiterjesztésével adhatunk választ.

A két területi egység közötti kooperációs meghatározásánál hasonlóan járunk el mint a fent bemutatottnaknál. Itt csupán az adott területek kölcsönös ki- és beszállításait viszonyítjuk a kívánt felcserélhetőségi relációkhoz, vagyis:

$$K_{AB} = \frac{\alpha_{AB} + \alpha_{BA}}{\beta_{A'} + \beta_{B'}}$$

AB = az A területről B területre irányuló kiszállítások.

BA = a B területről az A területre irányuló kiszállítások.

A' B' = a kizárt felcserélhetőségi relációk az A és B területen, amely az összes kiszállítási forgalomra vonatkoznak.

A következő 4. sz. táblázatban bemutatjuk azokat a mérőszámokat, amelyek a megyék közötti gazdasági kapcsolatokat, a kooperáció mértékét fejezik ki. Ezek

¹⁶ Ha rendszerben homogén tevékenységek találhatók, akkor abban x^2 felcserélhetőségi reláció alakul ki. A területen tehát, n tevékenység van, akkor a felcserélhetőség már az egyes tevékenységeken belül érvényes, tehát összesen $x_1^2 + x_2^2 + \dots + x_1^2 + \dots + x_n^2$ felcserélhetőségi viszony létezik, az $x_1, x_2, \dots, x_1, \dots, x_n$ tevékenység esetében.

Ha X_i az egyes homogén csoportok, esetünkben a tevékenységek halmaza, akkor bizonyos az, hogy $\sum_{i=1}^n x_i^2 < x^2$ és a kettő közötti különbségek $\beta = x^2 - \sum_{i=1}^n x_i^2$ a kizárt felcserélhetőségi relációkat adják.

A Dél-Dunántúl megyéinek kooperációs foka
($\%$ -ban)

	Baranya		Somogy		Tolna		Zala	
	nyers	tisztított	nyers	tisztított	nyers	tisztított	nyers	tisztított
Baranya	—	—	1,65	6,99	1,72	7,98	0,28	1,22
Somogy	1,63	8,02	—	—	1,38	11,17	1,25	3,78
Tolna	1,75	5,42	1,99	11,38	—	—	0,30	1,00
Zala	0,26	0,97	1,06	3,50	0,41	1,03	—	—

a mérőszámok alapján leolvasható az, hogy az egyes megyék kölcsönös *beszállítási és kiszállítási forgalma miként aránylik a megyei gazdaságok egymás közötti kooperációs kapcsolataiboz.*

A táblázat értelmezéséhez két megjegyzést kell tennünk. Az első, hogy a kiszállításokat a sorirányú adatok adják, az oszlopirányúak a beszállítást, azonban az egyik megyénél történő beszállítás, a másik megyénél kiszállításként jelentkeznek, így kooperációs fokot mind a be-, mind a kiszállításokra megállapíthatjuk.

A másik megjegyzésünk az, hogy minden egyes négyzetében két adat szerepel, az egyik az ún. *nyers mutató*, a másik az ún. *tisztított mutató*. A kooperációs kapcsolatok alakulásánál nem lényegtelen tényező az, hogy a megyei szervezetek mennyiben fedik át, illetve mennyiben egészítik ki egymást. A két megye ki- és beszállítási szerkezetét össze kellett hasonlítanunk s a *különbözőségének mérőszámával*¹⁷ korrigáltuk a megyék kiszállítási forgalmát. Így a *strukturális különbségeket* az egyes megyék esetében *eltüntetjük*, és ezáltal pontosabban értékelhetők a kooperációs különbségek a megyék között.

Az ún. nyers mutatók Baranya megyénél a ki- és beszállítások esetében lényeges eltérés mutatkozik. Értékük rendkívül alacsony, Somogy és Tolna megyénél a forgalom csupán 1–2⁰/₀-a között mozog, Zala megyénél ez az érték elhanyagolható, jelentéktelen. Az ún. tisztított mutatónál, amikor is a megyén belüli szerkezeti különbségeket korrigáltuk, megugrottak az értékek, és Somogy–Tolna viszonylatában körzeti szinten jelentős kooperációt vélhetünk felismerni. Baranya–Somogy relációban Somogy megye magasabb kiszállítási kooperációs fokot mutat, mint Baranyának a kiszállítása ugyanebbe a megyébe. A kapcsolat közel azonos a Tolna megyének történő kiszállítással, míg Zala megye esetében a mutatók jelentéktelen növekedésével számolhatunk csupán.

A körzet megyéinek kooperációs foka tehát Baranya megyére vonatkozóan a *körzeti szintet meghaladja*, de ebben elsődlegesen a szomszédos megyékkel kialakult együttműködési viszonyok tükröződnek. Zala megye elszakad Baranyától és a többi megyétől is. (Az intenzív szomszédos kapcsolatok legpregnánsabb példáját Somogy és Tolna megye intenzív kooperációs viszonyai adják.) A megyék szerkezeti különbözőségével korrigált együttműködési relációk elemzése is megerősíti azt, hogy *Baranya megye szerepe mind az ellátás, mind a fogyasztás tekintetében a körzetben jelentős*, és a megye ráutalt elsődlegesen a két szomszédos megyére (Somogy, Tolna), ugyanakkor ezek a felhasználásaik révén a körzeti kapcsolatok szintjén kötődnek Baranyához.

A körzet megyéinek a kooperációs szintje az *egymáshoz viszonyított* távolságot is kifejezheti, hiszen amennyiben az egyes megyék között intenzív kapcsolatok alakulnak ki, úgy egyrészt a specializáltságuk fokozódik, a terület munkamegosztásában sajátos helyet foglalnak el. Másrészt a nagyobb térségeken belül az egyre fokozódó gazdasági kapcsolatokat kifejező kis „távolságok” egységes

17 A különbözőség mérőszámát hasonlóan állapítottuk meg mint a specializációs mutatót. A megyék ágazatai más-más mértékben járulnak hozzá a megyén belüli fogyasztáshoz, a belső kooperációhoz, ez a különbözőség azonban tükröződik a kiszállításokban is. Így a specializációnál megadott módszer alapján a belső szerkezeti különbségeket meghatároztuk, és ezzel korrigáltuk a két-két megye együttes kizárt felcserélhetőségi relációját, amely az összes kiszállításra vonatkozott.

rendszerre szervezhetik a területet, és a terület folyamatainak optimális kialakítását is szolgálhatják.

Milyen távol vannak a körzet megyei egymástól és a körzet egészétől, a szerkezeti különbségeik miben fejeződnek ki, hol, milyen ágazatba vagy ágazat csoportba történik az elhajlás a körzet egész gazdaságától? Erre a kérdésre egyrészt a *megyén belüli gazdaságszerkezetek összehasonlításával*, másrészt a *bárom kiemelt ágazati blokk* (ipar, mezőgazdaság és egyéb ellátó ágazatok) körzeti szerkezetétől való különbözőségével felelhetünk.

Az első esetben az egyes megyék belső, megyén belüli gazdasági kapcsolatainak eltéréseiből számítottuk azt a mutatót, amely a két pont távolságának analógiájára kifejezi a *megyék gazdasági szerkezetének távolságát*.¹⁸ A gazdasági szerkezeteknek már egy mérlegszerkesztési egyezősége is van, hiszen minden megyében egységesen 18 ágazatra bontottuk a gazdaságot, azonban az eltérést éppen az egyes ágazatoknak részvétele, részesedése határozza meg a megye belső gazdasági folyamataiban.

Az 5. sz. táblázat szelvényében az egyes megyék *ráfordítási (anyagfelhasználási) szerkezetének eltéréseit*, sorirányba pedig az elosztási vagy a *területi-termelő fogyasztásból adódó különbségeket* mutatja, Baranya megye esetében megállapítható, hogy átlagos *ráfordítási távolsága 27%-kal alatta van a körzet megyei átlagának és közel 12%-kal alacsonyabb ez az érték az elosztási (megyei fogyasztási) távolságánál*. A legalacsonyabb értéket Baranya megye kapcsolatai között találjuk. Zala megye ráfordítási szerkezete nagyon közel áll Baranyához, amely a gazdasági szerkezetük hasonlóságára utal. Az elosztási távolság már közel háromszorosa a ráfordítási távolságnak a Baranya–Zala viszonylatban, amely ismételtelen kiemeli, hogy a megyei termelő fogyasztásban, és ezáltal a termékkibocsátásban lényeges különbségeket fedezhetünk fel.

5. sz. táblázat

A dél-dunántúli megyék gazdasági távolsága a megyén belüli kapcsolatok alapján

Megye	Baranya	Somogy	Tolna	Zala	Átlagos elosztási távolság
Baranya	—	0,2112	0,1550	0,1504	0,1722
Somogy	0,1534	—	0,1244	0,2979	0,1919
Tolna	0,2539	0,1781	—	0,2218	0,2179
Zala	0,0576	0,2354	0,3153	—	0,2028
Átlagos ráfordítási távolság	0,1549	0,2082	0,1982	0,2233	0,1961

Baranyánál az alapvető a megyén belüli felhasználásban a *kitermelőipar* és az *élelmiszer-gazdaság* felhasználása, míg Zalánál a szerkezet erőteljesebben el-

18 A távolságmutatót hagyományosan értelmeztük:

$$D_{12} = \sqrt{\sum_{i=1}^n (x_{1i} - x_{2i})^2} \quad i = 1, 2, \dots, n$$

x_i = az adott terület i -edik ágazatának anyagfelhasználása vagy területi fogyasztása.

tolódik a *gépipar* és a *vegyipar* felé. Ugyanennek az ágazatcsoportnak a kétirányú érvényesülését ismerhetjük fel Tolna és Baranya relációjában is. A Tolna megyei élelmiszergazdaság magas ráfordítási szerkezete eltávolítja a megyét Baranyától, míg az ellátó ágazatokban meglévő hasonló fogyasztási részesedése közeli hozzá. Az elosztás (területi fogyasztás) szintjén Somogy megyénél már fordított a kép. A területi fogyasztásnál figyelhetjük meg a nagyobb távolságot, amely a fokozottabb élelmiszergazdasági jellegből adódik. A ráfordítási szerkezetben a kisebb eltérés a könnyűipari és az ellátó ágazatoknak a hasonló felhasználási szerkezetéből következik.

A megyei szerkezetek eltérése alapján meghatározott gazdasági távolságok árnyaltabban mutatják be a megye helyzetét a körzetben. Kijelöli azt, hogy *Baranya erős affinitást* mutat a körzet további megyéihez.

Az affinitás nagyságát a fenti elemzésben egyrészt a megyén belüli szerkezetből állapítjuk meg, másrészt a megyéket egymással hasonlítottuk össze. Nem tudunk választ adni arra, hogy a gazdaságban mely ágazatcsoportokban kell keresnünk az eltérések okait, a különbözőségek az egyes választott strukturális jellemzőknél miként alakulnak.

A választ ezekre a kérdésekre a *körzeti gazdaságszerkezet főbb alkotócsoportjainak és a megyei szerkezetek hasonló csoportjainak az eltéréseivel magyarázhatjuk meg*. A körzeti szerkezetet egy vektornak tekintettük, és ettől a vektortól a többi megye szerkezeti vektorainak az eltéréseit számítottuk ki.¹⁹ Ebben az elemzésben tehát a területi munkamegosztáshoz ismét más oldalról kapunk támpontot, valamint kimutathatjuk a választott jellemzők alapján a körzet és a megyék globális távolság különbségének szerkezeti meghatározóit.

A *területen belüli anyagfelhasználás* (6. sz. táblázat) ágazati szerkezete és a megyék hasonló mutatói között *nincs lényeges eltérés*. Baranya áll a legkisebb értékkel körzetben, míg követi azt Zala közel azonos értékkel. A mezőgazdasági termelés meghatározó jellege miatt már lemarad Somogy és jelentősebben Tolna megye. Ezzel a mutatóval is alátámaszthatjuk azt, hogy *Baranya ipari és ellátó szerkezete* nagyban közelít a körzet szerkezetéhez és egyben meghatározza azt.

A *területi-termelési kapcsolatokra* kidolgozott mérőszámok esetén már az értékek nagyobb szóródást mutatnak. A körzeten kívüli be- és kiszállításoknál az *ipari* jellegű megyék esetében *erős arányeltolódással* találkozunk, és a nagyobb mezőgazdasági volument értékesítő és felhasználó Tolna megye közelít a legjobban a körzet szerkezetéhez. Ugyanakkor a kiszállításokban már hangsúlyozottabban érvényesül az ipari ágazatok szerepe, így Baranya arányeltolódásai az ipar felé jobban kompenzálódnak, amely a körzeti és a megyei szerkezet kiegyenlítésében nyilvánul meg.

Hasonlót mondhatunk el a *termelés érték szerkezetéről* is, hiszen az egyirányú ipari és közel azonos súlyú mezőgazdasági, és egyéb ellátói termelési részesedés a legpregnansabbban Baranya megyénél figyelhető meg.

19 Két vektor hajlásszögét a következő összefüggés adja meg:

$$\cos \alpha = \frac{a_1 b_1 + a_2 b_2 + a_3 b_3}{\sqrt{a_1^2 + a_2^2 + a_3^2} \cdot \sqrt{b_1^2 + b_2^2 + b_3^2}}$$

$a_{1, 2, 3}$ = az egyik terület főbb ágazatcsoportjainak adott mérőszáma,
 $b_{1, 2, 3}$ = a másik terület főbb ágazatcsoportjainak azonos mérőszáma.

A dél-dunántúli megyék gazdasági szerkezetének összehasonlítása

Megye	A megyén belüli anyagfelhasználás megoszlása (%)			A körzeti szerkezettől való eltérés (fokban)	A körzeten kívüli beszállítás megoszlása (%)			A körzeti szerkezettől való eltérés (fokban)	A körzeten kívüli kiszállítás megoszlása (%)			A körzeti szerkezettől való eltérés (fokban)	A termelési érték megoszlása (%)			A körzeti szerkezettől való eltérés (fokban)
	Ipar	Mezőgazdaság	Egyéb ágazatok		Ipar	Mezőgazdaság	Egyéb ágazatok		Ipar	Mezőgazdaság	Egyéb ágazatok		Ipar	Mezőgazdaság	Egyéb ágazatok	
Baranya	63,17	21,09	15,74	4,67	76,29	8,00	15,71	19,13	76,12	9,74	4,14	7,53	58,49	18,72	22,79	7,00
Somogy	54,65	32,92	12,43	8,32	39,00	46,06	14,94	21,98	57,29	27,83	14,88	15,10	41,60	35,35	23,05	9,68
Tolna	45,78	40,78	13,46	18,00	53,04	35,06	11,10	7,00	67,66	26,77	7,53	7,53	43,00	36,05	20,95	15,30
Zala	64,45	19,13	16,42	6,50	63,24	24,41	12,23	6,18	83,55	14,20	2,25	22,57	61,08	19,46	19,46	13,00
Körzeti átlag	58,75	25,17	16,08	10,67	57,01	29,37	13,62	15,67	76,08	18,99	4,93	14,55	51,43	26,01	21,76	11,67

A megyei főbb ágazatok szerepének megítélésében tehát összességében megállapíthatjuk, hogy Baranya megye gazdasági struktúrájára *nem tér el lényegesen a körzet egészének szerkezetétől*, számos esetben nagyon közel került ahhoz, *vagyis a megye alapvetően behatárolja a körzet egészét, annak gazdasági felépítését*. Az eltérés az élelmiszergazdaságra orientált megyéknél tapasztalható erősebben, és ez a termelési specializáltságuk további megerősítését is jelenti.

*

A területi ágazati kapcsolatok mérlege számos, részletes információt szolgáltat a területi szerkezetekről és több mérleg összeállítása esetén lehetőséget ad a területek gazdasági szerkezetének egybevetésére. Ugyanakkor a mérlegek alapadatai további elemzésekhez is számos lehetőséget, információt adnak. Egyik ezek közül a területi munkamegosztás és annak néhány kategóriájának átgondolása a gazdasági kapcsolatok rendszerén keresztül. A tanulmányban közölt elemzések elősegítik a területi mérlegek felhasználásának kiszélesítését, illetve a területi gazdasági szerkezetek néhány alapvető szerkezeti formájának a pontosabb megítélését.

IRODALOMJEGYZÉK

- BARTKE I.: A területi struktúra elemzésének feladatai és módszerei. In. Regionális elemzés-módszertana. Szerk. Kulcsár V. Akadémiai Kiadó, Bp. 1976.
- ILLÉS I.: Regionális gazdaságtan. Kézirat. Tankönyvkiadó, Bp. 1976.
- KOVÁCS CS.: Társadalmi-területi munkamegosztás. Tér és gazdaság. In.: Válogatott tanulmányok a gazdasági földrajzból. Szerk. Sárfalvi Béla, Tankönyvkiadó, Bp. 1971.
- PERCZEL K.-GERLE Gy.: Regionális tervezés és a magyar településhálózat. Akadémiai Kiadó, Bp. 1966.
- RECHNITZER J.: Baranya megye ágazati kapcsolatok mérlege. MTA Dunántúli Tud. Int. Kutatási Eredmények 1976-1980. Pécs, 1980.

ТЕРРИТОРИАЛЬНОЕ РАЗДЕЛЕНИЕ ТРУДА И ОДИН ИЗ ЕГО ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ МЕТОДОВ НА ПРИМЕРЕ ОБЛАСТИ БАРАНЬЯ

ЯНОШ РЕХНИЦЕР

К анализу категории территориального разделения труда автора привели разработанные им балансы территориальных отраслевых связей. Эти балансы показывают связи между элементами территориальной экономической структуры, кроме того оказывают помощь для обрисовки места и роли исследуемой единицы в рамках большей территориальной единицы (регион, район)

При анализе территориального разделения труда также первым шагом является показ территориальной структуры, ведь она содержит все социальные, экономические и природные факторы, характеризующие основную данную территорию. Эти элементы в разные периоды социально-экономического развития исполняли неодинаковые функции, наконец сконцентрировались в специфичное единство, становились территориальными ресурсами. Эти территориальные ресурсы по количеству и качеству обходятся больше, чем совокупность отдельных структурных элементов, они определяют их анализ, так же как характер развития данной территории. Ресурсы внутри большей территории распределяются и появляются в различных характерах, в различных формах действия, однако они остаются в постоянной связи друг с другом, в производственном и общественном отношении. Автор согласен с теми, кто стремится к обоюдной развязке отраслевого и территориального разделения труда и высказывают о том, что эти две формы разделения труда неразрывно связаны друг с другом.

В дальнейшем статье рассматривается истолкование некоторых факторов территориального разделения труда на примере области Баранья. При этом используются основные данные баланса территориальных отраслевых связей, так как они дают исключительно широкие информации о производстве территорий, об их внутренних и внешних определителях, так же как отражают эффективность производства и применяемые экономические ресурсы.

Территориальную специализацию автор выражал с помощью меры отклонения от экономической структуры большей области, то есть Южно-дунайского района. Таким же образом он поступал при отчете отраслевой локации, истолковывая районную локацию промышленных отраслей в разности промышленной структуры отдельных областей. В совокупности экономической структуры территории точкой опоры служило сопоставление внутренних и внешних связей. Сопоставление внутреннего оборота областей и межобластных поставок в дальнейшем позволяло точнее оценивать их

роль. Анализы заключались в разборе отклонений главных отраслевых блоков и дистанции экономических структур.

Наконец статья устанавливает, что баланс территориальных отраслевых связей может давать немало информации для более точного и многостороннего раскрытия некоторых форм территориального разделения труда.

A METHOD FOR INVESTIGATING TERRITORIAL DIVISION OF LABOUR

(On the example of Baranya County)

János Rechnitzer

It is the elaboration of balances of territorial sectorial relations that led the author to study the category of territorial division of labour. These balances present the relations between the elements of the economic structure in a given area and provide a basis for defining the role or place of the area within a larger territorial unit (region).

The first step in the analysis the territorial division of labour is the description of spatial structure since it is this element that contains all those social, economic and natural factors that characterize the area in question. These factors have played different roles in the various phases of development but in the course of time have integrated into a special unit and have become a part of the territorial resources. This part – either in quantity or in quality – is more than the simple sum total of the individual elements of the structure and determines the way in which the territory in question can further develop. The resources are scattered over the whole area and appear in different forms or functions but are in a constant economic and social relation with one another. The author shares the opinion of those who attempt to eliminate the sharp distinction of sectorial and territorial division of labour and claim that these two forms of division of labour should not be separated.

In the next part of the study the author illustrates the different factors of territorial division of labour on the example of Baranya county. He uses for the presentation the data of the sectorial balance in the county since these provide plenty of information about production, its inner and external factors, and besides efficiency of production they give a good picture of the economic resources that have been used.

Territorial specialization is expressed in comparison with a larger region (South-Transdanubia). The same method was used to point out the location of the different branches. Here the author interpreted the location of the individual branches in the county as its difference from the industrial structure of the other counties. To show the economic structure of the county he compared the relations within the county and the transfers to the others. The comparison of the inter- and intra-county turnover made it possible to assess better the role of these relations. The analysis ends with the study of the relative distances of the economic structures and the differences between the main branches.

In conclusion the author states that the balance of the sectorial-territorial relations may provide information for a more elaborate analysis of the different forms of territorial division of labour.

BARANYA MEGYE TELEPÜLÉSEINEK INFRASTRUKTURÁLIS VISZONYAI

HRUBI LÁSZLÓ

A dolgozat a Baranya megye településeire vonatkozó infrastrukturális ellátottsági vizsgálat eredményeit mutatja be. Röviden összefoglalja a kutatás előzetes módszertani megfontolásait, majd rátér a faktor- és klaszterelemzés alkalmazásával nyert eredmények áttekintésére. A vizsgálat az 1960., 1970. és 1977. évekre terjedt ki, 42 változó figyelembe vételével. A klaszterelemzés a faktoranalízis révén előállított első öt faktor alapján készült.

A dolgozat kitér a faktorok lehetséges értelmezésére, a faktorpontértékek szerinti települési rangsorok bemutatására, a klaszterelemzés révén előállított településcsoportok áttekintésére, a településhálózat-fejlesztési vonatkozásaik rövid vázolására.

Az infrastruktúra kategóriájának tartalmi összetettsége, ebből adódóan sokféle vonatkoztatási lehetősége miatt a kutatások számos megközelítési mód közül választhatnak. A variációk számát csak némiképpen csökkenti a területi szempont bekapcsolása.

Mindenekelőtt eldöntendő kérdés, hogy az infrastruktúra fogalmát miként értelmezzük. Az ezzel kapcsolatos megfontolásokat az előző tanulmány¹ taglalja, ezért itt nem térek ki rá. A későbbieket előrebocsátandó megjegyzem, hogy a vizsgálat – módszertani okokból – az alapul vett fogalom tartalmát tovább szűkítette, amennyiben – vállalva az „oszthatatlanság”-ból eredő esetleges nehézségeket – az infrastruktúrát döntően a tágabban értelmezett fogyasztáshoz kapcsolódóan ragadta meg, területi vonatkozásaként pedig a települési környezetet vette alapul.

A megközelítési mód meghatározásakor a másik alapkérdés, hogy az infrastruktúrát jellemzően eszközrendszerként, pontosabban potenciálként vizsgáljuk-e, vagy ezen potenciál működéseként, ha úgy tetszik, teljesítményként. A kérdésfeltevés természetesen nem kizáró vagylagosságot jelent, hiszen példának okáért a potenciál minőségi jegyei több esetben csak a teljesítmény alapján értékelhetők. A kutatás célkitűzéseit figyelembe véve vizsgálatunk az infrastruktúrát részben eszközrendszerként, részben teljesítményként (közösségi szolgáltatásként) jellemezte. Úgy vélem, hogy az infrastrukturális ellátottság, mint állapot leginkább a potenciál és az igénybevétel együttes számbavételével mérhető, nem zárva ki természetesen annak lehetőségét, hogy az adott kutatási célkitűzés olykor (esetleg abszolút) prioritást ad valamelyik oldalnak.

A fentiekből adódó harmadik kérdés a számbavétel körének minősítése. Egyrészt tisztázandó az infrastruktúrát jellemző ismérvek általános karaktere,

¹SAS BÉLA: Infrastruktúra-vizsgálat a dél-dunántúli régióban c. tanulmány e kötetben.

másrészt a vizsgálat megfigyelési köre, egysége. Eddigi infrastrukturális kutatásaink egy – az elkövetkező években folytatandó – hosszabb vizsgálat első lépését jelentik, amikor célként a van-állapot feltárását tűztük ki. Ebből – valamint a szekunder jellegű adatok meglétében tapasztalt közismert nehézségekből – adódóan az infrastruktúra döntően mennyiségi jellegű számbavételére vállalkozhattunk, nem mondva le végérvényesen a minőségi tényezők esetleges bekapcsolásáról. Az adatbázis többsége szekunder forrásokból származott, és csak a legszükségesebb körben (pl. vízgazdálkodási, közlekedési, hírközlési adatok) egészítettük ki primer jellegű adatok felvételével. Megfigyelési egységnek a települést választottuk. A vizsgálatot a Dél-Dunántúl összes településére² kiterjesztettük, közbenső metszatként figyelembe véve a megyét, mint közigazgatási egységet.

A vizsgálat néhány módszertani kérdése

A település megfigyelési egységévé választása több tekintetben sajátosan veti fel a vonatkoztatás problémáját. Elsőként adódik az, hogy az infrastruktúra egy része közvetlenül nem vetíthető ilyen nagyságrendű területi egységre, mert szerkezete, működése csak nagyobb térbeli egységben (pl. legalább középfokú vonzaskörzetben) jellemezhető. A szakirodalomban néha településközi infrastruktúrának nevezik ezt a szférát, néha pedig a szűkebben vett „vonalas” infrastruktúrának. Vizsgálatunk szempontjából ilyennek kellett tekintenünk pl. az energiaszállító és –elosztó rendszert, a közlekedési (közúti és vasút-) hálózatot stb. Vagyis az infrastruktúra ezen részeleleit nem tudtuk figyelembe venni. A második probléma abból következik, hogy vizsgálatunkat a teljes települési skálára kiterjesztve szándékoztunk elvégezni.

Az összehasonlíthatóság érdekében az infrastruktúrának csak azt a részét vehettük számba, amely *elvileg* nem zárja ki pl. egy egyéb (az újabb funkcionális rendszer szerint alacsonyabb) és egy felsőfokú központi szerepkörű település egy rendszerben való kezelését, ami – erősen leegyszerűsítve – a tipikusan középfokú vagy ennél magasabb szintű ellátás körébe tartozó infrastrukturális funkciók mellőzését jelentette. A vizsgálat szinte kivétel nélkül fajlagos mutatókra épült. Mivel – az állapot-szerű vizsgálat merevségének mérséklése – a kutatás három időszakra vonatkozott (1960-ra, 1970-re és 1977-re), számolnunk kell azzal – elsősorban az eredmények értékelésekor –, hogy a számított mennyiségi változások több esetben nem jelentenek közvetlenül tényleges potenciál- vagy teljesítményváltozást, főleg nem minőségi változást az ellátásában. Lényegében ezen a ponton léphetünk át e rövid bevezető másik lényeges kérdéskörére, a mutatószám-rendszer problémájára.

Elsődlegesnek tekintettük az adott települést ellátó infrastruktúrát összességében tekinteni, és ennek alapján minősíteni – mennyiségi oldalról – az ellátottságot. A belső összefüggések elemzésekor természetesen – mondhatni kiegészítő szempontként – az infrastruktúra alkotóelemeinek részletesebb vizsgálatára is sor került. Talán triviálisnak tűnik e kitétel területi vizsgálatnál, mégis meg kell jegyezni, hiszen több módszertani konzekvenciája van. A legfontosabb ezek közül az, hogy az ismérrendszer összeállításánál fokozottan ügyelni kellett az

² Az 1977. december 31-i közigazgatási állapot szerint.

egy-egy alapelemek belső arányainak kérdésére, különösen, ha az alkalmazott elemzési módszer sztochasztikus kapcsolatrendszerre épülő többváltozós matematikai-statisztikai eljárás. Ezzel szorosan összefügg, hogy az egyes alapelemek jellemzésére szolgáló ismérvek számát a lehető legkisebbre kellett szorítani, mert egyes részterületeken a normatívák szerinti ellátás-szervezés szinte lineáris függvény-szerű kapcsolatot eredményez, másutt ez kevésbé jellemző, következésképpen már a mutatórendszer összeállításánál nagy a szisztematikus hiba veszélye.

Ez később a számított kapcsolatszorosság és a tényleges „magyarázóképeség” ellentmondását idézhette volna elő. Megjegyzem – a helyzetet tovább bonyolítandó –, hogy a vizsgálatot három időszakra végeztük el, amiből itt csak az a következmény érdekes, hogy – a rendelkezésre álló adatok tekintetében – a szűk keresztmetszetet, vagyis az igazodási pontot az 1960. év jelentette (az előző tanulmányban említett korrekciók ellenére is).

A faktoranalízis eredményeinek bemutatása

Az első feladatot – a kutatási célkitűzésnek megfelelően – az jelentette, hogy meghatározzuk az infrastrukturális ellátottság jellemzésére alkalmazható összevont jellemzőket. Ebből adódóan ebben a kutatási szakaszban a főkomponenselemzés módszerét³ használtuk – a későbbieket előrebecsátandó – az elforgatás nélküli változatban.

A számítógépes eljárás mindegyik időszakra és megyére vonatkozóan anynyi faktort állított elő, amennyinek saját értéke elérte az átlagos értéket, vagyis az 1-et. Ez szinte mindegyik esetben 10 faktort eredményezett. A további elemzés számára célszerű volt ezek számát tovább csökkenteni. Ennek során többféle szempontot kellett számításba vennünk. Az érzékeltetés érdekében néhány ezek közül:

- vegyük figyelembe a szakirodalomban általában megjelölt küszöbértékeket a kumulált sajátérték-százalékra vonatkozóan,
- vegyük figyelembe a kapott faktorok „magyarázó jellegét” (általános, csoport-, egyedi, hibafaktor), esetlegesen speciális vonásait, a jelentősebbnek tekinthető faktorsúlyok eloszlását (mivel elforgatás nélküli eljárást alkalmaztunk),
- vegyük figyelembe az egységes vizsgálati rendszer követelményét, egyrészt a technikailag is kapcsolódó következő eljárás tekintetében, másrészt a négy megye, illetve a körzet egységes módon való elemzése tekintetében,
- vegyük figyelembe a különböző időszakok egybevetésének lehetőségét.

Mindezek alapján a további vizsgálatban öt faktort használtunk. A kumulált sajátérték-százalék általában 60% körül mozgott. Úgy gondolom, hogy a nagyszámú ismérrendszer és a jelentős szórású megfigyelési egységeket figyelembe véve ezt elégségesnek lehet tekinteni.⁴

Baranya megye esetében a faktorok sajátértéke az alábbiak szerint alakult:

³ Anélkül, hogy megnevezési és módszertani vitákba bocsátkoznék, megjegyzem, hogy a későbbiek során ennek ellenére a faktoranalízis megnevezéseit használom, részben a szemléletmód, részben az alkalmazott algoritmus terminológiájának okán.

⁴ A szakirodalomban leggyakrabban előforduló 70%-os küszöböt általában 7–8 faktor esetében haladtuk volna meg, ami némiképp jellemzi a figyelembe nem vett további faktorok sajátértékét is.

Baranya megye kiválasztott faktorainak általános jellemzői

A faktor megnevezése	A faktorok sajátértéke			A faktorok kumulált saját- érték-százaléka		
	1960-ban	1970-ben	1977-ben	1960-ban	1970-ben	1977-ben
1. faktor	12,656	14,058	14,254	30,1	33,5	33,9
2. faktor	4,351	3,893	4,577	40,5	42,7	44,8
3. faktor	2,808	3,273	3,008	47,2	50,5	52,0
4. faktor	2,143	2,542	2,403	52,3	56,6	57,7
5. faktor	2,092	2,059	1,998	57,3	61,5	62,5

Mindemellett meg kell jegyezni – lévén, hogy a faktorok számának meghatározása kompromisszumok eredménye –, hogy a kiválasztott öt faktor közül megynként és időszakonként akadnak olyanok, amelyek különösebben nem értékelhetők, illetőleg értelmezhetők (leginkább például a körzetre vonatkozó számításnál). Itt kell kitérni arra a kérdésre, hogy miért nem a rotált faktorokat vetjük az elemzés alapjául.

Már szó volt róla, hogy elsődlegesen az infrastruktúra egészét próbáltuk az ellátottság tekintetében megragadni. A próbafuttatásokkor viszont az a tendencia érvényesült erőteljesen, hogy – érthető okokból – az elforgatás a kapott faktorok ágazati jellegének erősödését produkálta, a magyarázóképeség a vizsgálatunk szempontjai szerint parciálisabb lett. Az eredeti faktorok karakterének erőteljesebbé, tisztábbá válása nem állt arányban a vizsgálat szempontjait tekintve keletkezett „veszteségekkel”. A másik ok az, hogy az első faktorok sajátértéküket tekintve elég jelentősnek tekinthetők, akként is, hogy az infrastrukturális ellátottság jellemző faktorának minősíthetjük. Ezért a további vizsgálatok során kiegészítő jelleggel önálló elemzésükre is vállalkozhattunk. Harmadik okként az hozható fel, ami lényegében más esetekben a rotálatlan faktorok használhatósága ellen szól. Nevezetesen, hogy az eredeti változók több faktorhoz kapcsolódnak viszonylag nagy szorossággal. Vizsgálatainkban ez sajátos változókombinációkat eredményezett – néha másodlagos jelleggel, néha tisztább jelleggel –, ami a következő klaszterelemzés eredményeinek értékelése tekintetében kínált kedvező lehetőséget.

Voltaképpen ide kapcsolható az a kérdés is, hogy mit tekintettünk a faktor-súlyok esetében még figyelembe veendő szorosságnak. A szakirodalomban általában eléggé szélsőségesen meghatározott küszöbértékek tekintetében arra az álláspontra helyezkedtünk, hogy célszerűbb az a priori döntés helyett – ismételten az elforgatás nélküli eljárás specifikumát figyelembe véve – az ismérvkombinációk értékelésére helyezni a hangsúlyt. Ebben az esetben ugyanis egyes faktor-súlyok tényleges számértéküknél nagyobb jelentőséggel is rendelkezhetnek, és persze fordítva. Itt is, és a vizsgálatban mindenütt azt a természetes alapelvet követtük, hogy a módszer alkalmazása nem lehet öncélú, következképpen minden mechanikusságot mellőzni kell, esetenként annak árán is, hogy a szakirodalomban általában elfogadottól eltérünk.⁵ Mindezek alapján a figyelembe

⁵ Az eltérés természetes viszonylagos, hiszen a tolerancia az alkalmazott eljárások tekintetében – a módszertani szabályok áthágása nélkül – véges.

vett ismérvek faktorsúlya abszolút értékben általában nem volt kisebb 0,4-nél. Ugyanakkor – amelyik ismérvnél erre szükség volt – további értékelési szempontként vettük azt, hogy melyik faktornál és milyen mérőszámmal szerepel elsődlegesen, másodlagosan, elvétve esetenként harmadlagosan.

A további vizsgálatba be nem vont faktorokat áttekintve Baranya megye – tapasztalataink szerint a legnagyobb szóródású megye a körzetben – esetében a vizsgált 42 ismerv⁶ közül 1960-ban 9, 1970-ben 6, 1977-ben pedig 8 szerepel 0,4-es abszolút értéknél nem kisebb faktorsúllyal. Ezek jellemzésére, valamint a faktorszám megválasztása indokoltságának alátámasztására álljon itt – mindenféle kommentár nélkül – a 2. táblázat.

Az azonos megfigyelési körre, de különböző időpontokra végzett faktoranalízis révén nyert faktorok közvetlenül (mechanikusan) általában nem hasonlíthatók össze. Vizsgálatunkban is ez alól csak az első faktor kivétel, amennyiben mindhárom időszakra vonatkozóan úgy értelmezhetjük, hogy Baranya megye településeinek általános infrastrukturális ellátottsági faktora.

2. táblázat

A figyelembe nem vett faktoroknál szereplő jelentősebb faktorsúlyok Baranya megye esetében

A vizsgált időszak	A változók		A (0,4)-nél nagyobb faktorsúly		A figyelembe vett első öt faktor esetében szereplő legnagyobb faktorsúly
	Sorszám	Megnevezése*	előfordulásának száma	legnagyobb értéke	
1960	04	Ipari foglalkoztatottak száma	1	0,440	0,576
	14	Villanyfogyasztás	2	0,592	—
	16	Vízhalózat-sűrűség	2	0,670	—
	22	Közútsűrűség	1	0,598	—
	37	Vendéglátási forgalom	1	0,402	0,516
	49	Óvodai férőhelyek száma	1	0,429	0,522
	51	Férőhelyre jutó óvodások száma	1	0,426	0,725
	52	Óvónőre jutó óvodások száma	1	0,529	0,535
1970	54	Általános iskolai tanerők száma	1	0,416	0,505
	03	Vándorlási különbözet	1	0,638	0,461
	32	Kiskereskedelmi bolti alapterület	1	0,451	0,410
	35	Vendéglátási dolgozók száma	2	0,507	0,473
	37	Vendéglátási forgalom	2	0,551	—
	53	Általános iskolai osztályteremek száma	1	0,486	0,619
1977	54	Általános iskolai tanerők száma	1	0,411	0,622
	03	Vándorlási különbözet	1	0,432	—
	05	Ipari foglalkoztatottak aránya	1	0,497	0,452
	11	Gázzal ellátott lakások aránya	1	0,448	0,480
	19	Vízműkapacitás	1	0,438	0,489
	32	Kiskereskedelmi bolti alapterület	1	0,402	0,557
	35	Vendéglátási dolgozók száma	2	0,487	0,479
	37	Vendéglátási forgalom	2	0,503	—
53	Általános iskolai osztályteremek száma	1	0,402	0,659	

*Az egyszerűség kedvéért itt és a továbbiakban is a tartalmat kifejező rövidebb elnevezést használom; az azonosítás érdekében mindig közlöm a mutató 1. melléklet szerinti sorszámat is!

⁶ Az ismérrendszer az 1. melléklet közli.

1960-ban a 42 változó közül 24, 1970-ben és 1977-ben pedig egyaránt 29 az első faktorra vonatkozóan rendelkezik a legnagyobb faktorsúllyal. Ezen túlmenően 18 olyan ismérv van, amely mindhárom időpontban döntően az első faktorhoz kapcsolódik. Ezek a következők:

3. táblázat

Az 1. faktor mindhárom időszakban szereplő változóinak faktorsúlyai

Sor- száma	A változók Megnevezése	A faktorsúlyértékek		
		1960-ban	1970-ben	1977-ben
01	Népsűrűség	0,613	0,658	0,655
07	Intézményi ellátottság	0,760	0,849	0,876
11	Gázzal ellátott lakások aránya	0,546	0,579	0,480
25	Autóbusz-járatsűrűség	0,662	0,618	0,582
26	Vasúti járatsűrűség	0,609	0,538	0,533
27	Telefonellátottság	0,791	0,687	0,684
28	Telefonbeszélgetések száma	0,596	0,653	0,663
34	Bolti kiskereskedelmi dolgozók száma	0,558	0,735	0,721
36	Élelmiszerforgalom	0,681	0,687	0,602
38	Ruházati forgalom	0,834	0,803	0,802
39	Iparcikk-forgalom	0,749	0,735	0,756
40	Alapterületre jutó bolti kiskereskedelmi forgalom	0,616	0,673	0,518
42	Iparcikk-forgalom részaránya	0,723	0,627	0,668
47	Férőhelyre beírt bölcsődések száma	0,751	0,736	0,703
48	Bölcsődei gondozóra jutó gyerekek száma	0,745	0,723	0,659
49	Óvodai férőhelyek száma	0,522	0,572	0,604
50	Óvónők száma	0,674	0,672	0,652
51	Férőhelyre jutó óvodások száma	0,725	0,719	0,717

E közös jellemzők láthatóan három alapvető infrastruktúrális szférát jelentenek meg:

- a települések közlekedési és hírközlési ellátottságát, vagyis a nagyobb térség vérkeringésébe való horizontális és vertikális bekapcsolódás erősítését,
- a bolti kiskereskedelmi ellátást, ezen belül is elsősorban az iparcikk-kiskereskedelmi (ruházati és vegyesiparcikk-forgalmazási) ellátást,
- a gyermekintézményekkel való ellátást, azzal együtt, hogy ezen intézményeknél a kapacitáskihasználtsági mutatók is – a természetes minőségi követelmények ellenére – a teljes szórási tartományban egyenes arány szerint viselkednek.

E három alapterület egy már 1960-ban is meglévő, erősen hierarchikus településhálózati szerkezetben működő települési infrastruktúrális rendszert mutat. Voltaképpen a két „egyéb” mutató, a népsűrűség és különösen az intézményi ellátottság ezt a tendenciát még inkább explicitte teszi.

Áttekintve e konstans mutatók kiegészülését a három időszakban, fő vonulatként a gyermekintézményekkel való ellátottsági blokk kiegészülése, valamint az 1960-ig szórányosan kiépült (következésképpen addig nem érzékelhető ha-

tású), szűkebben vett kommunális infrastruktúra (vízellátás, csatornázás, víz- és áramfogyasztás) egyre intenzívebb előtérbe kerülése jelentkezik. A hierarchikus trend tovább erősödése – figyelembe véve a tudatos településhálózat-fejlesztés egyre jelentősebb hatását – nem meglepő, még akkor sem, ha újfent tekintetbe vesszük: a vizsgálat a jellemzően alapellátáshoz kötődő infrastruktúrát ragadta meg.

Az 1. faktor konstans mutatóinak időszakonkénti kiegészülését a 4. táblázat mutatja be.

Vizsgálatunk jellegéből – vagyis az egyes időszakokra vonatkozóan állapotszerűen készített keresztmetszeti elemzések egybevetéséből – adódik, hogy ezen általános tendenciák részletesebb, folyamatszerű értékelésére nincs módunk.⁷ Mindemellett az alapirányzatok a végső állapotok összehasonlításával jól érzékeltethetők. Megerősíti ezt az értékelést néhány jellemző egyedi ismérv áttekintése az 1. faktorban játszott szerepe alapján.

Már említés történt a népsűrűség és az intézményi ellátottság konstans hatásáról, amelyek faktorsúlyai tendenciózusan növekedtek. Ezek mellett szinte szeizmografikus szerepet játszanak a település ipari potenciálját a vizsgálat igényelte mértékben jellemző mutatók, továbbá a lakásépítésre vonatkozó adatsor. Az előbbire az a jellemző, hogy az időszakok előre haladásával nem a helybeli iparban foglalkoztatottaknak a lakónépességhez viszonyított aránya, hanem az üzemgazdaságilag értékelhetőbb, az ipari potenciál jelentőségét, minőségét jobban jellemző egy telephelyre jutó foglalkoztatottak számának mutatója kerül előtérbe.

Az épített lakások (nyaralókkal együtt számított) mutatója kevésbé egyértelműen, de az alapirányzatokat mégis kifejező módon alakul az 1. faktorban. A kevésbé egyértelmű kifejezés arra vonatkozik, hogy meglehetősen jelentős, bár csökkenő tendenciájú a mutató reziduális korrelációs értéke a főatlóban (1960-ban 0,49, 1970-ben 0,51, 1977-ben 0,34), ami arra utal, hogy az állami lakásépítés markáns területi eloszlását⁸ a súlyát tekintve hasonló jelentőségű magánéros lakásépítés területi eloszlása sokszor nem követi, bár – érthető okokból – messze nem komplementere annak.

Hasonlóan az utóbbihoz a figyelembe vett nyaralóépítés is „eltérő” területi szerkezetet mutat.

Az 1. faktorban jelentős hatású változóknak az 1. faktorra vonatkozó faktorsúlyai – néhány egyedi esettől eltekintve – mindhárom időszakban a 0,5 és 0,8 közé eső tartományban találhatók. A kapcsolatok szorosságát illetően kiugró, meghatározó változók nincsenek. Ugyanez érvényes természetesen az infrastruktúra egyes alapelemei alapján előzetesen kialakított változócsoportokra is. Úgy értékelhetjük, hogy az 1. faktort meghatározó változók egyenként jellemzően közepes, illetve viszonylag erős kapcsolatot jelentő faktorsúlyokkal rendelkeznek. (A faktorsúlyok értékei alapján rendezett változósorokat – illusztrálásképpen – a 2. melléklet mutatja be.)

⁷ Megjegyzem, hogy a téma további kutatásai az 1981–85. években éppen ezért e folyamatok részletes feltárását célozzák, dinamikus modellek alkalmazásával.

⁸ Hozzáteszem, hogy koncentrált, a településhálózat-fejlesztési koncepció hierarchikus rendjét követő (sőt azt meghaladóan koncentrált) területi eloszlásról van szó.

Az 1. faktor kiegészítő mutatóinak faktorsúlyai a három időszakban

1960. év			1970. év			1977. év		
A változó			A változó			A változó		
sor- száma	megnevezése	faktor- súly	sor- száma	megnevezése	faktor- súly	sor- száma	megnevezése	faktor- súly
05	Ipari fogl. aránya	0,591	04	Ipari fogl. száma	0,599	04	Ipari fogl. száma	0,574
19	Vízműkapacitás	0,642	05	Ipari fogl. aránya	0,527	09	Épített lakások száma	0,567
31	Tv-előfizetők száma	0,433	09	Épített lakások száma	0,417	12	Vízzel ell. lakások aránya	0,716
45	Bölcsődei férőhelyek száma	0,604	12	Vízzel ell. lakások aránya	0,730	13	Csatornázott lakások aránya	0,646
46	Bölcsődei gondozók száma	0,596	14	Villanyfogyasztás	0,668	14	Villanyfogyasztás	0,582
52	Óvónőre jutó óvodások száma	0,535	15	Vízfogyasztás	0,664	15	Vízfogyasztás	0,713
			16	Vizhálózat-sűrűség	0,520	17	Csatornasűrűség	0,477
			17	Csatornasűrűség	0,499	45	Bölcsődei férőhelyek száma	0,598
			19	Vízműkapacitás	0,481	46	Bölcsődei gondozónők száma	0,624
			31	Tv-előfizetők száma	0,443	52	Óvónőre jutó óvodások száma	0,531
			55	Osztályteremre jutó tanulók száma	0,507	55	Osztályteremre jutó tanulók száma	0,688

Az 1. faktornak a települések általános infrastrukturális ellátottsági faktorként való minősítése azt is jelenti, hogy a megfigyelési egységeknek, azaz a településeknek az 1. faktorra vonatkoztatott faktorpontértékek alapján meghatározott sorrendje az infrastrukturális ellátottság szerinti elsődleges rangsort adja. A további faktorok figyelembevétele, valamint az ezt lehetővé tevő klaszterelemzés alkalmazása mintegy ezt a rangsort finomítja, illetőleg szakaszolja. Az 1. faktor tartalma – miként arra a korábbiakban már utaltam – az időszak előrehaladtával egyre bővebb lett, ezzel együtt sajátértéke, illetve magyarázóképesége is nőtt. Ezt a különböző időszakokra vonatkozó rangsorok összehasonlításánál, a változások értékelésénél feltétlenül figyelembe kell venni. Mindemellett – természetesen – az ezirányú elemzéseknek is számolniuk kell módszerbeli korlátaival, nevezetesen, hogy a folyamat részletekbe menő vizsgálatára a végállapotok (időbeli metszetek) összehasonlításával nincs mód.

Az 1. faktorra vonatkozóan a legmagasabb faktorpontértékekkel rendelkező települések sorrendjét az 5. táblázat mutatja.⁹ A faktor tartalmi bővülésével együtt a pontértékek tartománya némileg lefelé mozdult el. És bár az első 18 település nemigen változott (Bár és Magyarbóly „helyére” 1970-től Dunaszekcső és Véménd lépett, valamint Mázaszászvárt 1977-ben már kiszorította Orfű), ezen a körön belül jelentős mozgások és erőteljesebb differenciálódás tapasztalható.

Pécs mindhárom időszakban első, és – Komlótól 1960-ban eltekintve – jelentős különbséggel első, noha pontértéke csökkenő tendenciájú. A csökkenő irányzat létrejöttében a faktor tartalmi bővülése mellett okként az jelölhető meg, hogy még a jelentősnek mondható infrastruktúrafejlődés és -fejlesztés sem állt arányban az ellenpólusként számba vehető települések gyengébb fogadóképessége miatt beállott erős népességnövekedéssel (17 év alatt a lakónépessége több mint egyharmadával, mintegy 45 ezer fővel nőtt).

A relatív elmaradást mutató települések közül kettőt érdemes külön említeni. Komló kiépülését követően – részben társadalmi-gazdasági okok, részben sokáig tisztázatlan hierarchikus-funkcionális szerepe miatt – infrastrukturális ellátóképessége tekintetében fokozatosan – viszonylagosan – visszamaradt, ami a többi szocialista városunkra általában nem jellemző. Míg 1960-ban infrastrukturális ellátottsági színvonala közel azonos volt Pécsével, 1977-ig – a jóval mérsékeltébb népességnövekedés ellenére – mindinkább a megyei középvárosi szint felé közeledik. Persze felfoghatnánk ezt egyfajta sajátos nivellálódásnak is, a probléma viszont az, hogy vizsgálatunk tanúsága szerint ezek a középvárosok infrastrukturális ellátottsági színvonalukat tekintve inkább stagnálnak, mint fejlődnek, következésképpen a településhálózati rendszerben megjelölt funkciójukat, leegyszerűsítve ellenpólus-szerepüket a vizsgált időszakban egyre kevésbé tudták betölteni.

Egyébként Komló helyzetének alakulása – úgy gondolom – egy fokkal értehetőbb lesz, ha Sásd infrastrukturális ellátottsági színvonala alakulását is nézzük, tudniillik Sásd esetében jóval intenzívebb népességnövekedés mellett is mérsékelt fejlődés tapasztalható, különösen a 70-es években.

⁹ A még relatív közepes ellátottsági szintet jelentő 0,0 értékig terjedő pozitív tartományba eső, valamint az igen gyenge ellátottsági szintet jelentő -0,6 illetve -0,8 alatti értékű települések teljes sorrendjét a 3. melléklet mutatja be.

Az 1. faktorra vonatkozóan a legnagyobb faktorpontértékekkel rendelkező települések sorrendje

Sor- szám	1960. év		1970. év		1977. év	
	A települések neve	pont- értéke	A települések neve	pont- értéke	A települések neve	pont- értéke
1.	Pécs	6,733	Pécs	6,027	Pécs	5,382
2.	Komló	6,359	Komló	5,194	Sásd	4,177
3.	Sellye	3,955	Szigetvár	3,711	Komló	4,176
4.	Sásd	3,741	Sásd	3,669	Siklós	3,787
5.	Szigetvár	3,656	Sellye	3,660	Harkány	3,741
6.	Siklós	3,584	Siklós	3,477	Szigetvár	3,613
7.	Villány	3,392	Villány	3,395	Villány	3,367
8.	Mohács	3,221	Mohács	3,347	Bóly	3,332
9.	Szentlőrinc	2,789	Bóly	3,069	Mohács	3,255
10.	Bóly	2,555	Szentlőrinc	2,951	Szentlőrinc	2,809
11.	Bár	2,353	Harkány	2,836	Sellye	2,799
12.	Beremend	2,326	Mágocs	2,413	Beremend	2,697
13.	Mágocs	2,281	Pécsvárad	2,411	Mágocs	2,562
14.	Magyarbóly	2,234	Véménd	2,139	Pécsvárad	2,533
15.	Vajszló	2,229	Beremend	2,118	Dunaszekcső	1,816
16.	Harkány	2,211	Dunaszekcső	2,094	Vajszló	1,760
17.	Pécsvárad	2,177	Vajszló	1,872	Véménd	1,741
18.	Mázsaszászvár	2,134	Mázsaszászvár	1,855	Orfű	1,686

A településhálózati szerepkör és az infrastrukturális fejlettségi színvonal közötti kölcsönös összefüggést példázza a másik „relatív elmaradó” település is, Sellye, amely – úgy tűnik – közigazgatási funkcióját elvesztve csak a lakónépessége növekedésének dinamizmusát tartotta meg. Mindazonáltal másodlagos ellenpólus-szerepét megfelelően be tudja tölteni.

A relatív jelentős fejlődésre a két üdülőközpont, Harkány és Orfű szolgáltatja a példát, dinamikus népességnövekedésükkel egyetemben.

Sajátos vonásként¹⁰ értékelhető – részben történelmi, részben ezzel összefüggésben a településhálózati jellemzőkből következő okokból adódóan –, hogy a középvárosok és a kiemeltebb jelentőségű községek a fajlagos infrastrukturális ellátottságukat tekintve mintegy egybemosódnak. Érzékelhető, de nem túl jelentős elkülönülési tendencia a 70-es években látható, nyilván a településhálózat-fejlesztési koncepció hatásaként.

Az 1. faktor szerinti rangsor utolsó – igen gyenge infrastrukturális ellátottságú településeinek köre¹¹ – azonos értéktartományokat véve alapul – 1970-re és 1977-re is bővül. Általában azokat a településeket találhatjuk itt, amelyek 1977. december 31-ét követően önálló települési státuszukat is elveszítették.

Meg kell jegyezni, hogy az infrastrukturális viszonyok reális értékelése ebben a tartományban a legnehezebb, mert az abszolút infrastrukturális változásokhoz képest igen jelentős népességmozgások (döntően népesség-csökkenések)

¹⁰ És ez a sajátos vonás ismételtlen a középvárosok elégtelennek minősíthető fejlettségét húzza alá, különösen Mohács esetében.

¹¹ A 3. melléklet mutatja be.

nagy szóródást mutatnak, következésképp a fajlagos mutatókon alapuló infrastrukturális vizsgálatok már említett módszertani korlátai itt jelentkeznek leginkább. Tény azonban, hogy ezek a korlátok csak a települési kör belső szerkezetének elemzésekor akadályoznak, a települések ezen körére vonatkozó általános minősítést nem érintik.

Az egyes időszakokban számított további faktorok értelmezésének és elemzésének legfőbb értelme – mivel közvetlen időbeli összehasonlításuk nem lehetséges – néhány sajátos ismérvkombináció kimutatása, illetve ezek településhálózati vonatkozásainak feltárása. Úgy is fogalmazhatnám, hogy ezen kiegészítő jellegű értékelés – túl azon, hogy a faktorok sajátértékei növelik a magyarázó-képességet – lényegében a következő kutatási fázishoz kapcsolható, amennyiben a klaszterelemzés eredményeinek megítélését segíti elő.

1960-ban egy kommunális ellátottsági faktorként értelmezhető 2. faktor alakult ki. A kiegészítő jellegű változók figyelembevétele egyértelművé teszi, hogy ez az infrastrukturális szféra ekkor elsősorban a városias jellegű településekre volt jellemző, azzal együtt, hogy a negatív faktorsúlyú, másodlagos hatásúnak tekintendő óvodai ellátottsági mutatók itt nem teljesen egyértelműen értékelhetők. Ugyanis egyfelől tovább növelik a faktor tekintetében a települések polarizációját (a fejlettebb városias települések további kiemelése, a kevésbé fejlettek visszafogása, hiszen fajlagos mutatókról van szó), másfelől viszont zavarólag hatnak, akként, hogy néhány település csak ennek révén jut magas faktorpontértékhez.

A 2. faktor jelentősebb faktorsúlyú változóit a 6. táblázat mutatja be.

6. táblázat

A 2. faktor jelentősebb faktorsúlyú változóit 1960-ban

sorszám	megnevezése	A változók	faktorsúly
13	Csatornázott lakások aránya		0,699
12	Vízvezetékbe bekapcsolt lakások aránya		0,692
17	Csatornasűrűség		0,598
04	Ipari foglalkoztatottak száma		0,576
<hr style="border-top: 1px dashed black;"/>			
05	Ipari foglalkoztatottak aránya		0,455
25	Autóbusz-járatsűrűség		0,422
19	Vízvezeték kapacitás		0,413
01	Népsűrűség		0,410
52	Óvónőre jutó óvodások száma		—0,457
49	Óvodai férőhelyek száma		—0,455
50	Óvónők száma		—0,451
51	Férőhelyre beírt óvodások száma		—0,401

Megjegyzés: A szaggatott vonal alatti változók ennél a faktornál másodlagos értékűek, nagyobb faktorsúllyal az 1. faktornál szerepelnek. Ezt a jelölést alkalmazom a további faktorok bemutatásánál is.

A 2. faktorra vonatkozóan a legmagasabb faktorpontértékekkel Komló (9,716) és Pécs (7,560) rendelkezik. Ezen felül mindössze 6 településnek van +1-nél nagyobb értéke. A sorban következő Bogád (3,106-os értékkel) tipikus

példája a zavaró hatás érvényesülésének (miként Márok és Cserkut is), az értékkülönbség pedig a polarizációt is jellemzi. A 2. faktor szerinti leggyengébb ellátású települések között találhatjuk például az 1. faktor szerinti legfejlettebb települések közül Sásdot (-1,791), Vajszlót (-1,497), Mágocsot (-2,042), Bólyt (-2,079), Magyarbólyt (-2,712), Bárt (-2,737) vagy Véméndet (-2,215), Dunaszekcsőt (-1,853).

1960-ban a 3. faktor egyedi faktornak tekinthető, hiszen elsődleges változói alapján a vendéglátási ellátottság színvonalával azonosíthatjuk.

7. táblázat

A 3. faktor jelentősebb faktorsúlyú változói 1960-ban

A változók		
sorszáma	megnevezése	faktorsúlya
37	Vendéglátási forgalom	0,516
35	Vendéglátási dolgozók száma	0,502
36	Bolti élelmiszerforgalom	0,430
46	Bölcsődei gondozók száma	-0,542
45	Bölcsődei férőhelyek száma	-0,548
47	Férőhelyre beírt bölcsődések száma	-0,446
48	Gondozóra jutó bölcsődések száma	-0,438

A tiszta „egyedi faktor”-jelleg itt a negatív bölcsődei mutatóblokk zavarja, anélkül, hogy a településhálózati vonatkozást illetően pozitív, egyértelműsítő hatása lenne. A faktorpontértékek alapján Harkány és Kővágószőlős került a sorrend élére (előbbi már 1960-ban is jelentős üdülőközpont lévén, utóbbi egyéb okok miatt), míg a sort Bár zárja kiugró értékkel. A két szélsőpont közötti sorrend eléggé jellegtelen. Az 1. faktor alapján legfejlettebb települések éppúgy a 0 érték körül vannak, mint a kevésbé fejlettek, természetesen eltérő szóródással.

A 4. és az 5. faktor 1960-ban – az eddigiekből logikailag következően – maradékfaktorként jellemezhető.

8. táblázat

A 4. és 5. faktor jelentősebb faktorsúlyú változói 1960-ban

sor-száma	A 4. faktor megnevezése	változóinak		Az 5. faktor megnevezése	faktor-súlya
		faktor-súlya	sor-száma,		
53	Általános iskolai osztálytermek száma	0,712	44	Védőnők száma	0,511
32	Kiskereskedelmi bolti alapterület	0,522	43	Körzeti orvosok száma	0,464
54	Általános iskolai tanerők száma	0,505	37	Vendéglátói forgalom	-0,432
			54	Általános iskolai tanerők száma	-0,410
03	Vándorlási különbözet	-0,463			
55	Osztályteremre jutó tanulók száma	-0,440			

A 4. faktornak az általános iskolai ellátottsági színvonal, az 5. faktornak az általános egészségügyi ellátási színvonal jelleget kölcsönözhetjük. Voltaképpen arról van szó, hogy ezek az infrastrukturális funkciók ekkor szervezési alapelvük folytán területileg egyenletes ellátottságot képviselnek, kevésbé – vagy egyáltalán nem – érzékenyek arra a hierarchikus települési ellátási rendszerre, amely az infrastruktúrát összességében jellemzi. Később – a körzetesítés hatására – eltűnik ezen sajátosságuk, de – miként az 1970-ben és 1977-ben látható lesz – a települési ellátási hierarchiájuk az általános infrastrukturális ellátásiétől eltérően alakul.

A fentebbi gondolatból adódik, hogy e két faktornak 1960-ban szignifikáns településhálózati vonzata – a faktorpontértékekben – nincs, és nem is lehet (példának okáért a 4. faktor szerinti sorrendet Kisbudmér, Korpád, Kovácsszénája, Mónosokor nyitja, később következnek Magyarbóly, Bár s a többiek, majd a végén ismét az elsőkhöz nagyjából hasonló: Endrőc, Gerde, Csertő, Gyöngösmellék stb.; az 5. faktor szerint elől a sorrend: Komló, Somogyapáti, majd Garé, Borjád, Pécs, a végén pedig: Kistapolca, Sásd, Siklós, Bakonya, Harkány, Kővágószőlős).

1970-ben a 2. faktort a korábbi időszak két maradékfaktora együttesen alkotja, és az ott elmondottak értelmében az általánostól eltérő hierarchikus rend szerint szervezett egészségügyi és oktatási ellátás faktoraként értelmezhetjük.

9. táblázat

A 2. faktor jelentősebb faktorsúlyú változói 1970-ben

A változók		
sorszám	megnevezése	faktorsúlya
43	Körzeti orvosok száma	0,652
44	Védőnők száma	0,633
54	Általános iskolai tantervek száma	0,622
53	Általános iskolai osztálytermek száma	0,619
13	Csatornázott lakások aránya	—0,521

28	Telefonbeszélgetések száma	0,493
04	Ipari foglalkoztatottak száma	—0,433
01	Népsűrűség	—0,420
25	Autóbusz-járatűrűség	—0,400

A mérőszámok relatív növekedéséből a területi (települési) eloszlás jellegzetesebbé válása következtethető. A kiegészítő változók két tekintetben is nagyon lényegesek (abszolút mérőszámaik ellenére):

- egyrészt – egy kivétellel – negatív előjelük, valamint az, hogy ugyanezen mutatók az 1. faktornál (amelyet az általános infrastrukturális ellátottsági színvonal faktoraként értelmeztünk) pozitív előjellel viszonylag nagy kapcsolati szorosságot mutatnak, bizonyítják, hogy az egészségügyi és általános oktatási ellátás területi értelemben eltérő hierarchikus rendet alakított ki,
- másrészt mibenlétük jellemzi az előbb értelmezett eltérés alapirányát, nevezetesen, hogy a jellemzően nem városias települések ellátottságának fokozódása felé mutat.

Mindezeket figyelembe véve nem meglepő, hogy a faktorpontértékek sze-

rinti sorrendben Magyarmecseke (3,741), Ibafa (3,264), Somogyapáti (2,967), Egyházasharaszti (2,905), Nagypeterd (2,751), Abaliget (2,623) került az élre, míg a legutolsó tagok: Mohács (-1,535), Szigetvár (-2,147), Cserkut (-2,615), Komló (-6,059) és Pécs (-6,725).

1970-ben 3. faktorként (egyedi) tiszta bölcsődei ellátottsági faktor alakult ki.

10. táblázat

A 3. faktor jelentősebb faktorsúlyú változói 1970-ben

A változók		
sorszáma	megnevezése	faktorsúly
45	Bölcsődei férőhelyek száma	0,617
46	Bölcsődei gondozók száma	0,608
48	Gondozóra jutó bölcsődések száma	0,488
47	Férőhelyre beírt bölcsődék száma	0,473

A faktor szinte kiegészíti az 1. faktor ugyanezen változókhoz való viszonyát, ugyanis a másodlagos faktorsúlyértékek „keresztben” helyezkednek el. A jellegzetességét a faktornak az adja, hogy a kapacitásjellegű változók itt erősebbek, a kihasználtsági mutatók az 1. faktorban. Természetesen összességében nincs szó ellentétes mozgásról – még az általános infrastrukturális ellátottsági színvonalat tekintve sem –, csupán a területi eloszlás inkonzisztenciáját érzékelteti a faktor 1970-ben.

A faktorpontértékek szerinti sorrendet a 3. faktornál Versend (4,519), Kölked (3,835), Bár (3,819), Somberek (3,644), Magyarbóly (3,441) és Palotabozsok (3,157) nyitja, míg a sort Kővágószőlős (-2,605), Bakonya (-2,644), Pécs (-2,686), Komló (-2,946), Orfű (-4,406) és Harkány (-4,701) zárja.

1970-ben a 4. és 5. faktor még az 1960-asakhoz képest is gyenge – és vegyes-jellegű –, ezért külön nincs értelme szólnom róluk. Szerepük pusztán a kiegészítésre szorítkozik.

1977-ben 2. faktorként lényegében némi módosulással reprodukálódott az 1970. évre végzett faktoranalízis 2. faktora, amelyet ismételten az általános infrastrukturális ellátás területi hierarchikus rendjétől eltérően szerveződő oktatási és egészségügyi ellátási faktorként értelmezhetünk.

11. táblázat

A 2. faktor jelentősebb faktorsúlyú változói 1977-ben

A változó		
sorszáma	megnevezése	faktorsúly
53	Általános iskolai osztálytermek száma	0,569
54	Általános iskolai tantervek száma	0,646
43	Körzeti orvosok száma	0,610
44	Védőnők száma	0,568
49	Óvodai férőhelyek száma	0,476
50	Óvónők száma	0,426
13	Csatornázott lakások aránya	-0,467
01	Népsűrűség	-0,413
47	Férőhelyre beírt bölcsődések száma	-0,413

A szembetűnő analógia arra utal, hogy a korábban ennek kapcsán elmondottak egyelőre tartós tendenciának bizonyultak. Két vonatkozás ennek ellenére figyelmet érdemel. Az egyik az, hogy az általános iskolai oktatás tekintetében az eltérő szerkezetet kifejező irányzat egyértelműbbé vált, ha úgy tetszik, erősödött. Ezen, mint eredőn belül azonban már jelentkezik egy olyan, egyelőre sokkal gyengébb hatású települési szerkezet is, amely az általános infrastrukturális ellátottsággal (amit az 1. faktor reprezentál) azonos pályán halad, ugyanis e táblázat két első mutatója, sőt a harmadik is 1977-ben már megjelenik másodlagos (+0,4 körüli) értékkel az 1. faktornál is. Ezzel összefüggő, de vélhetően más okokkal is magyarázható a másik lényeges mozzanat, nevezetesen, hogy az óvodai kapacitásokra vonatkozó mutatók esetében egyfajta divergáló területi szerkezet is kezd kirajzolódni, azáltal, hogy a korábitól eltérően másodlagos értékei legalábbis figyelemre méltóak a 2. faktor esetében. Összességében a 2. faktor által reprezentált infrastrukturális szféra tekintetében az általánostól eltérő települési ellátási szerkezet 1970-hez képest markánsabb képe jelenik meg. Ezt támasztja alá a faktorpontértékek által kialakult rangsor áttekintése is. Az élen állók ugyanazok, vagy azonos típusú települések, mint az 1970-ben szerepeltek. Vagyis: Borjád (3,376), Nagypeterd (3,207), Ibafa (2,791), Egyházasharaszti (2,718), Bakóca (2,626), Kétújfalu (2,485) stb. A végen pedig tovább egyértelműsödött a kép: Mágocs (-1,347), Bóly (-1,719), Mohács (-2,069), Beremend (-2,134), Sásd (-2,279), Siklós (-2,483), Szigetvár (-2,653), Komló (-3,900) és Pécs (-5,657).

1977-ben a további három faktornak azonosító jelleget nemigen lehet tulajdonítani. A 3. faktor 4 értékelhető mutatója 3 különböző infrastrukturális alapelemet képvisel, tipikusan maradékfaktor. A 4. faktor két főbb mutatója a vízellátás egyedi faktorát sejtetné, ám a kiegészítő másik három mutató ezt az értelmezést megkérdőjelezné. Végül az ötödik faktor olyan tekintetben is maradékfaktor, hogy az 1970-ben a bölcsődei ellátásnál jellemzett kettősség maradványaként a kapacitást jellemző mutatók esetében másodlagos értékkel, tehát jóval kevésbé érzékelhetően az inkonzisztencia jelenlétére még 1977-ben is utal.¹²

A faktoranalízis alkalmazásával végzett vizsgálat eredményeinek bemutatásánál végezetül meg kell említeni, hogy 2-3 változó jőszerével egyetlen időszakban sem játszott értékelhető szerepet. E negatív minősítés azonban az egyik ilyen mutatónál, a vándorlási különbözetnél eléggé sokatmondó. A települések infrastrukturális ellátóképessége szorosan kapcsolódik a népességmegtartó képességéhez, ezáltal erősen – de nem kizárólagosan – hat a migráció térbeli szerkezetének alakulására. Az eddigiekben ismertetett faktorelemzési eredmények, valamint ez utóbbi elvi összefüggés nem minősíthető gyakorlati érvényesülése is megszabja a kutatás továbbfolytatásának irányát: az elvégzett keresztmetszeti elemzésekre alapozódó összehasonlító vizsgálatot ki kell egészíteni a részletebb folyamatfeltárással, hiszen az időperiódusok végső állapotai alapján – vizs-

¹²A harmadik és negyedik faktor pontértékei alapján egyaránt kiugró értékekkel Orfű és Harkány került a sorrendek élére. Ennek ellenére a két faktor – még kiegészítő jellegüket esetlegesen posztulálva sem – nem tekinthető egyelőre üdülőhelyi sajátos ellátási faktornak. Az ötödik faktor – bár információs értéke gyengült – 1977-ben is az 1970. évihez hasonló rangsort eredményezett, sőt a végső települések sorát – Pécs és Komló leghátrább sorsolásával – még inkább egyértelműsítette.

gálatunk tanúsága szerint – jól körvonalazható általános tendenciák mögött vélhetően jellegzetes és ezzel együtt ellentmondásos folyamatok húzódnak meg.

A klaszterelemzés eredményeinek bemutatása

A faktoranalízissel feltárt infrastrukturális ellátottsági viszonyokra alapozva második feladatként a települések csoportokba rendeződésének elemzését végeztük el. A tanulmányom bevezető részében elmondottakból, valamint a kutatási célkitűzésekből következik, hogy erre a legalkalmasabb módszernek a klaszteranalízist tartottuk.

A klaszteranalízis változóinak a faktoranalízis révén előállított és elemzett első öt faktort tekintettük. Alternatív megoldásként természetesen az eredeti változók alapján végzett elemzés is szóba jöhetett volna. Az infrastrukturális vizsgálat szempontjából azonban fontosabb kérdésnek tartottuk, hogy a feltárt belső összefüggések, illetőleg a különböző szempontú rangsorok végül is milyen csoportosulási képet mutatnak. Vagyis a klaszterelemzést ebben a vonatkozásban kifejezetten a faktoranalízis folytatásaként alkalmaztuk, nem pedig önálló kutatási szakaszként, ha úgy tetszik, egy más szempont szerinti verifikálásként vagy komparatív módszerként.¹³ Ezzel a megoldással indokolható, hogy a két eljárást technikailag is összekapcsoltuk, azaz az első rész eredményeire építettük a második rész elemzéseit.

Kérdésként ezek után az adódott, hogy súlyozott vagy súlyozatlan módon vegyük-e figyelembe e faktorokat. A faktoranalízis tapasztalatai azt mutatták, hogy az első faktort leszámítva jelentős aránykülönbségek nincsenek az egyes faktorok magyarázóképesége között (számítási tekintetben), sőt jellemző tendencia az első faktor relatív erősödése és a többi viszonylagos gyengülése és kiegyenlítődése, azzal együtt, hogy a 2., 3. és a többi faktor értelmezhetősége is egyre nehezebbé vált az időszakok előre haladásával. Az elforgatás nélküli eljárás mód ellenére nem alakultak ki tehát nagyságrendbeli különbségek az 1. faktoron kívüliek körében. Mivel pedig az 1. faktor értelmezése önálló és elsődleges rangsorolást tett lehetővé, nyilvánvalóan a súlyozatlan eljárást kellett – ebben a szituációban – célravezetőbbnek és informatív tekintetben hasznosabbnak tekintenünk. Megjegyzem, hogy ezzel nem zártuk ki végérvényesen a súlyozás lehetőségét, annál is inkább nem, mert a sajátértékek szinte kínálják magukat súlyszámként való alkalmazásukra.

A szóba jöhető többféle klaszterelemzési eljárás közül mi egy, az agglomeratív hierarchikus fajták közé tartozó eljárás módot választottunk. A szakirodalom általában nem ajánlja ezt az algoritmust nagyméretű feladatok megoldására nagy számításigénye és nehezebb kezelhetősége miatt. A csoportok kialakulási folyamatának nyomonkísérési lehetősége, illetőleg az előzetes, mondhatni szubjektív beavatkozások (küszöbérték, csoportszám vágy középérték megadása stb.) szükségtelensége miatt mégis emellett az eljárás mód mellett döntöttünk. Az algoritmus paraméter-kiírási lehetőségei közül az egyes lépések összevonásainak leírását és a létrejött csoportnak az 5 faktorra vonatkozó átlagértékeit hasznosítottuk.

¹² Az infrastruktúra-kutatások folytatása során sor kerül majd ilyen nézőpontú vizsgálatra is.

Egyelőre nem tartottuk szükségesnek a csoportok belső homogenitásának elemzését, továbbá az egyes csoportok közötti távolságok közvetlen számszerűsítését és értékelését.

A csoportok kialakulási folyamatának legáltalánosabb jellemzője mindhárom időszakban az volt, hogy az ellátottsági rangsor szerinti gyengébb települések esetében a relatíve nagyobb hasonlóság (közelség) miatt egyértelműbben és az eljárás lépéseit tekintve hamarabb alakultak ki a csoportok magjai, néha maga a teljes csoport, mint a rangsor első felébe tartozóknál. Utóbbiaknál egyébként megfigyelhető volt, hogy az infrastruktúra alapelemeit tekintve egyetlen ellátottság (ami elsősorban az 1. faktoron kívüliek érzékelhető csoportalakítási hatásában is felfedezhető volt) több esetben meghatározó jelentőségű volt. A csoportok kialakulásának folyamatát értékelve a leszűrhető tapasztalatok – természetesen a választott metodológiából is adódóan – zömmel a faktoranalízis kapcsán tett megállapításainkat támasztják alá (egyetlen térbeli hierarchikus rend, a közpályások problematikája, a sajátosan alakuló települések helyzete stb.), ezért a részletesebb taglalástól itt eltekintek. Megjegyzem, hogy mindhárom időszakban az eljárást akkor fejeztük be, amikor a következő lépésben két igen nagy számú csoport összevonásával gyakorlatilag az eljárás értelmét veszítette volna, hiszen a települések döntő része (a folyamatot általánosan jellemző fentebb említett tendencia érvényesülése miatt is) egy csoportba került volna. Így is viszonylag jelentős koncentrációs különbség figyelhető meg a rangsor szerinti első és hátsó zóna csoportjainál, amelyben jelentősen közrejátszanak Baranya megye településhálózati rendszerének sajátos vonásai.

1960-ban a fentebb leírt módon végrehajtott eljárás 15 csoportot eredményezett. A 15 csoport legfőbb jellemzőit a 12. táblázat mutatja be.

12. táblázat

A településcsoportok legfőbb jellemzői 1960-ban

A klaszter sor száma	A klaszterbe tartozó települések száma ¹⁴	A településcsoport átlagos faktorpontértéke				
		az 1. faktor	a 2. faktor	a 3. faktor	a 4. faktor	az 5. faktor
		esetében				
1.	2	6,546	8,638	—1,840	0,322	2,763
2.	9	3,216	—1,049	0,205	0,489	—1,661
3.	1	2,353	—2,737	—5,673	1,229	—1,167
4.	2	2,024	—0,134	5,615	—0,242	—4,414
5.	4	1,757	—0,717	2,180	—0,036	—0,036
6.	10	1,594	—1,923	—2,488	0,096	—0,375
7.	2	0,794	2,065	0,642	0,387	0,493
8.	2	0,765	1,001	3,114	—1,063	—2,503
9.	4	0,494	—1,097	1,639	0,562	3,367
10.	1	0,443	—0,243	1,260	0,849	—0,955
11.	55	0,345	—0,743	0,510	—0,474	1,060
12.	1	0,261	3,106	—1,034	2,472	2,280
13.	2	—0,022	1,236	—0,174	—3,051	—0,162
14.	9	—0,395	0,066	0,684	3,242	0,228
15.	204	—0,454	0,247	—0,157	—0,039	—0,233

¹⁴ A települések csoportok szerinti felsorolását a 4. melléklet tartalmazza.

Utalok rá, hogy az 1960. évre készített faktorelemzés értékelésénél az első három faktort értelmezhetjük többé kevésbé egyértelműen, a 4. és 5. faktorra vonatkozóan pedig a karakterisztikus településhálózati vonatkozás hiányát konstatálhattuk. Az első faktor mellett a 2. faktort a (szűkebben vett) kommunális ellátottság faktoraként, a harmadikat pedig a vendéglátási ellátottság egyedi faktoraként jellemeztük.

Az első (Pécs, Komló), a második (a csoportba kerülés sorrendjében: Szentlőrinc, Mágocs, Sásd, Beremend, Villány, Sellye, Siklós, Mohács, Szigetvár) és a harmadik (Bár) klaszterbe került települések köre megegyezik az 1. faktor szerinti sorrend első 12 településével. A második faktor tartalma miatt nemigen befolyásolta e csoportok kialakulását, a harmadik pedig csak Bár esetében volt jelentős hatással, ami az egyelemű csoporttá válást is nagyban meghatározta. A táblázatból jól nyomonkövethető az is, hogy az infrastruktúra alapelemeit, általános jellemzőit tekintve milyen sajátosságok jellemzik ezeket a csoportokat, továbbá – ennek alapján – miért ennyire elaprózottak az 1–10. és a 12–14. közötti csoportok. Itt csak annyit szükséges megjegyezni, hogy a csoporttagozódás döntően az első három (értelmezhető) faktor valamelyikére vonatkozó átlagértékekkel kielégítően indokolható, következésképpen jellemezhető.

1970-ben az eljárás 12 településcsoportot eredményezett.

13. táblázat

A településcsoportok legfőbb jellemzői 1970-ben

A klaszter sor-száma	A klaszterbe tartozó települések száma ¹⁵	A településcsoport átlagos faktorpontértéke				
		az 1. faktor	a 2. faktor	a 3. faktor	a 4. faktor	az 5. faktor
		esetében				
1.	2	5,610	-6,392	-2,816	-4,311	4,188
2.	10	3,181	-0,299	1,110	-0,206	-2,354
3.	1	2,836	-0,090	-4,701	4,370	-2,268
4.	2	1,725	1,624	-2,499	2,580	0,134
5.	11	1,436	0,209	3,281	0,512	0,000
6.	6	1,297	0,404	-0,844	-0,336	-1,528
7.	1	1,140	-0,397	-4,406	6,177	-0,634
8.	4	0,922	-1,122	-1,038	-1,111	1,879
9.	43	0,470	0,973	0,348	0,675	1,588
10.	11	0,368	2,522	-1,597	-1,682	-0,275
11.	2	0,332	-0,926	-1,895	3,321	0,078
12.	215	-0,477	-0,256	-0,055	-0,099	-0,214

A faktorok közül – az 1. faktoron kívül – a 2. (egészségügyi és oktatási ellátási) és a 3. (egyedi bölcsődei ellátási) faktort értelmeztük. Ezek közül gyengébben a 2., és erősen a 3. faktor hatott az egyes csoportok kialakulására. Meg kell jegyezni, hogy 1960-hoz képest a maradékfaktorok közül a 4. ezúttal jelentősebb zavaró hatást okozott, összességében azonban nem tekinthető meghatározónak a csoportok létrejöttében.

¹⁵ A települések csoportos szerinti felsorolását az 5. melléklet tartalmazza.

1977-ben vizsgálatunk során 14 településcsoportot kaptunk.

A településcsoportok legfőbb jellemzői 1977-ben

14. táblázat

A klaszter sor-száma	A klaszterbe tartozó települések száma ¹⁶	A településcsoport átlagos faktorpontértéke				
		az 1. faktor	a 2. faktor	a 3. faktor	a 4. faktor	az 5. faktor
		esetében				
1.	1	5,382	-5,657	0,374	-2,802	-6,336
2.	1	4,176	-3,900	0,889	-1,341	-4,022
3.	10	3,240	-1,772	-0,439	-0,682	1,624
4.	3	1,840	0,541	5,924	3,972	0,822
5.	4	1,729	-0,226	0,394	0,189	-1,426
6.	5	1,330	1,755	2,000	0,627	-0,695
7.	10	1,296	-0,343	-2,143	1,132	2,570
8.	17	0,635	2,162	-0,142	-1,531	-0,070
9.	54	0,405	0,942	-0,661	0,682	-0,571
10.	3	0,368	2,026	2,174	-4,082	1,873
11.	1	0,179	0,682	0,474	2,028	0,380
12.	3	0,114	-1,120	0,798	-0,249	-2,194
13.	6	-0,498	-0,361	1,623	-0,969	1,137
14.	190	-0,554	-0,356	0,075	-0,054	0,005

A faktoranalízisnél az 1. faktor mellett a 2. faktort értelmeztük, ismételten az oktatási és egészségügyi ellátás faktoraként.

A 3. és 4. faktort vegyes, következőképpen egyértelműen nem értelmezhető faktornak találtuk, míg az 5. faktort gyenge hatású (másodlagos) bölcsődei kapacitási faktornak vettük. A csoportok kialakulásánál – az 1970. évihez hasonlóan – a maradékfaktornak tekintettek közül elsősorban a 3. és 5. faktor jelentősebb – de továbbra sem meghatározó – hatását figyelhetjük meg.

Összevetve a három időszakra vonatkozóan kialakult csoportosulásokat, a legfőbb tartalmi azonosság az, hogy a teljes települési kör lényegében mindhárom időszakban két részre oszlik: az infrastruktúra tekintetében közepes vagy annál fejlettebb települések halmazára, amelyen belül belső differenciálódás, mozgás zajlik le, amellet, hogy eleve 10–12 csoportra osztódik, és az átlagosnál kevésbé, sok esetben gyengén vagy igen gyengén fejlett infrastruktúrájú települések halmazára, amely meglehetősen zárt csoportként viselkedik a három vizsgált időszakot nézve. Utóbbi a települési kör mintegy kétharmadát foglalja magába, ráadásul úgy, hogy kevés és egyedi jellegű feljebb kerülés figyelhető meg, továbbá, hogy a klaszterezési eljárások során viszonylag korán kialakul, és a későbbiek során szinte alig változik.

A várakozásnak megfelelően Pécs és Komló mindegyik időszakban elkülönülő csoportot alkot, 1977-ben a további differenciálódással, hogy az egyes faktorokra nézve azonos tendenciájú, de tartósan eltérő nagyságú faktorpontértékeik miatt egyelemű klaszterekké válnak. A különválás nyilvánvalóan

¹⁶ A települések csoportok szerinti felsorolását a 6. melléklet tartalmazza.

Komló relatív lemaradásának a kifejeződése, amire már az 1. faktor értékelése kapcsán rámutattam.¹⁷

Jól elkülönülő csoportot alkotnak mindhárom időszakban a középvárosok és a kiemeltnek tekinthető községek. A változás csak annyi, hogy Bóly 1970-től kiegészíti ezt a már 1960-ban is meglévő csoportot.

Ismételten meg szeretném jegyezni, hogy a városok és a kiemelt jelentőségű községek ilyenfajta csoportosulása inkább a városok infrastrukturális ellátóképességének relatív gyengeségét minősíti.

Ugyancsak jellemzőnek kell tekintenünk Harkány csoportbeli helyzetének alakulását. Sajátos településhálózati funkciójának kifejlődésével előbb egyelemű klaszterré válik, majd 1977-ben Orfüvel és (a 3. és 4. faktor nagyfokú hasonlósága miatt, tehát relevánsan nem indokolható módon) Tengerivel alkot csoportot. Orfüre és Harkányra egyaránt jellemző az infrastruktúra alapelemei tekintetében egyenetlen fejlettség, ami az üdülőhelyi funkcióhoz szorosan kapcsolódó infrastrukturális ágazatok esetében relatív túlfejlesztést (érthető okokból), egyéb területeken viszont (nem mindig érthető okokról) nyomasztó elmaradást jelent.

Mindhárom időszakban zártnak nevezhető, azaz szinte változatlan összetételű csoportot alkotnak a zömmel a Mohácsi járáshoz tartozó, az átlagos megyei viszonyokhoz képest eltérő településhálózati mikrorendszerben funkcionáló települések, azaz Somberek, Kölked, Dunaszekcső, Véménd, Lánycsók és a többiek (1960-ban a 6., 1970-ben az 5., 1977-ben pedig a 7. klaszter). Egyelőre bizonyítatlan hipotézisként fogalmazható meg, hogy emögött a mezőgazdasági termelés és az infrastrukturális fejlettség sajátos kölcsönviszonya húzódhat meg, ami a további kutatások számára mérvadó szempont lehet. Egyébként – kevésbé egyértelmű formában – ez az összefüggés más klaszterek összetételének vizsgálatánál is felvetődhet, példának okáért az 1977. évben a 8. klaszternél, vagy valamivel kisebb mértékben az 1970. évben a 9. klaszternél. Úgy gondolom, hogy ennek – bár nem akarom eltúlozni vizsgálati eredményeink értékét – a továbbiakban jelentősebb szerepet kell adni a kutatásokban is, elsősorban a társadalmi-gazdasági funkció infrastrukturális hatásainak reálisabb értékelése érdekében.

A csoportok összetételének taglalása – összehasonlító módon is – még nagyon soká folytatható lenne, különösen, ha hozzávennénk az egyes faktorokra jellemző átlagértékek alapján körvonalazható csoportkarakterisztikákat is.

Úgy gondolom azonban, hogy itt nem szükségesetiek részletesebb elemzésekbe bocsátkozni. Az általánosabbnak vélt jellemzőket a fentiek magukba foglalják.

Végezetül a csoportok összetételének még egy vonatkozásáról tesztek említést, nevezetesen a településhálózat-fejlesztési koncepcióban megjelölt szerepkör szerinti szerkezetről, mégpedig az 1977-es állapot alapján. E tekintetben viszonylag homogénnek (az egyeleműeket természetesen leszámítva) a teljes települési kör két végétén található csoportokat tekinthetjük. A 14. klaszter települései 8 kivétellel (ezek: Turony, Magyarhertelend, Erdősmecke, Garé, Kémes, Kovácsbida, Olasz és Somogyhárság, amelyek azonban részleges alsó-

¹⁷ A félreértések elkerülése végett a csoportok sorszámanak ebben az elemzési fázisban nincsen akkora jelentősége, lényegesebb a csoportokat alkotó települések összetétele. Egyébként a csoportok sorrendjét az 1. faktor szerinti átlagértékek alapján határoztuk meg.

fokú központok) az akkor érvényes besorolás szerint egyéb települések. Hasonlóképpen ez a helyzet a 3. (ha immáron „természetesnek” vesszük a középfokú és kiemelt alsófokú központi szerepkör sajátos egybetolódását megyénkben) és az 5. klaszter esetében. Viszont a 6–9. klaszterek, amelyeket a funkciójukat és nagyságukat tekintve a középmezőnybe sorolható falvak alkotnak, meglehetősen vegyesek. A településhálózati rendszerben betöltött funkciójuk (amit a szerepkör fejez ki) és az infrastrukturális fejlettségük, vagy ellátóképességük kölcsönös összefüggése csak átlagos irányzatként fogható fel, amely mögött jelentős ellentmondások húzódnak meg. Bár sok esetben kényszerpályák adódnak, mégis úgy tűnik, hogy ezen ellentmondások mérséklésének (távlatilag feloldásának) egyetlen lehetséges útja, hogy a fejlesztési koncepció tudatosan a történelmileg kialakult települési infrastruktúrára épül.

Az infrastrukturális vizsgálat változói

I. A település általános fejlettsége

- 01. Népsűrűség (fő/km²)
- *02. 1000 fő lakónépességre jutó természetes szaporodás a megelőző időszak éveinek átlagában (fő)
- 03. 1000 fő lakónépességre jutó vándorlási (állandó és ideiglenes együtt) különbözet a megelőző időszak éveinek átlagában (fő)
- 04. A községben (városban) települt szocialista ipar egy telepre jutó foglalkoztatottainak száma (fő)
- 05. A községben (városban) települt szocialista iparban foglalkoztatottak a lakónépesség 0/0-ában
- *06. 1000 fő lakónépességre jutó magánkisiparosok száma (fő)
- 07. Intézményi ellátottság (a kiválasztott típusokból jelenlevők száma/az összes kiválasztott típus száma: 0/0)
- *08. A 100 lakásra jutó lakónépesség száma (fő)
- 09. 1000 fő lakónépességre jutó épített lakások száma (nyaralókkal együtt) a megelőző időszak éveinek átlagában (db)

II. Kommunális ellátottság

- *10. A villannyal ellátott lakások aránya (0/0)
- 11. A gázzal (vezetékes- és palackgáz együtt) ellátott lakások aránya (0/0)
- 12. A közüzemi vízhálózatba bekapcsolt lakások aránya (0/0)
- 13. A közüzemi csatornahálózatba bekapcsolt lakások aránya (0/0)
- 14. Az egy lakosra jutó évi villamosenergia-fogyasztás (kWóra)
- 15. Az 1000 lakosra jutó közüzemi napi vízfogyasztás (m³)
- 16. Közüzemi vízhálózat-sűrűség (a közüzemi vízhálózat hossza km-ben /1000 lakos)
- 17. Közüzemi csatornahálózat-sűrűség (közüzemi csatornahálózat km-ben /1000 lakos)
- *18. Közművesítés színvonala (csatornahálózat hossza km-ben/vízhálózat hossza km-ben)
- 19. Az 1000 lakosra jutó közüzemi vízműkapacitás (m³/nap)
- *20. Közműkapacitás együttható (szennyvíz-tisztító kapacitás m³/nap-ban/ vízműkapacitás m³/nap-ban)

III. Közlekedési és birközlési ellátottság

- *21. Közúti útsűrűség területre (km/100 km² terület)
- 22. Közúti útsűrűség lakosságra (km/1000 lakos)
- *23. Vasútsűrűség területre (km/100 km² terület)
- *24. Vasútsűrűség lakosságra (km/1000 fő lakónépesség)
- 25. Átlagos autóbusrjárat-sűrűség (naponta)
- 26. Átlagos vasútrjárat-sűrűség (vasútrjárat-párok száma naponta)
- 27. 1000 lakosra jutó telefonállomások száma (db)

- 28. 1 főre jutó kezdeményezett telefonbeszélgetések száma (db)
- *29. 1000 lakosra jutó hírlapelőfizetők (napilap+folyóirat) száma
- *30. 1000 lakosra jutó rádióelőfizetők száma
- 31. 1000 lakosra jutó tv-előfizetők száma (fő)

IV. Kereskedelmi ellátottság

- 32. 1000 lakosra jutó kisker. bolti alapterület (m²)
- *33. 1000 lakosra jutó vendéglátó alapterület (m²)
- 34. 1000 lakosra jutó kisker. bolti dolgozók száma (fő)
- 35. 1000 lakosra jutó vendéglátói foglalkoztatottak száma (fő)
- 36. 1 lakosra jutó bolti élelmiszerforgalom (ezer Ft-ban)
- 37. 1 lakosra jutó vendéglátási forgalom (ezer Ft-ban)
- 38. 1 lakosra jutó ruházati cikk eladási forgalom (ezer Ft-ban)
- 39. 1 lakosra jutó vegyesiparcikk-forgalom (ezer Ft-ban)
- 40. 1 m² kisker. bolti alapterületre jutó eladási forgalom (ezer Ft-ban)
- *41. 1 m² vendéglátó alapterületre jutó értékesítési forgalom (ezer Ft-ban)
- 42. Iparcikk-forgalom (ruházat+vegyesiparcikk) részaránya az összes bolti kisker. forgalmon belül (‰-ban)

V. Egészségügyi ellátottság

- 43. 10 000 lakosra jutó körzeti orvosok száma (fő)
- 44. 10 000 lakosra jutó körzeti védőnők száma (fő)
- 45. 10 000 lakosra jutó állandó bölcsődei férőhelyek száma (db)
- 46. 10 000 lakosra jutó állandó bölcsődei gondozónők száma (fő)
- 47. 100 bölcsődei férőhelyre beírt gyerekek száma (fő)
- 48. 1 gondozónőre jutó bölcsődei gyerekek száma (fő)

VI. Oktatási és művelődési ellátottság

- 49. 1000 lakosra jutó óvodai férőhelyek száma (db)
- 50. 10 000 lakosra jutó óvónők száma (fő)
- 51. 100 óvodai férőhelyre beírt gyerekek száma (fő)
- 52. 1 óvónőre jutó beírt gyerekek száma (fő)
- 53. 10 000 lakosra jutó általános iskolai osztályteremek száma (db)
- 54. 10 000 lakosra jutó általános iskolai tanerők száma (fő)
- 55. 1 osztályteremre jutó általános iskolai tanulók száma (fő)
- *56. 1 tanerőre jutó általános iskolai tanulók száma (fő)
- *57. 100 lakosra jutó könyvtári könyvállomány (db)
- *58. 100 lakosra jutó moziférőhelyek száma (db)

Megjegyzés: A felsorolásban *-gal jelöljük azokat a változókat, amelyeket a próbafuttatás alapján – gyenge kapcsolati szorosságuk miatt – a vizsgálatainkban végül is nem szerepeltettünk.

Az 1. faktor jelentősebb faktorsúlyú változói nagyság szerinti sorrendben
1960. év

38	Ruházati forgalom	0,834
27	Telefonellátottság	0,791
07	Intézményi ellátottság	0,760
47	Férőhelyre beírt bölcsődések száma	0,751
39	Vegyesiparcikk-forgalom	0,749
48	Bölcsődei gondozókra jutó gyerekek száma	0,745
51	Férőhelyre jutó óvodások száma	0,725
42	Iparcikk-forgalom aránya	0,723
36	Bolti élelmiszerforgalom	0,681
50	Óvónők száma	0,674
25	Autóbusz-járatsűrűség	0,662
19	Vízműkapacitás	0,642
40	Alapterületre jutó bolti kisker. forgalom	0,616
01	Népsűrűség	0,613
26	Vasúti járatsűrűség	0,609
45	Bölcsődei férőhelyek száma	0,604
28	Telefonbeszélgetések száma	0,596
46	Bölcsődei gondozók száma	0,596
05	Ipari foglalkoztatottak aránya	0,591
34	Bolti kiskereskedelemben dolgozók száma	0,558
11	Gázzal ellátott lakások aránya	0,546
52	Óvónőre jutó óvodások száma	0,535
49	Óvodai férőhelyek száma	0,522
31	Tévé-előfizetők száma	0,433
<hr/>		
04	Ipari foglalkoztatottak száma	0,522
13	Csatornázott lakások aránya	0,505
17	Csatornasűrűség	0,455
35	Vendéglátási dolgozók száma	0,449
32	Kiskereskedelmi bolti alapterület	0,447

1970. év

07	Intézményi ellátottság	0,849
38	Ruházati forgalom	0,803
47	Férőhelyre beírt bölcsődések száma	0,736
39	Vegyesiparcikk-forgalom	0,735
34	Bolti kiskereskedelemben dolgozók száma	0,735
12	Vízhálózatba bekapcsolt lakások aránya	0,730
48	Bölcsődei gondozóra jutó gyerekek száma	0,723
51	Férőhelyre jutó óvodások száma	0,719
27	Telefonellátottság	0,687
36	Bolti élelmiszerforgalom	0,687
40	Alapterületre jutó bolti kisker. forgalom	0,673
50	Óvónők száma	0,672

14	Villanyfogyasztás	0,668
15	Vízfogyasztás	0,664
01	Népsűrűség	0,658
28	Telefonbeszélgetések száma	0,653
42	Iparcikk-forgalom aránya	0,627
25	Autóbusz-járatsűrűség	0,618
04	Ipari foglalkoztatottak száma	0,599
11	Gázzal ellátott lakások aránya	0,579
49	Óvodai férőhelyek száma	0,572
26	Vasúti járatsűrűség	0,538
05	Ipari foglalkoztatottak aránya	0,527
16	Vízhálózat-sűrűség	0,520
55	Osztályteremre jutó ált. iskolai tanulók száma	0,507
17	Csatornasűrűség	0,499
19	Vízműkapacitás	0,481
31	Tévé-előfizetők száma	0,443
09	Épített lakások száma	0,417

45	Bölcsődei férőhelyek száma	0,573
46	Bölcsődei gondozók száma	0,572
13	Csatornázott lakások száma	0,510
52	Óvónőre jutó óvodások száma	0,488
35	Vendéglátási dolgozók száma	0,473
32	Kiskereskedelmi bolti alapterület	0,410

1977. év

07	Intézményi ellátottság	0,876
38	Ruházati forgalom	0,802
39	Vegyesiparcikk-forgalom	0,756
12	Vízhálózatba bekapcsolt lakások aránya	0,746
34	Bolti kiskereskedelemben dolgozók száma	0,721
51	Férőhelyre jutó óvodások száma	0,717
15	Vízfogyasztás	0,713
47	Férőhelyre beírt bölcsődések száma	0,703
55	Osztályteremre jutó ált. iskolai tanulók száma	0,688
27	Telefonellátottság	0,684
42	Iparcikk-forgalom aránya	0,668
28	Telefonbeszélgetések száma	0,663
48	Bölcsődei gondozóra jutó gyerekek száma	0,659
01	Népsűrűség	0,653
50	Óvónők száma	0,652
13	Csatornázott lakások aránya	0,646
46	Bölcsődei gondozónők száma	0,624
49	Óvodai férőhelyek száma	0,604
36	Bolti élelmiszerforgalom	0,602
45	Bölcsődei férőhelyek száma	0,598
25	Autóbusz-járatsűrűség	0,582
14	Villanyfogyasztás	0,582
04	Ipari foglalkoztatottak száma	0,574

09	Épített lakások száma	0,567
26	Vasúti járatsűrűség	0,533
52	Óvónőre jutó óvodások száma	0,531
40	Alapterületre jutó bolti kisker. forgalom	0,518
11	Gázzal ellátott lakások aránya	0,480
17	Csatornasűrűség	0,477
<hr/>		
16	Vízhálózat-sűrűség	0,481
35	Vendéglátási dolgozók száma	0,479
54	Általános iskolai tanérek száma	0,471
05	Ipari foglalkoztatottak aránya	0,452
43	Körzeti orvosok száma	0,415
53	Általános iskolai osztálytermek száma	0,406
19	Vízműkapacitás	0,405

A települések rangsora az 1. faktor pontértékei alapján

1. Pécs	6,733	44. Pellérd	0,577
2. Komló	6,359	45. Szentlászló	0,497
3. Sellye	3,955	46. Abaliget	0,487
4. Sásd	3,741	47. Somogyapáti	0,481
5. Szigetvár	3,656	48. Mozsgó	0,468
6. Siklós	3,584	49. Kétújfalu	0,443
7. Villány	3,392	50. Bikal	0,440
8. Mohács	3,221	51. Máriakéménd	0,420
9. Szentlőrinc	2,789	52. Bicsérd	0,419
10. Bóly	2,555	53. Bakóca	0,405
11. Bár	2,353	54. Egerág	0,396
12. Beremend	2,326	55. Magyarmecske	0,389
13. Mágocs	2,281	56. Szajk	0,387
14. Magyarbóly	2,234	57. Belvárdgyula	0,384
15. Vajszló	2,229	58. Kislippó	0,339
16. Harkány	2,221	59. Kisdobsza	0,333
17. Pécsvárad	2,177	60. Kémes	0,309
18. Mázasszászvár	2,134	61. Ivándárda	0,307
19. Véménd	1,988	62. Bakonya	0,293
20. Kővágószőlős	1,838	63. Töttös	0,269
21. Dunaszekcső	1,752	64. Bogád	0,261
22. Lánycsók	1,405	65. Szabadszentkirály	0,239
23. Somberek	1,348	66. Márok	0,232
24. Palotabozsok	1,345	67. Drávafok	0,230
25. Magyarszék	1,312	68. Baksa	0,213
26. Hidas	1,250	69. Székelyszabar	0,213
27. Majs	1,238	70. Borjád	0,203
28. Drávaszabolcs	1,237	71. Kozármisleny	0,194
29. Kölked	1,115	72. Gödre	0,176
30. Újpetre	1,106	73. Garé	0,161
31. Hosszúhetény	1,035	74. Mekényes	0,134
32. Nagynyárad	0,989	75. Mindszentgodisa	0,133
33. Görcsöny	0,953	76. Egyházaskozár	0,132
34. Bükkösd	0,897	77. Nagydobsza	0,126
35. Szederkény	0,886	78. Nagypeterd	0,123
36. Nagyharsány	0,853	79. Berkesd	0,119
37. Vókány	0,807	80. Egyházasharaszti	0,112
38. Mecseknádasd	0,790	81. Kárász	0,099
39. Dióviszló	0,768	82. Magyarhertelend	0,095
40. Lippó	0,757	83. Vásárosdombó	0,092
41. Babarc	0,702	84. Szebény	0,077
42. Nagykozár	0,658	85. Kátoly	0,074
43. Hímesháza	0,584	86. Erdősmecske	0,063

87. Homorud	0,039	284. Tésenfa	-0,644
88. Hetvehely	0,032	285. Kisujbánya	-0,644
89. Csányoszró	0,015	286. Piskó	-0,646
90. Versend	0,013	287. Markóc	-0,647
91. Geresdlak	0,004	288. Varga	-0,661
265. Marócsa	-0,600	289. Katádfa	-0,666
266. Kókény	-0,601	290. Páprád	-0,667
267. Vásárosbéc	-0,604	291. Magyarsarlós	-0,669
268. Drávaiványi	-0,604	292. Szilvás	-0,674
269. Ófalu	-0,606	293. Rádfalva	-0,683
270. Várad	-0,607	294. Pécsdevecser	-0,687
271. Drávakeresztúr	-0,608	295. Bűrüs	-0,691
272. Drávapiski	-0,609	296. Almáskeresztúr	-0,693
273. Kistamási	-0,610	297. Luzsok	-0,696
274. Sósvertike	-0,613	298. Apátvarasd	-0,698
275. Besence	-0,623	299. Bosta	-0,703
276. Ipacsfa	-0,626	300. Adorjás	-0,712
277. Magyartelek	-0,633	301. Kemse	-0,713
278. Csebény	-0,634	302. Csonkamindszent	-0,715
279. Kán	-0,637	303. Kisbeszterce	-0,716
280. Lapáncsa	-0,639	304. Karácodfa	-0,971
281. Magyarlukafa	-0,639	305. Szatina	-0,973
282. Szőke	-0,641	306. Husztót	-1,107
283. Révfalu	-0,641	307. Gorica	-1,034
		308. Bános	-1,086

Baranya megye 1970.

A települések rangsora az 1. faktor pontértékei alapján

1. Pécs	6,027	18. Mázaszászvár	1,855
2. Komló	5,194	19. Magyarbóly	1,832
3. Szigetvár	3,711	20. Abaliget	1,818
4. Sásd	3,669	21. Bár	1,710
5. Sellye	3,660	22. Kővágószőlős	1,631
6. Siklós	3,477	23. Somberek	1,399
7. Villány	3,395	24. Görcsöny	1,362
8. Mohács	3,347	25. Nagynyárad	1,331
9. Bóly	3,069	26. Palotabozsok	1,271
10. Szentlőrinc	2,951	27. Hidas	1,188
11. Harkány	2,836	28. Orfű	1,140
12. Mágocs	2,413	29. Drávaszabolcs	1,116
13. Pécsvárad	2,411	30. Lánycsók	1,115
14. Véménd	2,139	31. Baksa	1,054
15. Beremend	2,118	32. Újpetre	1,042
16. Dunaszekcső	2,094	33. Pellérd	1,029
17. Vajszló	1,872	34. Nagyharsány	1,006

35. Majs	0,991	75. Ócsárd	0,251
36. Vókány	0,963	76. Belvárdgyula	0,230
37. Szabadszentkirály	0,961	77. Kémes	0,228
38. Versend	0,961	78. Bakóca	0,226
39. Kölked	0,950	79. Baranyajenő	0,210
40. Babarc	0,931	80. Borjád	0,207
41. Szederkény	0,916	81. Nagydobsza	0,203
42. Bicsérd	0,913	82. Tésény	0,194
43. Szentlászló	0,835	83. Vásárosdombó	0,192
44. Kislippó	0,791	84. Geresdlak	0,178
45. Mecseknádasd	0,768	85. Bogádmindszent	0,173
46. Egerág	0,738	86. Csányoszló	0,168
47. Bikal	0,731	87. Bakonya	0,165
48. Hosszúhetény	0,713	88. Magyarereggy	0,163
49. Magyarszék	0,685	89. Gödre	0,143
50. Magyarmecske	0,660	90. Hetvehely	0,137
51. Bükkösd	0,638	91. Kovácshida	0,105
52. Nagypeterd	0,633	92. Zengővárkony	0,101
53. Mozsgó	0,617	93. Kátoly	0,093
54. Kétújfalu	0,603	94. Bezedek	0,092
55. Lippó	0,586	95. Magyarhertelend	0,089
56. Mindszentgodisa	0,531	96. Almamellék	0,088
57. Himesháza	0,500	97. Szalánta	0,086
58. Homorud	0,485	98. Villánykövesd	0,068
59. Nagykozár	0,482	99. Ibafa	0,054
60. Diósvizlő	0,481	100. Mékényes	0,028
61. Tengeri	0,469	101. Nemeske	0,025
62. Egyházaskozár	0,454	102. Töttös	0,018
63. Nagyhajmás	0,451	103. Szajk	0,008
64. Berkesd	0,441	104. Sámód	0,000
65. Kisdobsza	0,419		
66. Egyházasharaszti	0,350	300. Erdősmárok	-0,811
67. Dencsháza	0,347	301. Apátvarasd	-0,832
68. Garé	0,328	302. Hirics	-0,840
69. Drávafok	0,318	303. Szatina	-0,998
70. Cserkút	0,299	304. Révfalu	-1,040
71. Somogyapáti	0,292	305. Karácodfa	-1,089
72. Kozármisleny	0,287	306. Bános	-1,200
73. Kárász	0,262	307. Mónosokor	-1,277
74. Dunafalva	0,260	308. Gorica	-1,328

A települések rangsora az 1. faktor pontértékei alapján

1. Pécs	5,382	45. Versend	0,775
2. Sásd	4,177	46. Drávaszabolcs	0,769
3. Komló	4,176	47. Szabadszentkirály	0,764
4. Siklós	3,787	48. Bakonya	0,747
5. Harkány	3,741	49. Geresdlak	0,725
6. Szigetvár	3,613	50. Erzsébet	0,719
7. Villány	3,367	51. Majs	0,717
8. Bóly	3,332	52. Egerág	0,705
9. Mohács	3,255	53. Diósvizsló	0,700
10. Szentlőrinc	2,809	54. Egyházasharaszti	0,699
11. Sellye	2,799	55. Lippó	0,698
12. Beremend	2,697	56. Drávafok	0,697
13. Mágocs	2,562	57. Bicsérd	0,662
14. Pécsvárad	2,533	58. Pellérd	0,653
15. Dunaszekcső	1,816	59. Mozsgó	0,617
16. Vajszló	1,760	60. Mindszentgodisa	0,616
17. Véménd	1,741	61. Magyarszék	0,606
18. Orfű	1,686	62. Somogyapáti	0,604
19. Abaliget	1,657	63. Szalánta	0,552
20. Magyarbóly	1,656	64. Bükkösd	0,536
21. Göröcsöny	1,569	65. Felsőszentmárton	0,536
22. Mázasszászvár	1,567	66. Ibafa	0,533
23. Kétújfalu	1,375	67. Hosszúhetény	0,532
24. Somberek	1,333	68. Bikal	0,483
25. Lánycsók	1,316	69. Hetvehely	0,483
26. Baksa	1,264	70. Magyarmecke	0,464
27. Hidas	1,245	71. Királyegyháza	0,463
28. Kővágószőlős	1,222	72. Vásárosdombó	0,461
29. Nagypeterd	1,156	73. Nemeske	0,456
30. Nagynyárád	1,149	74. Babarc	0,448
31. Bár	1,133	75. Dencsháza	0,438
32. Borjád	1,125	76. Baranyajenő	0,425
33. Szederkény	1,114	77. Kozármisleny	0,410
34. Szentlászló	1,054	78. Kislippó	0,407
35. Palotabozsok	1,030	79. Berkesd	0,386
36. Egyházaskozár	1,021	80. Alsómocsolád	0,373
37. Kölked	1,007	81. Cserkút	0,344
38. Újpetre	0,932	82. Csányoszró	0,344
39. Mecseknádasd	0,871	83. Sámód	0,335
40. Nagydobsza	0,858	84. Kárász	0,309
41. Nagyharsány	0,842	85. Rózsafa	0,298
42. Bakóca	0,810	86. Szentdénés	0,266
43. Vókány	0,788	87. Nagykozár	0,259
44. Himesháza	0,786	88. Homorud	0,238

89. Szalatnak	0,230	293. Varga	-0,821
90. Kémes	0,213	294. Tékes	-0,822
91. Szajk	0,188	295. Marócsa	-0,823
92. Bogádmindszent	0,185	296. Kán	-0,825
93. Nagyhajmás	0,179	297. Várad	-0,843
94. Máriakéménd	0,156	298. Vázsnok	-0,845
95. Ócsárd	0,133	299. Felsőegerszeg	-0,865
96. Almamellék	0,124	300. Gorica	-0,898
97. Töttös	0,123	301. Kemse	-0,969
98. Kovácshida	0,112	302. Mónosokor	-1,078
99. Tormás	0,108	303. Gyümölcvény	-1,103
100. Tengeri	0,092	304. Szatina	-1,108
101. Magyarhertelend	0,089	305. Karácodfa	-1,139
102. Dunafalva	0,087	306. Korpád	-1,162
103. Gödre	0,055	307. Kisújánya	-1,207
104. Romonya	0,004	308. Bános	-1,211
292. Peterd	-0,808		

Baranya megye településcsoportjai 1960-ban

1.	8.	Drávafok
Pécs	Bakonya	Homorud
Komló	Drávaszabolcs	Bogárdmindszent
2.	9.	Kozármisleny
Szentlőrinc	Babarc	Vásárosdombó
Mágocs	Somogyapáti	Himesháza
Sásd	Magyarmecske	Mozsgó
Beremend	Bakóca	Pellérd
Villány	10.	Belvárdgyula
Sellye	Kétújfalu	Nagykozár
Siklós	11.	Lippó
Mohács	Töttös	Magyarszék
Szigetvár	Kátoly	Szederkény
3.	Szajk	Bükkösd
Bár	Bicsérd	Diósvizsló
4.	Gödre	Mecseknádasd
Kővágószőlős	Máriakéménd	Vókány
Harkány	Székelyszabar	Bikal
5.	Szebény	Újpetre
Pécsvárad	Ivándárda	Garé
Vajszló	Mekényes	Egyházasharaszti
Mázaszászvár	Versend	Borjád
Abaliget	Geresdlak	Hetvehely
6.	Nagyharsány	Kisdobsza
Bóly	Berkesd	Hosszúhetény
Véménd	Egyházaskozár	Görcsöny
Magyarbóly	Csányoszró	12.
Kölked	Szalánta	Bogád
Majs	Nagydobsza	13.
Palotabozsok	Baksa	Cserkút
Lánycsók	Baranyajenő	Márok
Dunaszekeső	Ibafa	14.
Nagynyárád	Erdősmecske	Bezedek
Somberek	Szabadszentkirály	Husztót
7.	Szentlászló	Kisbudmér
Hidas	Olasz	Pusztakisfalu
Kislippó	Kémes	Horváthertelend
	Egerág	Orfű
	Nagypeterd	Kovácsszénája
	Gyöngyösmellék	Korpád
		Mónosokor

Kisnyárad
 Vásárosbéc
 Liptód
 Ófalu
 Karácodfa
 Nagybudmér
 Pócsa
 Luzsók
 Tófű
 Lapánca
 Monyoród
 Szür
 Pereked
 Botykapeterd
 Tarrós
 Pettend
 Szágy
 Barátur
 Basal
 Szárász
 Regenye
 Vázsnok
 Drávakeresztúr
 Adorjás
 Bürüs
 Kisdér
 Tótszentgyörgy
 Ellend
 Magyarsarlós
 Maráza
 Baranyaszentgyörgy
 Sósvertike
 Bisse
 Kistamási
 Csebény
 Erzsébet
 Teklafalu
 Fazekasboda
 Siklósnagyfalu
 Kovácshida
 Magyaregregy
 Sumony
 Boda
 Somogyhatvan
 Szőkéd
 Kékesd

Drávacsepely
 Kökény
 Rádfalva
 Birján
 Magyartelek
 Révfalu
 Marócsa
 Varga
 Piskó
 Hásságy
 Szulimán
 Feked
 Tormás
 Gordisa
 Drávacsehi
 Merenye
 Királyegyháza
 Hegyszentháromton
 Helesfa
 Szentdénes
 Rózsafa
 Nagypall
 Keszü
 Pogány
 Hírics
 Cún
 Görcsönydoboka
 Gyód
 Zók
 Kisjakabfalva
 Ipacsfa
 Hegyhátmaróc
 Drávaszerdahely
 Kisherend
 Illocska
 Matty
 Turony
 Vékény
 Peterd
 Szentkatalin
 Oroszló
 Bogdása
 Zaláta
 Kisasszonyfa
 Ivánbattyán
 Ág
 Szemely
 Villánykövesd

Tékes
 Somogyviszló
Kásád
 Köblény
 Kacsóta
 Tésenfá
 Páprád
 Téseny
 Okorág
 Nemeske
 Mindszentgodisa
 Sámod
 Dencsháza
 Kővágótöttös
 Szalatnak
 Old
 Alsómocsolád
 Kisharsány
 Kisvaszar
 Nyugotszenterzsébet
 Nagyhajmás
 Gerde
 Felsőszentháromton
 Dunafalva
 Endrőc
 Ócsárd
 Kárász
 Magyarhertelend
 Cserdi
 Mecsekpölöske
 Zengővárkony
 Szava
 Drávasztára
 Csertő
 Áta
 Aranyosgadány
 Kórós
 Kákics
 Kistótfalu
 Patapoklosi
 Liget
 Palkonya
 Drávapalkonya
 Zádor
 Pécsudvard
 Alsószentáromton
 Nagyváty
 Molvány

Bodolyabér
Gílvánfa
Romonya
Tengeri
Szörény
Drávapiski
Nagytótfalu
Kistapolca
Pécsbagota
Szilágy
Meződ
Csonkamindszent
Katádfa
Szellő
Márfa
Besence
Lovászhetény
Kisszentmárton
Almamellék
Ózdfalu
Nagycsány

Csarnóta
Baranyahidvég
Okorvölgy
Kishajmás
Bosta
Kisbeszterce
Pécsdevecser
Sárok
Dinnyeberki
Apátvarasd
Almáskeresztúr
Gyöngyfa
Felsőegerszeg
Babarcszőlős
Siklósbodony
Drávaiványi
Szőke
Kán
Markóc
Kisújbánya
Szilvás

Martonfa
Veji
Óbánya
Gerényes
Boldogasszonyfa
Velény
Várad
Kiskassa
Gyümölcsény
Kemse
Magyarlukafa
Erdősmárok
Lothárd
Palé
Udvar
Gorica
Szatina
Bános
Bánfa
Somogyhárság

Baranya megye településcsoportjai 1970-ben

1.	Kétújfalu Kisdobsza	Homorud Nagyharsány Kozármisleny Baranyajenő Bakóca Dunafalva
2.	Orfű	Bikal Nagyhajmás Kislippó Zengővárkony Kátoly Bicsérd Pellérd
3.	Babarc Egerág Szentlászló Szabadszentkirály Újpetre Szajk Szebény Magyaregregy Ófalu Töttös Székelyszabar Himesháza Magyarszék Egyházaskozár Lippó Berkesd Diósviszló Ócsárd Nagykozár Gödre Mekényes Szalatnak Almamellék Szederkény Mecseknádasd Mindszentgodisa Mozsgó Bükkösd Vókány Hosszúhetény	10. Borjád Hetvehely Garé Egyházasharaszti Somogyapáti Bogádmindszent Magyarmecske Ibafa Baksa Nagypeterd Bakonya
4.	Babarc Egerág Szentlászló Szabadszentkirály Újpetre Szajk Szebény Magyaregregy Ófalu Töttös Székelyszabar Himesháza Magyarszék Egyházaskozár Lippó Berkesd Diósviszló Ócsárd Nagykozár Gödre Mekényes Szalatnak Almamellék Szederkény Mecseknádasd Mindszentgodisa Mozsgó Bükkösd Vókány Hosszúhetény	11. Tengeri Téseny
5.	Babarc Egerág Szentlászló Szabadszentkirály Újpetre Szajk Szebény Magyaregregy Ófalu Töttös Székelyszabar Himesháza Magyarszék Egyházaskozár Lippó Berkesd Diósviszló Ócsárd Nagykozár Gödre Mekényes Szalatnak Almamellék Szederkény Mecseknádasd Mindszentgodisa Mozsgó Bükkösd Vókány Hosszúhetény	12. Liptód Drávapalkonya Alsómocsolád Lovászhetyén Pócsa Drávaiványi Hegyszentmárton Zók Kisherend Szőke Gerde
6.	Babarc Egerág Szentlászló Szabadszentkirály Újpetre Szajk Szebény Magyaregregy Ófalu Töttös Székelyszabar Himesháza Magyarszék Egyházaskozár Lippó Berkesd Diósviszló Ócsárd Nagykozár Gödre Mekényes Szalatnak Almamellék Szederkény Mecseknádasd Mindszentgodisa Mozsgó Bükkösd Vókány Hosszúhetény	
7.	Babarc Egerág Szentlászló Szabadszentkirály Újpetre Szajk Szebény Magyaregregy Ófalu Töttös Székelyszabar Himesháza Magyarszék Egyházaskozár Lippó Berkesd Diósviszló Ócsárd Nagykozár Gödre Mekényes Szalatnak Almamellék Szederkény Mecseknádasd Mindszentgodisa Mozsgó Bükkösd Vókány Hosszúhetény	
8.	Babarc Egerág Szentlászló Szabadszentkirály Újpetre Szajk Szebény Magyaregregy Ófalu Töttös Székelyszabar Himesháza Magyarszék Egyházaskozár Lippó Berkesd Diósviszló Ócsárd Nagykozár Gödre Mekényes Szalatnak Almamellék Szederkény Mecseknádasd Mindszentgodisa Mozsgó Bükkösd Vókány Hosszúhetény	
9.	Babarc Egerág Szentlászló Szabadszentkirály Újpetre Szajk Szebény Magyaregregy Ófalu Töttös Székelyszabar Himesháza Magyarszék Egyházaskozár Lippó Berkesd Diósviszló Ócsárd Nagykozár Gödre Mekényes Szalatnak Almamellék Szederkény Mecseknádasd Mindszentgodisa Mozsgó Bükkösd Vókány Hosszúhetény	
10.	Babarc Egerág Szentlászló Szabadszentkirály Újpetre Szajk Szebény Magyaregregy Ófalu Töttös Székelyszabar Himesháza Magyarszék Egyházaskozár Lippó Berkesd Diósviszló Ócsárd Nagykozár Gödre Mekényes Szalatnak Almamellék Szederkény Mecseknádasd Mindszentgodisa Mozsgó Bükkösd Vókány Hosszúhetény	
11.	Babarc Egerág Szentlászló Szabadszentkirály Újpetre Szajk Szebény Magyaregregy Ófalu Töttös Székelyszabar Himesháza Magyarszék Egyházaskozár Lippó Berkesd Diósviszló Ócsárd Nagykozár Gödre Mekényes Szalatnak Almamellék Szederkény Mecseknádasd Mindszentgodisa Mozsgó Bükkösd Vókány Hosszúhetény	
12.	Babarc Egerág Szentlászló Szabadszentkirály Újpetre Szajk Szebény Magyaregregy Ófalu Töttös Székelyszabar Himesháza Magyarszék Egyházaskozár Lippó Berkesd Diósviszló Ócsárd Nagykozár Gödre Mekényes Szalatnak Almamellék Szederkény Mecseknádasd Mindszentgodisa Mozsgó Bükkösd Vókány Hosszúhetény	

Tarrós	Gilvánfa	Kisbeszterce
Almáskeresztúr	Lapáncsa	Csarnóta
Peterd	Szulimán	Vékény
Maráza	Kiskassa	Oroszló
Nyugotszenterzsébet	Liget	Pécsudvard
Regenye	Áta	Kökény
Martonfa	Molvány	Kisbudmér
Ipacsfa	Dinnyeberki	Kistamási
Kisújbanya	Óbánya	Csonkamindszent
Pettend	Tésenfa	Gyümölcsény
Ág	Aranyosgadány	Katádfa
Botykapeterd	Cún	Pereked
Adorjás	Baranyaszentgyörgy	Ózdfalu
Luzsók	Hirics	Somogyviszló
Páprád	Bosta	Baranyahidvég
Patapoklosi	Bánfa	Husztót
Magyarsarlós	Varga	Drávapiski
Illocska	Hegyhátmaróc	Basal
Dráakeresztúr	Siklónagyfalu	Szörény
Kisasszonyfa	Szellő	Szemely
Drávacsehi	Somogyhatvan	Bodolyabér
Drávacsepely	Sárok	Mecsekpölsöske
Nagycsány	Szentdénis	Felsőegerszeg
Bogdása	Helesfa	Romonya
Keszü	Szilvás	Márfa
Pogány	Tófü	Turony
Csertő	Barátur	Meződ
Nagypall	Udvar	Vejeti
Boda	Kisvaszar	Szentkatalin
Kővágótöttös	Kán	Horváthertelend
Cserdi	Magyarlukafa	Nagybudmér
Birján	Siklóbodony	Markóc
Nagyváty	Tormás	Szilágy
Tékes	Matty	Erdősmárok
Kistótfalu	Fazekasboda	Kákics
Palkonya	Szür	Drávasztára
Kacsóta	Ellend	Gyód
Hásságy	Drávaszerdahely	Korpád
Endrőc	Velény	Kisnyárad
Kisharsány	Old	Vásárosbéc
Köblény	Nagytótfalu	Görcsönydoboka
Kékesd	Zádor	Gordisa
Feked	Kisdér	Magyartelek
Vásznok	Kásád	Rádfalva
Kisjakabfalva	Monyoród	Piskó
Lothárd	Merenye	Kórós
Szókéd	Gyöngyfa	Bisse
Szava	Kishajmás	Szágy

Sósvertike
Csebény
Szárász
Bűrüs
Apátvarsad
Alsószentmárton
Marócsa
Márok
Ivánbattyán
Pécsdevecser
Boldogasszonyfa
Babarcszőlős
Okorág
Ivándárda
Királyegyháza
Csányoszró
Villánykövesd
Magyarhertelend
Felsőszentmárton
Bogád

Vásárosdombó
Nemeske
Kovácsszénája
Okorvölgy
Kisszentmárton
Pécsbagota
Besence
Kemse
Kistapolca
Várad
Bános
Monosokor
Gorica
Révfa
Szatina
Palé
Karácodfa
Belvárdgyula
Erzsébet
Teklafalu

Zaláta
Máriakéménd
Kémes
Geresdlak
Kárász
Kovácsida
Drávafok
Gyöngyösmellék
Szalánta
Sámód
Bezedek
Nagydobsza
Gerényes
Somogyhárság
Rózsafa
Olasz
Erdősmecske
Sumony
Pusztakisfalva
Tótszentgyörgy

Baranya megye település csoportjai 1977-ben

1.		Versend	E	Királyegyháza	RAK
Pécs	KFK	Véménd	AK	Rózsafa	E
		Magyarbóly	RAK	Vókány	RAK
		Lánycsók	RAK	Majs	AK
2.		Palotabozsok	RAK	Bicsérd	RAK
Komló	RKK	Nagynyárád	E	Mindszentgodisa	RAK
				Bükkösd	AK
3.		8.		Bikal	E
Sellye	KAK	Lippó	E	Dencsháza	E
Villány	KAK	Kétújfalu	AK	Mozsgó	AK
Bóly	KAK	Baranyajenő	AK	Szabadszentkirály	RAK
Szentlőrinc	KAK	Somogyapáti	RAK	Szederkény	AK
Beremend	KAK	Nagypeterd	AK	Mecseknádasd	RAK
Siklós	KK	Bakóca	E	Hosszúhetény	AK
Szigetvár	KK	Borjád	RAK	Nagyharsány	AK
Mohács	KK	Egerág	RAK	Szajk	E
Mágocs	KAK	Drávafok	RAK	Töttös	E
Sásd	KAK	Hetvehely	RAK	Vásárosdombó	RAK
		Kárász	E	Szebény	E
4.		Drávaszabolcs	RAK	Ófalu	E
Tengeri	E	Gerényes	E	Székelyszabar	E
Orfű	RAK	Bogádmindszent	AK	Magyaregregy	E
Harkány	E	Magyarmecske	RAK	Kásád	E
		Sámod	E	Kátoly	E
		Egyházasharaszti	RAK	Romonya	E
5.				Felsőszentmárton	RAK
Hidas	AK	9.		Kislippó	E
Mázaszászvár	KAK	Dunafalva	RAK	Pellérd	RAK
Pécsvár	KAK	Nagykozár	RAK	Zengővárkony	E
Görcsöny	AK	Babarc	AK	Kozármisleny	RAK
		Szalatnak	E	Csányoszló	RAK
		Máriakéménd	E	Nemeske	E
6.				Szentdénés	E
Baksa	RAK	Tormás	E	Egyházaskozár	RAK
Abaliget	RAK	Gödre	RAK	Szentlászló	AK
Vajszló	KAK	Mekényes	E	Diósvizsló	RAK
Kővágószőlős	AK	Ócsárd	E	Nagydobsza	AK
Bakonya	E	Homorud	RAK		
		Almamellék	RAK	10.	
		Himesháza	AK	Erzsébet	RAK
7.		Újpetre	AK	Ibafa	E
Somberek	AK	Berkesd	RAK	Besence	E
Kölked	RAK	Magyarszék	AK		
Dunaszekcső	AK	Szalánta	RAK	11.	
Bár	E	Geresdlak	RAK	Nagyhajmás	E

12.

Cserkút E
 Alsómocsolád E
 Kacsóta E

13.

Dinnyeberki E
 Csarnóta E
 Apátvarsad E
 Révfalu E
 Pusztakisfalva E
 Drávacsehi E

14.

Monyoród E
 Birján E
 Liptód E
 Peterd E
 Luzsók E
 Kisbeszterce E
 Ivánbattyán E
 Kisjakabfalva E
 Vázsnok E
 Marócsa E
 Bűrüs E
 Nagyváty E
 Rádfalva E
 Ipacsfa E
 Márfa E
 Old E
 Maráza E
 Szür E
 Kisherend E
 Gordisa E
 Somogyviszló E
 Ellend E
 Magyarsarlós E
 Szava E
 Sárók E
 Szilágy E
 Ivándárda E
 Martonfa E
 Patapoklosi E
 Siklósbodony E
 Lothárd E
 Gyöngyfa E
 Drávaszerdahely E

Hegyhátmaróc E
 Illocska E
 Páprád E
 Nagytótfalu E
 Vásárosbéc E
 Pereked E
 Tótszentgyörgy E
 Katádfa E
 Áta E
 Bogdása E
 Barátur E
 Dráwapiski E
 Bosta E
 Tarrós E
 Velény E
 Csonkamindszent E
 Szilvás E
 Okorvölgy E
 Nagybudmér E
 Kistamási E
 Sumony E
 Turony RAK
 Óbánya E
 Helesfa E
 Hegyszentmárton E
 Szulimán E
 Bisse E
 Merenye E
 Pócsa E
 Botykapeterd E
 Gerde E
 Nagycsány E
 Teklafalu E
 Kővágótöttös E
 Piskó E
 Kórós E
 Somogyhatvan E
 Feked E
 Kisvaszar E
 Cún E
 Okorág E
 Bogád E
 Márok E
 Kákics E
 Palkonya E
 Ág E
 Sósvertike E
 Kisasszonyfa E

Szágy E
 Boda E
 Keszü E
 Magyartelek E
 Liget E
 Kishajmás E
 Pogány E
 Aranyosgadány E
 Alsószentmárton E
 Gilvánfa E
 Hásságy E
 Kiskassa E
 Hirics E
 Kékesd E
 Regenye E
 Tésenfa E
 Kisnyárad E
 Felsőegerszeg E
 Lapánca E
 Nyugotszenterzsébet E
 Szökéd E
 Tékes E
 Köblény E
 Kőkény E
 Kisdér E
 Dráwapalkonya E
 Pécsudvard E
 Oroszló E
 Kistótfalu E
 Gyód E
 Endrőc E
 Nagypall E
 Mecsekpölöske E
 Vékény E
 Molvány E
 Villánykövesd E
 Kisújbanya E
 Karácodfa E
 Gyümölcsény E
 Szatina E
 Bános E
 Palé E
 Csertő E
 Pécsbagota E
 Babarcszölős E
 Kovácsszénája E
 Kán E

Kisbudmér	E	Siklósnagyfalu	E	Gorica	E
Horváthertelend	E	Csebény	E	Erdősmecke	RAK
Szőke	E	Baranyaszentgyörgy		Garé	RAK
Varga	E		E	Kémes	RAK
Szellő	E	Ózdfalu	E	Kovácsida	RAK
Tófü	E	Matty	E	Olasz	RAK
Almáskeresztúr	E	Cserdi	E	Somogyhárságy	RAK
Pettend	E	Pécsdevecser	E	Drávasztára	E
Szárász	E	Kistapolca	E	Udvar	E
Basal	E	Bezedek	E	Kisdobsza	E
Drávakeresztúr	E	Zaláta	E	Kisharsány	E
Magyarlukafa	E	Szentkatalin	E	Kisszentmárton	E
Markóc	E	Drávaiványi	E	Belvárdgyula	E
Várad	E	Vejtí	E	Magyarhertelend	E
Erdősmárok	E	Bodolyabér	E	Zádor	E
Bánfa	E	Drávacsepely	E	Szemely	E
Husztót	E	Adorjás	E	Szörény	E
Kemse	E	Lovászhetény	E	Tésény	E
Meződ	E	Baranyahidvég	E	Zók	E
Fazekasboda	E	Mónosokor	E	Gyöngyösmellék	E
Görcsönydoboka	E	Korpád	E	Boldogasszonyfa	E

Megjegyzés: A település neve utáni betűjel az 1977. december 31-én érvényben lévő településhálózat-fejlesztési koncepció szerinti szerepkör rövidítése.

IRODALOMJEGYZÉK

- ANDORKA R.: A faktoranalízis felhasználása regionális vizsgálatokban. = Területi Statisztika. 1979. 1. sz. 8-17.
- CSICSZMAN J.: A klaszter-elemzés módszerei és alkalmazási lehetőségei a statisztikában. Statisztikai Szemle. 1979. 2. sz. 137-146.
- DÁNIEL ZS.: Az infrastruktúra értékelési és mérési problémáiról. = Gazdaság. 1980. 4. sz. 20-36.
- JANH, W.-VAHLE, H.: A faktoranalízis és alkalmazása. Bp. 1974.
- A kanonikus korrelációs számítás, a clusteranalízis és az egymásrahatási modellek egy fajtájának alkalmazási lehetőségei a területi elemzésekben. Összeáll.: Lackó László. = Tervgazdasági Közlemények. 1976. 2. sz.
- KÖSZEGFALVI GY.: Településfejlesztés és infrastruktúra. Bp. 1976.
- A regionális elemzések módszerei. Szerk.: Kulcsár Viktor. Bp. 1976.
- SPÁTH, H.: Cluster - analyse - algorithmen zur Objektklassifizierung und Datenreduktion. München - Wien, 1975.
- SVÁB J.: Többváltozós módszerek a biometriában. Bp. 1979.
- ZÁGON CS.: A faktoranalízis alkalmazása a statisztikai gyakorlatban. = Statisztikai Szemle. 1979. 1. sz. 1105-1128.

ИНФРАСТРУКТУРНЫЕ ОТНОШЕНИЯ ПОСЕЛЕНИЙ ОБЛАСТИ БАРАНЬЯ

ЛАСЛО ХРУБИ

В первой части работы рассматриваются некоторые методические вопросы по изучению обеспеченности инфраструктурой поселений. Подчеркивается, что исследование — результаты которого излагаются в настоящей статье — было проведено на 1960, 1970 и 1977 годы по единому методологическому принципу в отношении полной шкалы населенных пунктов с применением методов факторного анализа и кластеранализа.

Показываются характерные черты первых 5 факторов факторного анализа и особенности ранжирования населенных пунктов по отдельным факторам. Установлено, что обеспеченность инфраструктурой поселений обобщенно характеризуется территориальным иерархическим расположением. Но бросается в глаза и относительная неразвитость городов тоже.

Сравнение отдельных анализов на 1960, 1970 и 1977 годы даёт возможности определить основные тенденции, все-таки автором подчеркивается необходимость включения временного фактора как автономный фактор в дальнейшее исследование.

Во второй части работы показываются группы населенных пунктов в результате кластер-анализа и их основные черты. Уделяется особое внимание оценке структуры по функциям поселений, определенным Концепцией по развитию сети поселений ВНР.

THE CONDITION OF THE INFRA-STRUCTURE IN THE SETTLEMENTS OF BARANYA COUNTY

László Hrubí

In the introduction the author reviews some methodological problems connected with the study of infra-structural supply. He points out that the research concerning 1960, 1970 and 1977 was made according to integral methodological principles, including all the settlements, with the methods of factor and cluster-analysis.

He describes the content of the first five factors provided by factor-analysis and outlines the main features of the hierarchic orders according to factors. He states that the infra-structural supply of settlements can best be characterized by their position in the hierarchic division of settlements. It is quite obvious at the same time that the towns are relatively under-developed.

The comparison of the findings of the different periods makes it possible to describe the most important tendencies, the author emphasizes, however, that in the further research time should be considered as an independent factor.

In the last part the author characterizes groups of settlements as determined by cluster-analysis, with special regard to the functional structure determined in the conception elaborated for the development of settlement-network.

A DÉL-DUNÁNTÚLI MEGYEKÖZPONTOK TÖMEGKÖZLEKEDÉSI ÖSSZEKÖTTETÉS RENDSZERÉNEK FEJLŐDÉSE, HIERARCHIKUS TAGOZÓDÁSA ÉS INTENZITÁSA

ERDŐSI FERENC

Szerző több éves kutatási program keretében foglalkozik a településhálózat különböző hierarchikus szintű központjai közlekedési kapcsolati rendszerével. Jelen tanulmányból mindenekelőtt a dél-dunántúli megyeközpontok egymás közötti, továbbá a fővárossal, a szomszédos régiók központjaival és közelebbi megyeszékhelyeivel való tömegközlekedési összeköttetése kialakulásának folyamatát, valamint a jelenlegi összeköttetés-rendszernek a gazdasági-társadalmi területi kapcsolatok erejével részben adekvát intenzitáskülönbségeit ismerheti meg az olvasó. Választ ad a cikk a továbbiakban arra is, hogy milyen mértékben felel meg a tömegközlekedési hálózat annak a jogos igénynek, hogy a megyeszékhely egy adott megye minden településéről közvetlen járatokkal elérhető legyen, és hogy a megyeszékhelyek tömegközlekedési vonzaskörzete mennyiben a saját megyén belül, és mennyiben a szomszédos megyékbe átnyúlóan alakul ki, illetve funkcionál, következképpen mennyiben vág egybe vagy tér el az ágazati vonzaskörzet az érvényben levő, de nem mindenütt raciónális közigazgatási határoktól.

Bevezetés

A regionális közlekedéshálózati kutatások keretében részletesen feltártuk a Dél-Dunántúl út-, vasút- és autóbushálózata kialakulásának főbb mozzanatait,^{1, 2, 3, 4} a hálózat térszerkezetének alakulását befolyásoló, illetve meghatározó tényezőket és körülményeket (beleértve a különböző szintű területi érdekeket^{5, 6, 7}, a közlekedési és a településhálózat, valamint a termelés térszerkezete közötti, alapvetően kölcsönhatás formájában mutatkozó kapcsolat sajátosságait,^{8, 9} kimutattuk a közlekedés szerepét a régió bizonyos jegyeinek létrejöttében a vizsgált területen.¹⁰ Világossá vált a – társadalmi-hatalmi-területi hierarchia különböző szintjét képviselő érdekek konfrontációjának, vagy kompromisszumának eredményeként – lényegében a dualizmus alatt megépült vasúthálózat és a mai közlekedési-szállítási igények irányrendszerének részleges inkongruenciája.

Kutatásunk másik fő kérdése a fontosabb településhálózati központok területi kapcsolatokat közvetítő tömegközlekedési rendszerének alakulása. Ezen belül egyrészt *azt vizsgáljuk, hogy a központok – elsősorban funkcionális-hierarchikus szintjéből következő – távolsági kapcsolattartási igényeinek mennyiben felelnek meg a tömegközlekedési összeköttetések. Másrészt azt elemezzük, hogy milyenek a közlekedési lehetőségek a központok és az általuk irányított közigazgatási területi egység között, továbbá, hogy a központok természetes vonzaskörzete mennyire identifikálható az igazgatott területtel, mennyiben indikálja a központokban összefutó hálózati rendszer és az ingázás a vonzaskörzetet, ill. ad egyfajta lehetőséget vagy legalábbis szempontot a vonzaskörzetek lehatárol-*

lására. Meghatároztuk a közhasználatú és a dolgozók naponkénti szállítására létrehozott különjárat rendszerek nyújtotta elérhetőségi lehetőségek súlyát a központi települések körül ingázási övezetek intenzitásának és a városkörnyéki agglomerálódási folyamatok alakulásában.^{11, 12}

Jelen cikkünkben – az adott terjedelemhez igazodva – a központi települések közül kizárólag területünk négy megyeszékhelyének közlekedési kapcsolataival foglalkozunk, részben a már korábban kidolgozott vizsgálati metodikánk^{13, 14} szerint. Mielőtt az érdemi témára áttérnénk, nem hallgathatjuk el azt a véleményünket, hogy a terület teljes közlekedési kapcsolati rendszere csak a közép- és alsófokú központok által kialakított kommunikáció szövevényes mozgástereinek a vizsgálatával tárulkozik fel, rajzolódik ki a települések közötti közlekedési lehetőségek egész hierarchikus területi struktúrája. Ennek bemutatására legközelebbi intézeti kiadványunkban vállalkozunk.

A) A tömegközlekedési kapcsolat és ellátottság értelmezése, hierarchiájának tagozódása

Településeink funkcióban, népességszámban, az előbbi kettőből következőben pedig a személyközlekedési igények nagyságrendjében, gyakoriságában és fészttávában erősen különböznek egymástól. Kétségtelen, hogy a társadalom egyedeinek szórványosan felmerülő igénye az lenne, hogy *a megyén, sőt egy-egy régióon belül is minden egyes település kölcsönösen közvetlen tömegközlekedési összeköttetésben legyen az összes többivel*, azaz mindennap rendelkezésre álljon még a falvak népének is valamilyen tömegközlekedési eszköz, amellyel átszállás nélkül el tudja érni megyén, régióon, esetleg országon belüli úticélját. *Ez az állapot ugyan az egyének számára „ideális” lenne, viszont az ilyen igényt társadalmi szempontból (a gazdaságossági követelményeket, a megvalósíthatatlanul nagy közlekedési technikát figyelembe véve) idealistának, vagy méginkább utópisztikusnak minősíthetjük.*

Népgazdaságunk tervszerű, arányos fejlesztése során egyik fő rendezőelv az egyes népgazdasági ágak közötti dinamikus arányosság biztosítása. Bár a közlekedés szerepének, súlyának elismertetése nem különösebben nehéz feladat, mivel hiánya, átmeneti üzemzavara órákon belül szinte bénítóan hat a gazdaság termelősférájára, és az infrastruktúra többi ágazata közlekedésérzékenységeinek bizonyítására is számos argumentumot sorakoztathatunk fel, az nyilvánvaló, hogy *a népgazdaság ágazati szerkezete hosszú távon lényegesen nem változtatható meg a közlekedés javára.* Az abszurd hipotézisből csak a sarkítás kedvéért indultam ki a közigazgatásilag megalapozott, reális közlekedési igények közelítő meghatározásakor. Utóbbihoz alapelveként vélemények szerint abból kell kiindulni, hogy *a tömegközlekedés pályahálózatú rendszerének és járat-texturájának megtervezésekor el kell hanyagolni a szinguláris, kis gyakoriságú igényeket*, mert a hálózatnak a tömeges, meghatározott áramlási vektorokban jelentkező, *elsősorban a termeléssel összefüggő*, alárendletében egyéb (szociális-kulturális indítékú) *tömeges és rendszeres helyváltoztatási igényeket kell kielégítenie.* A különféle közlekedési relációk fő funkciói általában markánsan különböznek egymástól. Megyeközpontok és tágabb értelemben vett (nagyobb részt saját megyei, kisebb részben a szomszéd megyére kiterjedő) vonzaskörzetük települései között kitün-

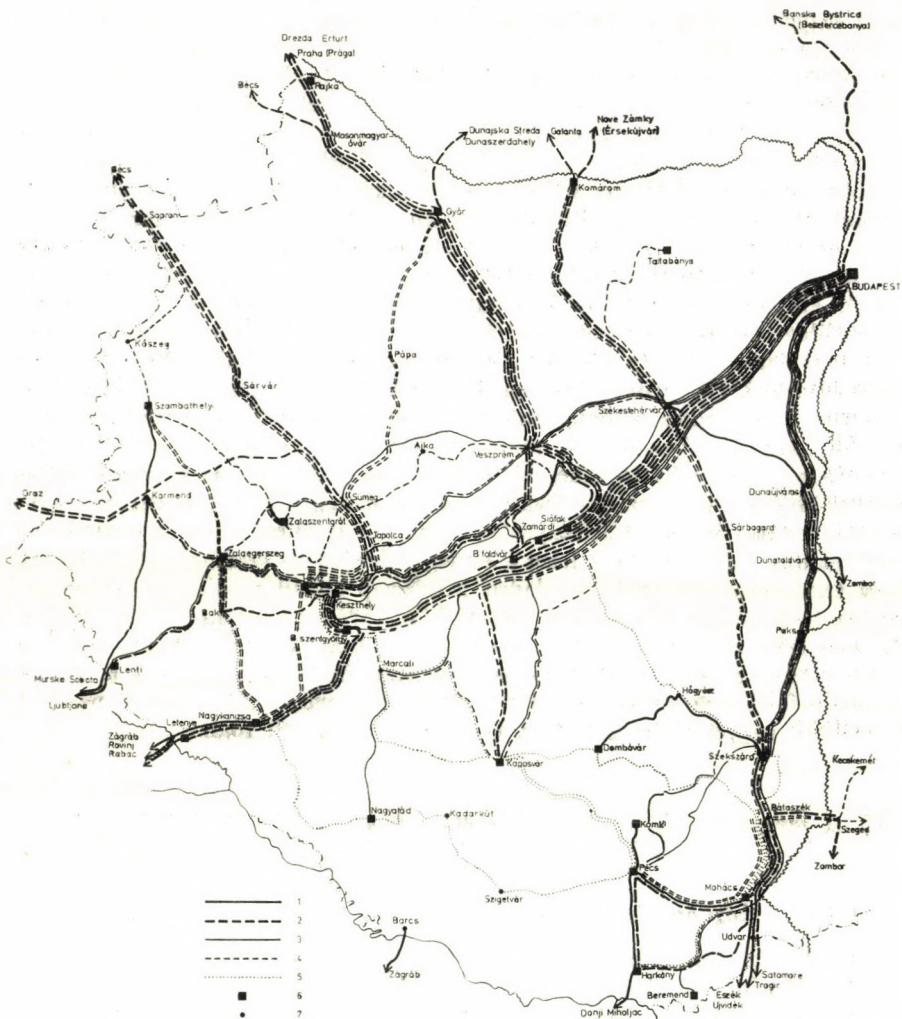
tetett helyet foglal el a munkába ingázással, tanfolyamokra, értekezletekre, iskolába járással, hivatalos ügyintézésel kapcsolatos ún. „hivatásforgalom”, amely dominánsan hétköznapi igényt támaszt a megyeközpontok elérésére alkalmas vasúti autóbusz összeköttetés iránt. Vizsgált megyéink településhálózatának szerkezete egyre kifejezettebben monocentrikus (újabbban már Zala megyében is ez a jelleg erősödik), a felsőfokú funkciójú városok erősen preferált, a többi alközpontnál (járási székhely, középfokú központ) gyorsabb ütemű fejlesztése következtében, ami természetesen – mindenképp az iparosítás által – az egész gazdasági élet koncentrációjának növekedéséhez vezetett. Ennek egyenes következményeként a megyeszékhelyek (ingázó) munkaerővonzása megyéjüknek általában 70–80%-ára is kiterjed. A járásösszevonások következtében számbelileg is megfoghatkozott járásközpontok adminisztratív szerepköre is csökkent 1971 óta, amikor az önálló járási tanácsokat felváltották a megyetanácsok járási hivatalai. Ha pedig ehhez még hozzávesszük azt a körülményt, hogy bármennyire is törekedtek a szolgáltatások decentralizálására, a megyeközpontokba települt nagyobb teljesítményű, választékosabb és speciális szolgáltatást nyújtó egészségügyi, kulturális intézmények és nem utolsósorban a kiskereskedelem szaküzlet-hálózatának vonzása továbbra is kisebb-nagyobb intenzitással az egész megyére kisugárzik, úgy véleményünk szerint már jelenlegi társadalmi-gazdasági színvonalunk mellett is jogos lehet a tömegközlekedéssel szemben az az elvárás, hogy tegye lehetővé legalább minden hétköznapi átszállás nélkül a megyeközpontba való eljutást. (Az egyéni személyközlekedési eszközökkel való ellátottság mai színvonala mellett sem minősíthető túlzott követelménynek.) Mielőtt azonban választ adnánk arra, hogy tömegközlekedési hálózatunk ennek az elvnek mennyire felel meg, először az alapvetően más funkciókat hordozó nemzetközi és belföldi nagytávolsági összeköttetések kérdéseivel kell foglalkoznunk.

B) A megyeszékhely központú közvetlen tömegközlekedési összeköttetések fejlődése és mai állapotának értékelése

1. Nemzetközi összeköttetések

Régióink az 1970-es években a szomszédos Jugoszláviával, a távolabbi Ausztriával, Csehszlovákiával, az NSZK-val és Olaszországgal alakított ki közvetlen közlekedési kapcsolatot, amelyek közül közelsége miatt, a határokon átnyúló gyógyfürdő látogatási, vásárlási, rokonlátogatási, alárendeltebben turisztikai célzatú kapcsolatokra alapozottan a *jugoszláv a meghatározó*. A nemzetközi vasútvonalaktól eltekintve az ezeket realizáló buszjáratoknak azonban nem mindegyike a megyeszékhelyről, hanem a határhoz közelebb fekvő településekről (Harkány, Barcs, Letenye, Lenti, korábban Nagykanizsa), ritkábban beljebb fekvő településekről (Dombóvár, Nagyatád, Komló) indul, egy részük csak a nyári hónapokban, további részük hétvégen közlekedik (*1. ábra*). A Budapestről a jugoszláv tengerpartra és nyugati országokba tartó, általában elsőrendű főútvonalakra telepített, de utasokat régióinkból alig felvevő nemzetközi járatok, a Balatonhoz tartókhoz hasonlóan, valamennyien évszakosak.

Megegyezéshelyeink tehát nem annyira az államhatár két oldalán fekvő megyék közötti (részben „kishatármenti”-nek is minősíthető) forgalom cél-, ill. in-

1. ábra. A Dél-Dunántúlról kiinduló, illetve azt átszelő nemzetközi és belföldi távolsági autóbusz vonalak 1979–1980-ban. – Jelmagyarázat: 1 – egész évben működő nemzetközi vonalak, 2 – évszakosan működő nemzetközi vonalak, 3 – budapesti vonalak, 4 – interregionális vonalak, 5 – régió belüli távolsági vonalak, 6 – végállomások, 7 – egyéb fontosabb (csomópont) helységek.

dulóállomásainak szerepében tűnnek ki, mint inkább abban, hogy az országunk belsőbb területeire irányuló, ill. onnét a *külföldre tartó forgalom átszállóhelyei*, ahonnan a legjobb összeköttetések, közlekedési eszközök állnak rendelkezésre a továbbutazáshoz.

A nemzetközi közlekedésben a Dél-Dunántúlon kitüntetett helyzetben van Pécs, ahonnan a VOLÁN és jugoszláv cégek által Donji-Miholjac, Eszék, Újvidék, Slavonski Brod felé közlekedtetett buszjáratokon kívül naponta két vonat is alternatívát nyújt az Eszékre és vissza utazáshoz. – Szekszárdról kizárólag a szlovákiai Érsekújvárra jár nyáron hetente négyszer busz, Kaposvárról éventig Barcsra keresztül Zágrábig lehetett utazni, de az olcsóbb nemzetközi gyorsvonat konkurenciájából előállt kihasználatlanság miatt 1977-től kiinduló állomásként a határmenti Barcsot jelölték ki. Újabban a Kaposvár–Győr–Pozsony járatral kísérleteznek, úgy tűnik eredményesen. Zalegerszegről önálló nemzetközi vonal nem indul ki, viszont nyáron meghatározott napokon érintik a zalakaros–hartburgi, a szombathely–muraszombati és a siófok–grazi idegenforgalmi járatok. Nyáron a Balaton menti üdülőhelyek is bekapcsolódnak a nemzetközi buszforgalomba, közülük néhány e járatok hazai végállomása, vagy fő balatoni úticélja (Hévíz–Köszeg–Bécs, Siófok–Győr–Nagyszombat, Siófok–Komárom–Galánta, Siófok–Hévíz–Graz, Budapest–Balatonföldvár–Drezda–Erfurt, Budapest–Balatonalmádi–Pinkafeld, Balatonboglár–Balatonalmádi–Bécs). Az 1. ábrán feltüntetettük a Dél-Dunántúlról kiinduló, vagy azon áthaladó, megálló összes távolsági bel- és külföldi buszvonalakat, beleértve a teljes dunántúli szakaszukat, a végállomás nevével jelezve a Dunát átlépő szakaszuk irányát. Egy-egy távolsági vonalon naponként általában egy, ritkábban kettő és csak kivételesen három, vagy annál több járat közlekedik. Csupán a vonalak azonos útvonalszakaszai alapján is élesen kirajzolódik a Balaton menti 7. sz. elsőrendű fővonal kiemelkedően erős intenzitása, ill. jelentősége a nyári idegenforgalom bonyolításában. – Az ábra alapján meghatározhatók azok a települések is, amelyek bekapcsolódtak a különböző hierarchikus szintű (belföldi) távolsági forgalomba, ill. kirajzolódnak azok a jelentős területfoltok, amelyekről legfeljebb a megyén belül közlekedő (a megyeszékhelyre vagy csupán a járásszékhelyre, ritkábban csak a legközelebbi nagyobb községbe tartó) busszal lehet közlekedni. Az is kiderül az ábráról, hogy a távolsági buszközlekedés legnagyobb csomópontjai csak részben a megyeszékhelyek, velük csaknem egyenrangú néhány középfokú központ, mint pl. Mohács, Keszthely, Siófok vagy a részleges felsőfokú Nagykanizsa.

II. Belföldi összeköttetések

1. Interregionális, nagytávolsági összeköttetések

a) A megyeszékhelyek és a főváros között

Társadalmi-gazdasági életünk szervezése erősen központosított, a kormányzati és egyéb központi intézmények, szervezetek, főigazgatóságok, trösztök irányító tevékenységüket budapesti székhelyekről végzik. Országos értekezletre, megbeszélésekre tömegesen főként az igazgatási struktúra másodfokú hierarchikus alközpontjaiból, a megyeszékhelyekről utaznak, mint ahogyan ellenkező irányban a fővárosi intézményekből rendszeresen „kiszállók” zömének is a megyeközpontok az úti céljai. Igaz, hogy a MÁV és VOLÁN utasszámlálások azt is bizonyítják, hogy a Budapestet hivatalos célból felkeresők között az 1960-as

évek közepétől mutatósan növekedett a nem megyeszékhelyen felszállók aránya. Ezen felül Budapest – különleges és egyedülállóan magas színvonalú kulturális, egészségügyi, felsőoktatási, sőt kereskedelmi szolgáltatásai révén – kivételesen erős vonzerőt gyakorol a vidéki, javarészt rokon kapcsolatban is levő lakosságra. Mindez kiemelkedő méretű egyéni célú utazást indikál. Hazánk hagyományosan koncentrikus, Budapesten küllőszerűen összefutó főhálózata elkerülhetetlenné teszi, hogy az ország nagy tájai közötti közlekedésnek mintegy 60–65%-a a fővároson keresztül bonyolódjék le, mint ahogy a nemzetközi tömegközlekedésnek (beleértve a légit és a ma már erősen visszafejlődött vizit is) ugyancsak jellemzően Budapest az induló és érkező állomása. Ilyenformán a vidéki központok és Budapest közötti személyforgalomban részt vevőknek mintegy 10–20%-a Budapesten túla közlekedő tranzitutas. Mindezekből következő *alapvető követelmény a megyeközpontok és a főváros között* magas színvonalú, megfelelő gyakoriságú és gyorsaságú *közlekedés biztosítása*. Ennek a feltételnek általában jól megfelel mind a vasúti fővonalakon mozgó expressz- és gyorsvonatok, mind az autóbusz gyorsjáratok országos térszerkezete, amelyben a Budapestre irányuló vonalak végpontjai általában az ország periférikus helyzetű megyeszékhelyei, de e vonalak felfűzik a közbeeső megyeszékhelyeket is.

Amikor a megyeközpontok főbb relációjú, illetve fesztávú (interregionális, régió belüli intercentrális, megyén belüli) közlekedési kapcsolatait vizsgáljuk, nem szorítkozhatunk csak a menetidő hosszára, hanem *értékelésünket ki kell terjeszteni a közlekedési lehetőségek gyakoriságára is*. Ezen túlmenően, a két tényező (menetidő és járatszám) egyenkénti vizsgálatán kívül szükségesnek találjuk azok együttes, egymást kiegészítő jellemzőit egy *komplex mutatóban* kifejezni. E mutató képzésének alapelve, hogy *a tömegközlekedési kapcsolat szorossága egyenesen arányos a járatpárok számával, és fordítottan arányos a menetidő hosszával*. Mivel a két tényező mennyiségi fokozatait egzakt módon aligha lehet meghatározni, kénytelenek voltunk a mindenképpen szubjektív megítélésre alapozó pontozásos módszerhez folyamodni, mégpedig a segédletnek készült *1. táblázat* szerint. Azt

1. táblázat

Segédlet az átlagos hétköznapi menetidőből és járatgyakoriságból szintetizált komplex elérhetőségi mutató számításához

(A számítás vasútra és autóbuszra külön-külön elvégzendő. A kartogram szerkesztése az összesített értékek alapján történik.)

Menetidő		Hétköznapi járat		Komplex mutató (max. összesített pontértékek)
perc	pont	szám	pont	
0—10	11	51 >	11	22
11—20	10	46—50	10	20
21—30	9	41—45	9	18
31—40	8	36—41	8	16
41—50	7	31—35	7	14
51—60	6	26—30	6	12
61—70	5	21—25	5	10
71—80	4	16—20	4	8
81—90	3	11—15	3	6
91—100	2	6—10	2	4
101 >	1	1—5	1	2

már most előre kell bocsátanunk, hogy a kategóriákat nem elsősorban a nagytávolsági kapcsolatoknak, mint inkább a megyeszékhelyek és a megyéjükön belüli települések közötti rövidebb távú kapcsolatoknak megfelelően alakítottuk ki, mivel számszerűen azok dominálnak, viszont az összehasonlítás érdekében csak egyféle pontértékelést alkalmaztunk. Az inerregionális közlekedési kapcsolatok intenzitásának különbségeit az 1978. évi átlagos menetidőt és a közlekedési lehetőség gyakoriságát kifejező hétköznapi járatszámból a segédlet alapján előállított *komplex közlekedési kapcsolati mutatók matrixának (2. táblázat) szerkesztésével tettük áttekinthetővé*. Ennek alapján régióink megyeközpontjai közül *Szekszárdnak van legkedvezőbb összeköttetése a fővárossal*, elsősorban a napi 8 (átlagosan három óránál alig valamivel hosszabb menetidejű) buszjárat révén. A közvetlen autóbuszjáratok az 1930-as évek második felétől, a gyorsvonati összeköttetés a bátaszék–rétszilasi mellékvonal átépítésétől, 1932-től valósult meg e viszonylatban. – *Pécs a nagyobb távolság és a kevesebb buszjárat miatt már valamivel kedvezőtlenebb helyzetben van*, amit alig enyhít a naponkénti két expresszvonat. Gyorsvonat a fővonal megépítésétől, 1882-től, expresszvonat 1970-től, autóbuszjárat azonban csak az 1950-es évek közepétől köti össze a régióközpontot a fővárossal. – *Kaposvár* fővárosi vasúti összeköttetése ugyan 1882-ben már szintén megvalósult, de gyorsvonatok csak a dombóvár–gyékényesi pálya fővonalra való átépítésétől, 1893-tól közlekednek rajta. Autóbuszjáratot az 1950-es évek végétől járatott a MÁVAUT Siófokon át Budapestre. – *Zalaegerszeg* a régió megyeszékhelyei közül *nemcsak földrajzilag fekszik a legtávolabb, hanem a kapcsolattartás lehetősége is innen a legrosszabb*. Közvetlen gyorsvonatot csak 1962-ben kapott, expresszvonatja pedig 1970-től közlekedik. Közvetlen autóbuszjárat Budapestre ugyan átmenetileg már 1956/57-ben volt Zalaszentgróton keresztül, 1960/61-ben Keszthelyen keresztül kísérelték meg, 1968/69-ben pedig a Lenti–Zalaegerszeg járat szolgálta ugyanezt az igényt, de ezek a rövid lélegzetű kísérleti járatok utashiány miatt nem állandósultak. Így olyan paradox helyzet állt elő, hogy miközben Zalaszentgrótról (már az 1950-es évek elejétől), majd Nagykanizsáról és Zalakarosról is megkezdődhetett az autóbusz utazás a fővárosba, a megyeszékhelyről ezt (feltehetően most már „véglegesen”) csak a közelmúltban, 1979-ben sikerült elérni, amikor ismét beindították a Lenti–Zalaegerszeg–Budapest útvonalon a nagytávolsági járatot.

b) A megyeszékhelyek és a szomszédos régiók központjai, illetve megyeszékhelyei közötti összeköttetés

Kiemelt felsőfokú központjaink (a régióközpontok) alapvetően saját régiójukban fejtik ki vonzerejüket, de méretük, különleges szolgáltató és termelő funkcióik révén körzetük határait túllépő interakciók kezdő és végpontjai is. Vonzóerejük nem csekély része főiskoláik és egyetemeik országos hatásköréből adódik. Bár vonzáserejük messze elmarad a fővárosétól, időszerű a közöttük levő közvetlen közlekedési kapcsolat fenntartása, mint ahogyan véleményünk szerint régióink többi megyeszékhelye és a szomszédos régiók központjai, továbbá megyeszékhelyei közötti eléggé eltérő méretű kommunikációs igényekre is reagálnia kell a tömegközlekedésnek.

Győr hagyományosan fejlett és sokoldalú ipara nemcsak a termelési-kooperáció, hanem késztermék szállításai révén is a munkakapcsolatok egész sorát élte az ország többi ipari és nagykereskedelmi vállalati központjával. (Utóbbi kü-

A megyeszékhelyeknek Budapesttel és a szomszédos régióközpontokkal kialakított közvetlen személyszállítási kapcsolata

		Budapest	Győr	Szeged	Veszprém	Székesfe- hérvár	Szombat- hely	Kecskemét	
Pécs	Átlagos menetidő	vasúton perc	268	278**	318	—	177**	283	—
		buszon perc	272	—	300	273	—	—	285
	Átl. járat- párszám	vasút	5	1**	1	—	1**	2	—
		busz	4	—	5	1	—	—	2
	Komplex index		4	2	4	2	2	2	2
Kaposvár	Átlagos menetidő	vasúton perc	252	—	—	—	—	213	—
		buszon perc	265	330	350	195	185	—	—
	Átl. járat- párszám	vasút	5	—	—	—	—	1	—
		busz	2	2	1	2	2	—	—
	Komplex index		4	2	2	2	2	2	0
Szekszárd	Átlagos menetidő	vasúton perc	229	—	—	—	—	—	—
		buszon perc	194	—	220	—	126	—	165
	Átl. járat- párszám	vasút	5	—	—	—	—	—	—
		busz	8	—	2	—	2	—	1
	Komplex index		5	0	2	0	2	0	2
Zalaegerszeg	Átlagos menetidő	vasúton perc	291	—	—	—	230	—	—
		buszon perc	270*	254	430	190	—	97	—
	Átl. járat- párszám	vasút	3	—	—	—	3	—	—
		busz	1*	2	1	2	—	3	—
	Komplex index		4	2	2	2	2	2	0

*1979. június 1-től

**1980. június 1-től

lönösen a műbőr, textil és élelmiszeripar áruterítésében jellegzetes.) Közlekedési műszaki főiskolája az ország területéről gyűjti hallgatóit, de emlékei, kulturális és vízi sportélet révén idegenforgalmilag is exponálttá vált. E város előbbiekben felsorolt gravitációs tényezőinek többsége újkeletű, ennek megfelelően *a Dél-Dunántúllal megteremtett közvetlen közlekedési kapcsolata csak az utóbbi évtized eredménye.* A két régió ölelkezési övezetében levő Zalaegerszegről a napi két buszjáratral mindössze 23 perccel hosszabb menetidő alatt lehet elérni, mint Pécsét, Kaposvárral ugyancsak két busz-gyorsjárat köti össze (2. táblázat). A legtávolabbi Péccsel (kiemelt funkciója ellenére) csak 1980-tól teremődött meg a közvetlen tömegközlekedési kapcsolata, mégpedig egy gyorsvonatpár révén. (Ennek gondolata már a századfordulón felmerült, de Veszprémen és nem Székesfehérváron át, azonban az igénybe veendő mellékvonalak alkalmatlansága miatt nem valósult meg.) *Csupán a szekszárd-győri összeköttetés hiányzik még,* kétségtelen, hogy az igény is ebben a relációban a legkisebb, ami nemcsak Szekszárd még mindig viszonylag kisszámú népességéből adódik, hanem a Győrrel kialakított termelési-gazdasági és értékesítési kapcsolatai gyengeségéből, meg abból a körülményből is, hogy kevés az önálló Tolna megyei nagykereskedelmi vállalat, a „kétmegyések” központja pedig Pécsen van!

Szeged gyáripara kevésbé hagyományos, mint Győré, részben ebből, részben sajátos profiljából adódóan termelési-kooperációs és nagykereskedelmi kapcsolatai is lazábbak a Dél-Dunántúllal. Ennek ellenére *nagyobb vonzást gyakorol a Győrnél népesebb dél-alföldi nagyváros régióinkra,* mégpedig mindenekelőtt tudományegyeteme (természettudományi és bölcsészka), orvosegyeteme (gyógy-szerészeti kar), speciális főiskolái, középiskolái, de a nyári hónapokban még Európa hírű szabadtéri játéka, vízisport élete révén is. Szeged első számú és egyenrangú „gravitációs partnere” a dél-dunántúli megyeközpontok közül Pécs, amely a Tiszától mért távolság szempontjából Szekszárd után a második legkedvezőbb fekvésű. A Dél-Dunántúl és a Dél-Alföld régióközpontjai közötti közvetlen közlekedési kapcsolat közel fél évszázados, 1937-ben indította meg a MÁVAUT az első autóbuszjáratot, míg a vasúti összeköttetés a bajai híd újjáépítése után, 1950-től valósult meg sebes-, majd 1970-től gyorsvonat formájában. A gyorsvonat és az autóbuszok összességükben több utazási lehetőséget kínálnak e viszonylatban, mint régióink többi megyeszékhelye és Szeged közöttiek! Kaposvárt és Zalaegerszeget 1969-től az ország egyik leghosszabb belföldi transzverzális buszjárata köti össze a Tisza parti nagyvárossal, Szekszárd viszont Szegedet a Balatonnal (Siófokkal) összekötő járatok által érhető el. (Kaposvárnak Szegeddel 1914–1918 között volt vasúti összeköttetése, amikor a nagyvárad–fiúmei gyorsvonat közlekedett.)

A szomszédos régiók többi megyeszékhelyei közül kizárólag a régió-határhoz legközelebb fekvőket vizsgáljuk. Közülük *Székesfehérvár tűnik ki,* de ezt alig lehet a várossal kialakult gazdasági-társadalmi kapcsolatok elismeréseként értékelni, hanem részben a Budapest felé sugarasan közlekedő fővonalak mellettiségének (Kaposvár, Zalaegerszeg esetében), továbbá a Győr felé tartó vonal mellettiségnek (Pécs esetében). Pécs és Székesfehérvár között Bátaszéken és Sárbogárdon át az 1930-as években közlekedtettek személyvonatot, de lassúsága miatt alig volt végigutazó utasa, ezért megszüntették.

A Nyugat-Dunántúl központjával, *Szombathellyel* és a Közép-dunántúli Iparvidék kulturális centrumával, *Veszprémmel* négy megyeközpontunk közül bá-

romnak van direkt összeköttetése, de vasúti, még hozzá gyorsvonati szinten csak Pécs és Szombathely, ill. Zalaegerszeg és Veszprém között valósult meg. Az Alföld felé a Duna-hidak helye által korlátozottan alakult ki a kapcsolat, így Kecskemétre kizárólag a határos Tolna és Baranya megye székhelyeiről közlekednek buszjáratok.

A vizsgált szomszédos megyeközponton kívül közvetlen vonattal csak Szolnok érhető el 1980 júniusától hétvégén. Előnyét – amelyet a forgalmilag túlterhelt Budapest elkerülése jelent – inkább a MÁV élvezi, mint az utas, mivel menetideje nem rövidebb, mint budapesti átszállással. Ennek ellenére, mint az anynyira hiányzó keresztirányú járatok nehezen megszülető egyikét, a területi közlekedési kapcsolatok rendszerének fejlesztése szempontjából mindenképpen hasznosnak értékeljük.

2. Régió belüli (intercentrális) összeköttetések

Amikor kollektív regionális kutatásaink során szakmai érdeklődésünk homlokterében a hipotetikus régió belüli gazdasági-társadalmi kapcsolatok jellegének, mennyiségi és minőségi jellemzőinek meghatározása áll, nem lehet a téma szempontjából érdektelen a megyeközpontok közötti közlekedési kapcsolatának (amelybe a saját régióközponttal, Péccsel való kapcsolat is beleértendő) feltárása, értékelése. A 3. táblázatban látható matrix 12 aktív négyzetéből kettő üresen maradása utal arra, hogy két város, nevezetesen az egymástól legtávolabb fekvő *Zalaegerszeg és Szekszárd között biányzik a kapcsolat*. E két város között közvetlen vasúti összeköttetés a négyféle (osztrák birodalmi, magyar állami-regionális, megyei törvényhatósági-regionális és települési-lokális) érdekek konfrontációja, ill. kompromisszuma eredményeképpen létrejött vasúthálózatban sohasem volt, de az 1969-ben életrehívott transzverzális távolsági buszvonalak sem fűzték össze a régió két legkisebb megyeszékhelyét. (A szeged-baja-zalaegerszegi interregionális járat Bonyhádot érintve csak 21 km-re közelíti meg Tolna megye központját.) *Leggyengébb az összeköttetés Pécs és Zalaegerszeg között*, mely utat az 1970-től közlekedő naponkénti két buszjárat több mint négy óra alatt teszi meg. Amennyiben viszont engedményt teszünk az összeköttetés közvetlensége tekintetében, számításba véve, hogy a pécs-szombathelyi (részben Kaposváron, részben Barcon át közlekedő) naponkénti 2–3 gyorsvonat Zalaszentivánnál 9 km-re megközelíti Egerszeget, és Szentivántól átszállással közvetlenül csatlakozó személyvonatokkal lehet folytatni a visszalevő 22 perces utat a városig, úgy természetesen már kedvezőbbnek ítéltető meg a régió kiemelt felsőfokú központja és a régióhoz nem egyértelműen hozzá tartozó megyeközpont közötti kapcsolat. Ez a közlekedési kapcsolat egyébként az autóbusszal teremtettnél régebbi keletű: sebes, ill. gyorsvonat Pécs és Szombathely, ill. Sopron között kisebb megszakításokkal az 1940-es évek elejétől jár ebben az irányban. – *A második leggyengébb összeköttetés Zalaegerszeg és Kaposvár között* (1969/70-ben) valósult meg kizárólag a napi két autóbuszjárat jóvoltából. A majdnem direkt összeköttetések számát gyarapítja a Pécsről Kaposváron át Szombathelyre és vissza 1961-től közlekedő naponkénti egy gyorsvonatpár, bár az utóbbi lehetőség értékét erősen csökkenti a nagykanizsai kerülő nagy időigénye. A kategóriába sorolás következményeként az előbbivel azonos pontérték rendelgetett *Kaposvár és Szekszárd* kapcsolatához, bár az azonos járatszám melletti rövidebb menetidő valamivel jobb kapcsolatra utal, de ez is csak az utóbbi évtized eredménye, mint ahogyan

A megyeszékhelyek közötti 1978. évi közvetlen személyszállítási összeköttetés mátrixa

	Pécs					Szekszárd					Kaposvár					Zalaegerszeg				
	Átlagos menetidő		Átlagos járatszám		Kompl. közl. index (5)	Átlagos menetidő		Átlagos járatszám		Kompl. közl. index (5)	Átlagos menetidő		Átlagos járatszám		Kompl. közl. index (5)	Átlagos menetidő		Átlagos járatszám		Kompl. közl. index (5)
	vasút (1)	busz (2)	vasút (3)	busz (4)		vasút (1)	busz (2)	vasút (3)	busz (4)		vasút (1)	busz (2)	vasút (3)	busz (4)		vasút (1)	busz (2)	vasút (3)	busz (4)	
Pécs	1	95
	2	110	108	180	.	.	.
	3	3
	4	14	14	.	.	.	2	.	.
	5	<u>4</u>	<u>7</u>	<u>2</u>
Szekszárd	1
	2	.	110	135
	3
	4	.	.	.	14	2
	5	<u>4</u>	<u>2</u>
Kaposvár	1	95
	2	.	108	.	.	.	135	180	.	.	.
	3	.	.	3
	4	.	.	.	14	.	.	.	2	2	.	.
	5	<u>7</u>	.	.	.	<u>2</u>	<u>2</u>
Zalaegerszeg	1
	2	.	268	180
	3
	4	.	.	.	2	2
	5	<u>2</u>	<u>2</u>

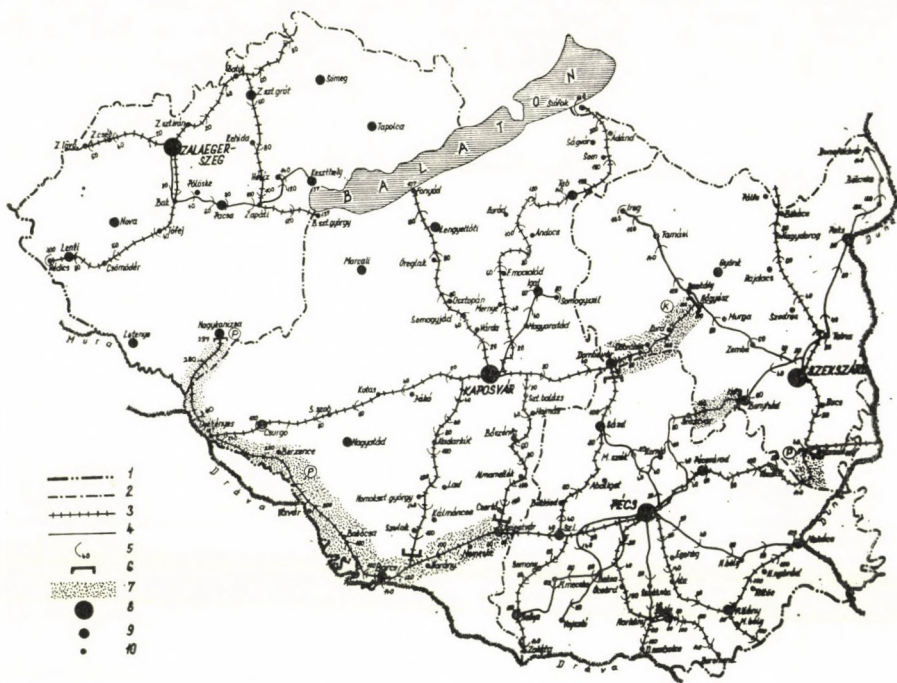
az időszakos, ráadásul ritka, ezért számításon kívül hagyott vasúti kapcsolat is, mégpedig a nyári munkaszüneti napokon Szekszárdról Kaposváron át Fonyódra indított fürdővonat révén. – Négyponthoz minősítést kapott a *Pécs és Szekszárd közötti összeköttetés* a napi 14 buszjárat alapján. Közvetlen buszjáratok az 1940-es évek második felében kezdtek közlekedni a két szomszédos megyeszékhely között, és sokáig közvetlen személyvonatok is az utasok rendelkezésére álltak. (A két világháború között éppen úgy, mint még az 1960-as évek elején is.) Feltétlenül ésszerű volt az igen lassú személyvonatok kiváltása a fele annyi menetidejű autóbusszokkal. – *Legkedvezőbb a tömegközlekedési kapcsolat Pécs és Kaposvár között.* Az autóbusszközlekedés e viszonylatban régi múltra tekint vissza, mivel az 1920-as évek végéig visszavezethető többszöri kísérlet után az 1930-as évek közepétől rendszeresen tartottak fenn járatokat magánvállalkozók, majd a MÁVAUT. A szekszárd–pécsivel azonos számú, de rövidebb menetidejű buszjárat mellett a Pécs és a Balaton közötti, még a gyorsvonatnál is rövidebb menetidejű, részben télen is közlekedő „fürdővonatok”, valamint az egyik szombathelyi gyorsvonatpár nyújt alternatívát a két város közötti utasforgalomhoz. Gyorsvonat ugyan csak 1961-től közlekedik e viszonylatban, viszont a nyári hónapokban fürdővonatok már az 1930-as években rendelkezésre álltak. (1959-ig Szigetváron át, a mainál jó kétszer annyi idő alatt, majd Dombóváron át, nagyobb befogadó képességű és gyorsabb szerelvényekkel.)

Annak ellenére, hogy a megyeközpontok közötti személyforgalom jelentős része – a Pécsre irányuló kivételével – magánjellegű, további része a hivatalos (de esetleges és szórványos) ügyintézőkkel kapcsolatos, a szorosabb értelemben vett rendszeres, naponkénti hivatásforgalom elenyésző, *e városok méretéből következő vegyesforgalom bonyolítása mégis feltétlenül kölcsönös, megfelelő gyakoriságra méretezett közvetlen összeköttetést tételez fel.* A korábbi elemzésünkben bemutatott hiányosságok azonban arra utalnak, hogy *ennek a feltételnek a jelenlegi tömegközlekedési lehetőségek nem minden viszonylatban felelnek meg* (Szekszárd–Zalaegerszeg, Kaposvár–Zalaegerszeg, Kaposvár–Szekszárd), ezért kénytelen az utas időt rabló várakozásos átszállásokkal, vagy az egyre drágább egyéni közúti gépjárművekkel célt érni.

3. A megyeszékhelyek és a megyén belüli községek közötti összeköttetés

Amikor *a továbbiakban* több időmetszetben elemezzük a megyeszékhelyek tömegközlekedési eszközökkel (vasút, autóbusz) való elérhetőségének alakulását, a távolsági viszonylatokhoz hasonlóan *ez esetben is a közvetlen járatok nyújtotta átszállás nélküli utazási lehetőségeket vesszük figyelembe* az átlagos utazási idő meghatározásakor, mivel a nagyon változó várakozási időigényű (ezért reálisan fel sem mérhető) átszállások erősen megtörik az utazás menetét. Tapasztalható tény, hogy a hivatásforgalomban résztvevők (ingázó dolgozók, bejáró tanulók) rendszeresen csak kivételes esetekben hajlandók olyan településekről bejárni, ahonnan csupán átszállás, járműváltás árán lehet. Erre az egyszerűsítésre metodikai okokból is szükség van, mivel az izokronok besűrűsödését az utazási idő csökkenését a homogén természetű időértékek összehasonlításával lehet megállapítani.

Az elérhetőségi idő változását bemutató 2–4. ábránk többféle információt tartalmaz:

2. ábra. A dél-dunántúli megyeszékhelyek tömegközlekedési eszközökkel való elérhetőségének térbeli alakulása 1930-ban. – Jelmagyarázat: 1 – országhatár, 2 – megyehatár, 3 – vasút, 4 – autóbuszvonal, 5 – izokron (csonk) a perccétkkel. (Az adott megyeszékhely közvetlen járatokkal való elérhetőségét lehetővé tevő közlekedési vonalak folyamatos vonallal jelölve. A szaggatott vonalak a megállóhelyektől távoli, csak egyéni közlekedési eszközzel, vagy hosszabb gyaloglással elérhető helyeket kötik össze, tehát lényegében fiktív értékűek.) 6 – közvetlen járatral csak a szomszéd (vagy távolabbi) megyeszékhelyekről elérhető, illetve a saját székhelyről kiindulónál rövidebb idő alatt elérhető vonalak menti területsáv határa, valamint a két szomszédos megyeszékhelyről egyenlő idő alatt elérhető vonalközi inflexió pontok, perccétkéik bekeretezve, 7 – közvetlen járatral csak a szomszédos megyeszékhelyről elérhető, illetve a saját székhelyről kiindulónál rövidebb idő alatt elérhető vonalak menti területsáv, 8 – megyeszékhely városok, 9 – járási székhelyek, 10 – tájékozódás céljából feltüntetett egyéb települések, 11 – a körben levő betűk az adott helyről a legelőnyösebben elérhető megyeszékhelyre utalnak (K – Kaposvár, Sz – Szekszárd, P – Pécs).

- a megyeközpontok elérésére alkalmas vasúti és autóbusz vonalakat, amelyek menti településekből a legkedvezőbb utazási feltételek mellett érhető el a saját megyeszékhely, egyúttal kirajzolódnak az ábrákon a közvetlen összeköttetéssel nem rendelkező perifériális területek fehér foltjai,
- a 20 perces időközönkénti izovonalak, ill. izovonalcsonkok tájékoztatnak a székhelyek eléréséhez szükséges mindenkori menetidő szükségletéről,
- feltüntetik azokat a területsávokat, amelyek hamarabb elérhetők a szomszédos megyeszékhelyről, mint a sajátból, megjelölve a szomszédos megyeszékhelyeket összekötő közlekedési pályákon a székhelytől azonos idő alatt elérhető (inflexiós) pontokat. (Ezeknek értékelésére a 4. részben kerül sor.) Az izovonalakat csak a már sűrűbb hálózatot tartalmazó 3-4. ábrán szerkesztettük meg folyamatosan.

Az egyes székhelyvárosok elérhetőségi idejének alakulására technikai és földrajzi tényezők egyaránt hatottak. A viszonylag egyenes vonalvezetésű fővonalakon a gyorsabb szerelvényekkel egységnyi idő alatt hosszabb utat lehetett megtenni, mint a dombvidéki, kanyargós vicinálisokon. Az autóbuzs közlekedés az 1920-40-es években a gyenge minőségű, gyakran kigödrösödő vizes makadámúton néhány esettől eltekintve nem volt gyorsabb a vicinális vonatoknál. A közlekedési pályák és eszközök eltérő minőségén kívül a székhelyvárosoknak megyéjükön belüli fekvése és a megye területének nagysága ugyancsak befolyásolta a megyén belüli legtávolabbi összekötött települések eléréséhez szükséges idő tartamát.

Az 1930-as években a vasutak mellett az autóbuzs közlekedésnek csak alárendelt jelentősége volt. A 2. ábrán láthatóan Baranya megyét hálózták be a leg-sűrűbben és a legegyszerűbben a székhelyről kiinduló pályák. Akkor még Pécs az egyetlen megyeszékhely a Dél-Dunántúlon, amelynek minden járásszékhelyével volt közvetlen tömegközlekedési összeköttetése. Tolnában jóval ritkább volt a megyeszékhelyről kiinduló hálózat és Szekszárdról nem lehetett átszállás nélkül elérni minden járásszékhelyet (Gyönköt). Kaposvárt csak megyéje K-i felével fűzték össze intenzívebben a közlekedési vonalak, miközben a megye ÉNy-i részével (beleértve Marcali járásszékhelyét) nem volt direkt kapcsolata, mint ahogy a somogyos-barcsi mellékvonal menti településekkel, közöttük Nagyatád járásszékhellyel sem. A közigazgatás-hierarchikus igényű közlekedési összeköttetés Zala megyében volt a leghiányosabb. Zalaegerszegről nem lehetett átszállás nélkül elérni öt járásszékhelyet (Sümeget, Tapolcát, Nagykanizsát, Letenyét, Novát), ellenben viszonylag intenzív kapcsolata volt a Balaton Ny-i partjával (Keszthely és a Somogy megyei Balatonszentgyörgy térségével).

Minden háborús kár ellenére, az eredményes újjáépítésen messze túlmutató gazdaságfejlesztés eredményeként, 1950-ben mindössze Somogyban váratott magára a megyeszékhely és egyes járásszékhelyek (Marcali, Nagyatád) közötti közvetlen összeköttetés maradéktalan megoldása, mint ahogy e megyének az ÉNy-i és DK-i részén maradt fenn a legnagyobb összefüggő, megyeszékhelyről közvetlenül nem elérhető terület. Dél-Zalában a Letenyéig, ill. Nagykanizsáig tartó új autóbuszvonal eredményeként csökkent a Zalaegerszegről csak átszállással elérhető terület nagysága.

Az 1950. január 1-i megyehatár-módosítások régióink minden megyéjét érintették, a legjelentősebb változás Zala megyében következett be, a keszthelyi, sümegi és tapolcai járások elcsatolásával. A megyeközpontoknak a megyék perem-

3. ábra. A dél-dunántúli megyeszékhelyek tömegközlekedési eszközökkel való elérhetősége 1950-ben. (Jelmagyarázatot lásd a 2. ábra alatt.)

4. abra. A dél-dunántúli megyeszékhelyek tömegközlekedési eszközökkel való elérhetősége 1978-ban.
(Jelmagyarázatot lásd a 2. ábra alatt.)

rendelt jelentősége volt. A 2. ábrán láthatóan a Branya megyét hálózták be a legterületeiről való elérhetőségi ideje tehát a közlekedési eszközök sebességének változásán kívül a megnövekedett, vagy éppen csökkent távolságoknak megfelelően történt.

Első ötéves tervünk megkezdésétől az 1970-es évek végéig a tömegközlekedés viharos tempóban fejlődött. 1950-ben régióink községeinek csupán 26%-a volt bekapcsolva az autóbushálózatba, ill. 43%-ának volt 3 km-en belül vasútállomása. Az 1970-es évek végére néhány Zala és Baranya megyei törpefalva (Felsőszenterzsébet, Iborfia; Monosokor, Kistótfalu, Tekeres, Bános, Kán, Gorica, Korpád, Kisújványa, Révfalu, Pusztakisfalu) kivételével a bekötőutak építése adta lehetőségekkel élve csaknem teljessé vált a buszhálózat. Ennek a fejlődésnek az eredményességét a személyközlekedési ellátottság tekintetében néhány helyen és kisebb mértékben mérsékelte a „gazdaságtalan”-nak minősített normál nyomtávú vasúti szárnyvonalak és mellékvonalak megszüntetése. Főként egyes külterületi lakott helyeket érintett a keskeny nyomtávú, személyközlekedést is bonyolító gazdasági vasutak felszámolása, ill. forgalmuknak – az utasok részéről nem osztatlan megelégedést kiváltó – közútra terelése.

A közlekedési hálózat általános fejlődése a megyeszékhelyek és tágabb környezetük közötti összeköttetések további községekre való kiterjesztésében, ill. intenzitásának erősödésében is megmutatkozott. A korszerűsített (bitumenes makadám, aszfalt burkolattal ellátott) úthálózaton a nagyobb teljesítményű buszokkal az 1950. évihez képest ma jóval rövidebb menetidő alatt lehet elérni a periférikus fekvésű helyeket, azok „közelebb kerültek” a központokhoz. Az időközben több szakaszban végrehajtott járásösszevonások eredményeképpen csökkent a járásszékhelyek száma, de a megmaradtakat az 1960-as évek végétől dinamikusabban fejlesztették, többségüket várossá léptették elő. E településeknek középfokú központ szerepkört szánva gondoskodni kellett e körzetükkel való kapcsolattartásról is. A megyeközpontoktól legtávolabbi középfokú központok az 1970-es években az autóbushálózat jelentős másodlagos központjaivá fejlődtek. Több középfokú és alsófokú központ van, amelyek körzetében a falvakból a buszvonalak ezekbe a kisebb központokba futnak össze, és azokból átszállás után lehet folytatni az utat a megyeszékhelyekre. (A 4. ábrán feltüntetett pályák által nem behálózott területfoltokon.)

Hogy a központok elérhetőségi ideje irányok szerint hogyan változott, az a mellékelt ábrákról áttekinthető. Az elérhetőség területi övezetenkénti változásainak megragadására azonban jóval kifejezőbbnek találjuk a különböző elérhetőségi időzónákban lakó népesség, ill. a községek százalékos arányának alakulását a 4. táblázatba foglalt adataink alapján.

A megyeközpontok közül Zalaegerszeg elérhetősége javult a legnagyobb mértékben. (Az 1930-as évek 18,6%-ával szemben 1977-ben már a megye lakossága 64,7%-ának állt rendelkezésére valamilyen egyenesen Egerszegrre tartó közhasználatú közlekedési eszköz.) Legkisebb volt a fejlődés Baranya és Pécs viszonylatában, de ez is elegendő volt a viszonylag magas szintről (43,9%) indulás miatt ahhoz, hogy máig a legszorosabb (83,3%) kontaktus jöjjön létre. A megyecentrikus buszhálózat-fejlődés eredményeként a közvetlen járatokkal elérhető községek, ill. azok népességének abszolút száma minden időszakban növekedett, de Zalában, ahol az 1950. évi területváltozás a megyék között a legnagyobb volt, a viszonylagos értékek virtuálisan torzulnak. (Az 1950. évi né-

A megyék területének tagozódása a megyeközpontból közvetlen járatokkal való elérhetőség szerint a lakónépesség (a) és a települések (b) 0/0-ában

Kategóriák percben	Zala megye								Somogy megye								Baranya megye								Tolna megye									
	1930		1950		1960		1978		1930		1950		1960		1978		1930		1950		1960		1978		1930		1950		1960		1978			
	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b				
1—20	1,6	2,3	3,8	4,7	3,8	4,7	5,5	9,1	2,9	3,0	3,2	3,6	2,8	3,2	4,6	5,7	1,3	1,0	2,1	2,5	0,9	0,6	2,2	1,6	7,3	3,4	4,6	3,7	5,2	3,7	5,3	4,6		
21—40	2,5	3,0	6,6	8,1	7,7	9,3	8,6	15,5	3,7	5,2	5,3	7,9	9,1	11,9	8,5	6,9	7,5	5,2	4,7	4,3	5,8	6,2	14,4	16,0	4,2	4,3	6,8	7,5	19,1	12,1	25,6	16,7		
41—60	3,8	3,7	7,4	4,7	8,3	8,1	20,0	18,1	3,6	3,6	5,5	7,5	8,9	8,3	12,9	11,9	8,6	5,5	13,6	6,5	24,6	12,0	38,1	23,1	8,0	6,0	11,1	8,4	6,3	9,3	17,6	16,7		
61—80	4,0	3,5	5,7	5,8	3,6	3,9	22,2	11,3	4,1	3,6	9,4	6,3	5,9	6,8	11,1	11,9	6,2	6,8	8,8	8,3	8,0	9,8	21,2	13,7	6,5	2,6	10,9	7,5	11,5	9,3	4,9	10,2		
81—100	1,6	1,3	2,4	2,3	2,9	3,5	3,4	6,0	5,1	3,2	3,9	4,0	8,2	7,9	21,9	10,3	13,2	5,5	11,4	6,3	12,4	6,2	8,1	7,2	2,7	2,6	4,7	7,4	4,7	6,5	12,7	6,5		
101—120	1,5	0,8	6,3	4,3	4,4	3,9	1,5	1,1	3,5	2,3	5,2	4,4	3,0	4,0	10,8	9,1	5,1	3,2	6,7	4,0	8,9	7,4	2,9	2,9	1,6	1,7	1,3	2,8	6,4	4,7	10,7	2,8		
121—140	0,2	0,3	—	—	1,6	1,2	1,0	0,8	2,8	1,6	5,7	2,8	4,9	2,8	10,8	4,1	1,1	1,0	3,9	3,7	5,5	5,3	1,7	2,6	6,1	1,7	8,8	5,6	7,9	4,7	0,7	0,9		
141—160	3,4	0,5	0,4	0,3	1,1	1,2	0,3	0,4	2,0	1,0	1,9	1,6	1,3	1,6	0,1	0,4	0,9	0,3	3,4	2,5	2,8	2,8	—	—	2,2	0,9	7,0	1,9	3,0	1,8	2,2	0,9		
161—180	.	.	.	0,3	—	—	.	.	0,4	0,3	2,1	1,6	2,4	1,2	0,8	0,4	.	.	1,0	0,3	1,4	0,6	0,2	0,7	1,7	0,9	4,3	3,7	0,9	0,9	—	—		
181—200	0,7	1,2	.	.	1,4	1,2	2,0	1,6	0,4	0,4	0,9	0,4	.	.	0,7	0,3	0,8	0,6	—	—	6,7	1,8	1,6	2,9		
201—220	0,9	0,3	4,5	2,4	4,5	1,6	1,0	0,9	1,9	0,9	0,5	1,9
221—240	0,3	0,4	0,1	0,4	—	—	—	—	.	.	
241—260	0,4	0,4	1,2	0,9	0,9	0,9	.	.
261—280	1,0	2,8	1,0	0,9	.	.
281—300	0,2	0,9	.	.
301—320	0,7	1,9	.	.
Elérhető összesen:	18,6	15,4	44,1	30,5	34,1	37,0	62,5	62,3	30,4	25,3	49,4	44,5	51,5	50,1	82,4	61,1	43,9	28,5	56,3	38,7	71,1	51,5	88,8	67,8	40,3	24,1	62,7	53,1	76,4	60,3	81,8	64,1		
Nem elérhető összesen:	81,4	84,6	55,9	69,5	65,9	63,0	37,5	37,7	69,6	74,7	50,6	55,5	48,5	49,9	17,6	38,9	56,1	71,5	43,7	61,3	28,9	48,5	11,2	32,2	59,7	75,9	37,3	46,9	23,6	39,7	18,2	35,9		

pességszázalékot erősen megnövelte Keszthely idetartozása.) Mindaddig, *amíg* a pályák (a vasutak, de különösen az utak) minőségében, *a járművek* (különösen a buszok) *sebességében alapvető javulás nem ment végbe, a megyeszékhelyekről kiinduló vonalak fokozatos meghosszabbításával egyre hosszabb idő alatt voltak elérhetőek a távolabb fekvő községek.* Az 1960–1970-es években végzett korszerűsítés eredményeként ezek a korábbihoz képest 40–80 perccel hamarabb elérhetőek. Ezenkívül a hálózatsűrűsödés a városhoz közelebbi területeken oly mértékben volt erőteljesebb, hogy ott megvalósult valamennyi község felfűzése, míg a nem bekapcsolt községek általában a távolabbi területeken fekszenek. Mindezen folyamatok eredményeképpen *alapvető átalakulás ment végbe a megyék területének a megyeközpontból való elérhetőség szerinti tagozódásában.* A legbelső (legelső) időövezetben lakó népesség aránya az utóbbi évtizedekben azért növekedett csak egészen mérsékelten vagy éppen csökkent), mert a legközelebbi községeket közigazgatásilag beolvastották a városokba. Távolodva a városoktól, általában *a 20–60 perces izokronok által közrefogott területen viszont egyre nagyobb hányada él a megyeszékhellyel közvetlen összeköttetésben levő népességnek.* Ebben a már korábban megindokolt jelenségben csak egyes esetekben és igen alárendelten játszott közre a lakosság várost közelítő migrációja, mivel a városkörnyéki agglomerálódás népességtömörülési folyamata a 20–60 perces izokronok közötti területeken (Pécs kivételével) már nemigen érvényesült.

A szóban forgó táblázat időértékeit az egyes községek komplex (a vasúti és autóbusszközlekedésre egyaránt kiterjedő), a hétköznapi járatpárok számával súlyozott átlagos elérhetőségi idejéből állítottuk elő, elkerülve a szélsőséges (minimális és maximális) időértékekből származó torz ítéleteket. Így tehát a távoli részek vasúton történő hosszadalmas és aránylag ritka elérhetőségét ellensúlyozza az általában gyakoribb és majd minden esetben gyorsabb buszközlekedés. Végső soron tehát az 1978. évi (azóta alig módosult) állapot szerint a megyeszékhellyel összekötött *legtávolabbi települések átlagos elérhetőségi ideje Baranyában és Somogyban* (az utóbbi nagy területének ellenére) *a legrövidebb, 140 percen belüli, Zala megyében 160–180 perces, Tolnában pedig a megye nyugati határa közelében levő településekről a buszközlekedés fejlődése ellenére még mindig több mint 180 percre van szükség a megyeközpontba utazáshoz, jó néhány közelebb, főként az egykori gyönki járás területén levő községből csak átszállással lehet elérni Szekszárdot.*

Hogy a megyeszékhely és a megye közötti tömegközlekedési kapcsolat fő tényezőjét, a szükséges átlagos utazási időt több oldalról értékelhessük, azt is kiszámítottuk, hogy *a községeknek milyen hányada található az egyes időzónákban.* Erre már csak azért is szükség van, mivel a településhálózat nagyságrendi szerkezetének különbözőségeit nem szabad figyelmen kívül hagyni. Azokban az időzónákban, amelyekbe a falvaknál többszörte népesebb városok tartoznak, a népességrészesedés magas aránya eltakarhatja azt a paradoxont, hogy a falvak közül csak aránytalanul kevésnek van közvetlen összeköttetése a megyeszékhellyel. Pl. az 1950-ig még Zala megyei Keszthely a legkülső időzóna (a 161–180 perces) népességrészesedését 11,5⁰/₀-ra emelte, ugyanakkor e zónának a községekből való részesedése nem volt több mint 0,3⁰/₀! Az 1970-es évek végén ismét Zala megyéhez visszacsatolt Keszthely elérhetősége oly mértékben javult, hogy most már a 41–60 perces zónába rukkolt előre, népességrészesedését valamennyi időzóna közül a legmagasabbra, 22,2⁰/₀-ra növelte, miközben a zóna a

településekből csupán 9,3⁰/₀-kal részesedik. A táblázat két fajta részesedési adatsora között előforduló feltűnő különbség tehát mindig egy-egy nagyobb városi település „zavaró” hatására utalhat: Zalában a 41–60 perces zónában Keszthely, a 61–80 percesben Nagykanizsa, Baranyában a 41–60 percesben Komló, Szigetvár és Siklós, a 61–80 percesben Mohács, Tolna megyében a 21–40 percesben Bonyhád, Tolna és Bátaszék, a 140–160 percesben Simontornya, Somogy megyében a 81–100 percesben Marcali, Nagyatád és Boglárlelle, a 120–140 percesben Siófok erősíti fel a népességi részesedést.

Minden eddig felmerült értékelési szempontot figyelembe véve megállapíthatjuk, hogy *legkiegyensúlyozottabb a központ és a megye közötti kapcsolat Zalában*, ahol a bekapcsolt vidéki népesség és községek részesedési aránya közel álló, egyaránt 62⁰/₀ körüli, és a tömegközlekedési kapcsolat max. 141–160 perces utazási idővel realizálódik. *Ez az eredmény* nemcsak Zala megye *aprófalvas településszerkezete*, hanem egy igen jelentős megyén belüli *ellenpólus*, a két évtizede még Egerszeggel azonos népességű *Nagykanizsa sokoldalú vonzása ellenére jött létre*. A régió többi megyéjében a megyeszékhelyeknek nem kell osztozkodniuk a közel paritásos vonzást kifejtő ellenpólusokkal, ennek következtében természetes, hogy közvetlen közlekedési kapcsolatuk megyéjük lakosságának nagyobb hányadával van, mint Zalaegerszegnek. Ebbe persze az a körülmény is belejátszik, hogy Zalához viszonyítva a többi dél-dunántúli megyében jóval több és ráadásul népesebb (10 000 főt meghaladó) alközpont létezik. Ezekkel a többnyire járasszékhely funkciót betöltő nagyobb településekkel való szükség-szerű összeköttetés növelte a megyeközpontokhoz kötött összes népesség arányát. Az össze nem kötött települések átlagos nagysága – részben a periférikus, a növekedési gócpontoktól távolabbi fekvésük következtében – jóval alatta marad a bekapcsoltaknak, aminek egyenes következményeként a bekapcsolt községek részesedési aránya jóval alacsonyabb a népesség részesedésénél, és egyúttal elmarad Zala megye hasonló mutatóitól is.

Amikor a községeknek a megyeközpontokhoz való közlekedési viszonyát a már korábban használt pontozásos módszerrel határozzuk meg, a segédletre pillantva joggal merülhet fel az olvasóban az a kérdés, hogy a menetidőt 100 percen felül miért nem osztottuk fel további kategóriákra, amikor 1960-ban 300 percnél, 1978-ban pedig 200 percnél távolabb levő községek is voltak? Fő indokunk az, hogy tapasztalatunk szerint a 100 percnél hosszabb vonalak többségén már csak 1–2 járat közlekedik, így, ha a menetidő hosszát tovább osztjuk 10 percenként, a vele fordítottan arányos járatpárszám e ponton túl már nem csökken. Tehát addig van csak értelme a felosztásnak, amíg a két tényező ellentétes mozgását a gyakorlat igazolja. További mellékkörülményként megemlíthetjük még azt is, hogy kb. hét kategóriánál többet kartogram térképen rajztechnikai problémák miatt igen nehéz ábrázolni, de az olvasónak is körülményes áttekinteni, és hogy a 10 percnél nagyobb időtartamú kategóriák képzésével le kellett volna mondanunk a megyeszékhelyekhez szorosabban, intenzívebben kapcsolódó területek elérhetőségi övezetének megfelelő részletességéről. Ugyancsak a teljes egyértelműség érdekében emlékeztetünk arra, hogy az ábrák és táblázatok szerkesztéséhez kizárólag a közhasználatú, az utazóközönség számára kiadott hivatalos MÁV és VOLÁN menetrendkönyvekben szereplő járatok adatait használtuk fel. Ezekkel azonban nem jellemezhető teljeskörűen a tömegközlekedési eszközökkel végzett utasszállítás, mivel az összefoglaló néven „nem közhaszná-

latú” autóbusszokkal történő személyközlekedés nem jelentéktelen, és súlya egyre nagyobb lesz az egész személyszállítási, par excellence a hivatásforgalom teljesítményén belül.

Az utazási lehetőség gyakorisága tekintetében a községek közötti különbségek nagyobbak, mint amilyen különbségeket az elérési idő tekintetében az izokron térképek alapján megállapíthattunk. Amíg a megyeközponttal összekötő napi járatpárok maximális száma egyes közeli községekben még a félszázat is meghaladja, jónéhány községnek mindössze 1–2 járatpára van, sőt vannak olyanok is, amelyek a megyeközponttal csak egy irányban (vagy csak oda, vagy csak vissza), más esetekben meg a nem mindennapon (pl. hetente háromszor, vagy csak vasárnap) közlekedőkkel vannak összeköttetésben. *A komplex mutató alapján a községek elérhetősége területileg kevés szabályosságot mutat, nem rendeződik koncentrikus gyűrűkbe. A távolság önmagában nem elég erős tényező ahhoz, hogy önállóan strukturalja az elérhetőség tényleges térszerkezetét, vagy hogy legalábbis abban markánsan tükröződjön, már csak azért sem, mert a menetidő és a légvonalbeli távolság közötti korreláció meglehetősen laza, különösen azokban az esetekben, amikor a buszjáratok a főútról kétoldalt sokszor letérnek a bekötőutakra, hogy felfűzzék a félreeső településeket. Az elérhetőség térbeli alakulása szabálytalanságának másik jellemzője az aszimmetrikusság, amely a közlekedési hálózat – más városok (pl. Baranyában Komló) vonzása esetleg terepviszonyok által is elősegített részaránytalanságának a következménye. A legkedvezőbb tömegközlekedési helyzetben általában azok a községek vannak, amelyekből az autóbuszon kívül vonat is rendelkezésre áll a megyeközpontba utazáshoz.* Ugyancsak viszonylag előnyös helyzetet élveznek azok a távolabbi települések, amelyeket a megyeszékhelyekről több útvonalon lehet elérni. Helyzetük értékelésekor akkor adódik nehézség, ha a különböző vonalak menetidő igénye erősen különbözik. *Léteznek viszont olyan települések is, amelyek a megyeszékhelyekhez való földrajzi közelségük ellenére a közlekedési főhálózat árnyékában, félreeső helyzetben lévén, csupán néhány autóbuszjáratral érhetők el.* Ezek szinte kivétel nélkül aprófalvak. Gyakran sorolják ezeket a megyeszékhely körüli agglomerációs gyűrűhöz, holott attól nemcsak rossz tömegközlekedési kapcsolatukkal, hanem (részben ennek következményeként) továbbra is fogyó lakónépességükkel, átlagosnál rosszabb élet- és munkakörülményeikkel, rossz egyéb infrastrukturális ellátottságukkal is elűtnek.

4. A megyeszékhelyek közigazgatási határoktól független tömegközlekedési vonzaskörzeteinek elhatárolása

Az előbbiekben csupán arra igyekeztünk választ adni, hogy milyen mértékben érvényesül az a jogos igény, hogy a községek megyeszékhelyüket tömegközlekedési eszközökkel átszállás nélkül elérjék, és e tekintetben milyen fokozati különbségek állapíthatók meg az egyes megyék között.

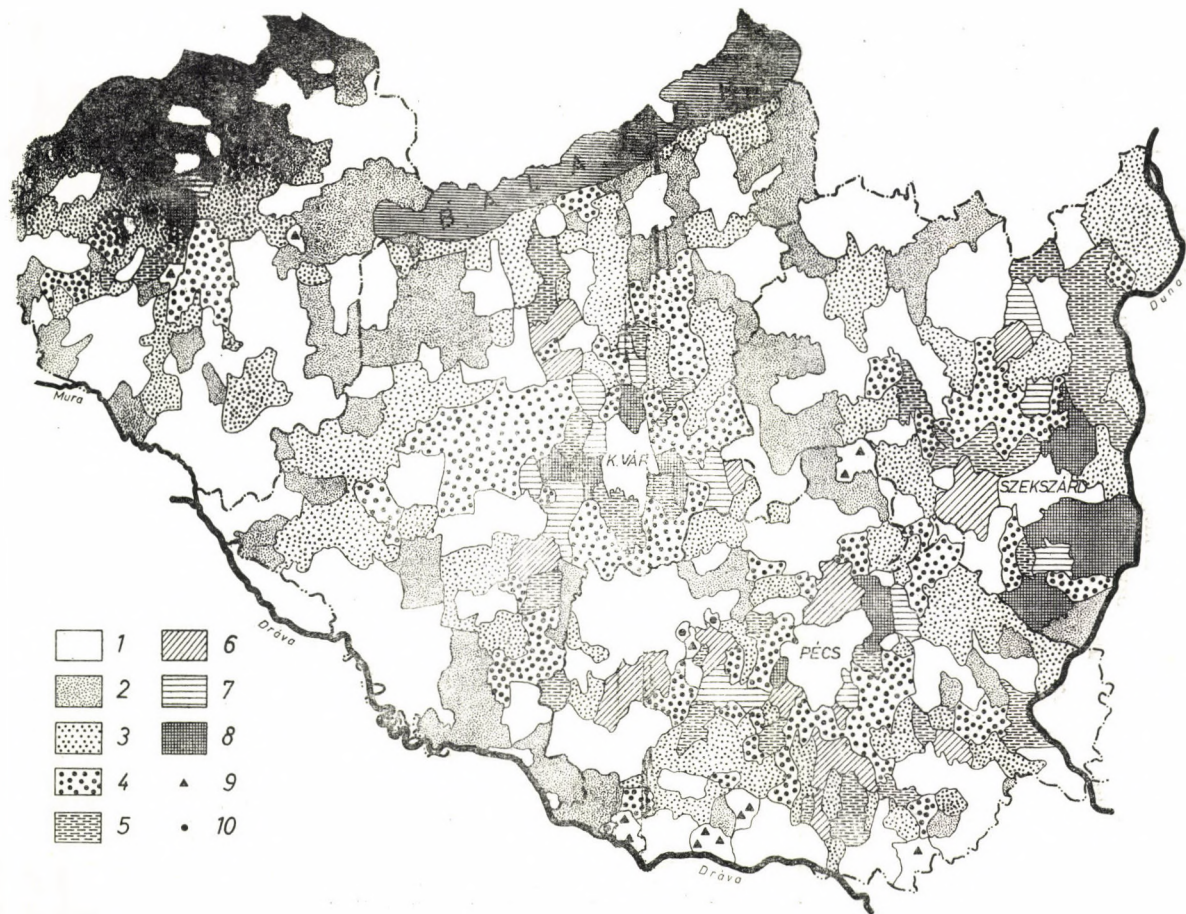
A felsőfokú funkciók ellátására is kijelölt megyeközpont városok tömegközlekedési vonzasterületét, annak tagozódását azonban a közigazgatási határoktól eltekintve is szükséges vizsgálni, mivel a városi szolgáltatási funkciók egy részének (pl. a kiskereskedelemnek, részben a javító-karbantartó szolgáltatásnak, közoktatásnak) gyakorlását, de az ingázás térbeni szerkezetét sem korlátozza területileg a megyehatár. Kétségtelen, hogy a VOLÁN vállalatok megyei szervezése a buszhálózat alakításában a megyehatárokhöz való bizonyos mértékű alkalmaz-

kodáshoz vezet, azonban a *bálózatfejlesztés* legutóbbi, befejező szakasza azt bizonyítja, hogy *az egyre jobban a tényleges területi igényekhez igazodik*, függetlenül a közigazgatási határoktól. Ilyen formán a megyén belüli erősen excentrikusan elhelyezkedő megyeszékhelyek közlekedési vonzásterülete is nagyjából szimmetrikus formát vesz fel. Erősebb aszimmetriát a megyehatár csak abban az esetben eredményez, ha az egyben nehezen, csak néhány helyen átléphető természeti határ is. (Pl. a Duna Tolna megyében.) *A megyeszékhely városok eltérő népességszáma jóval kisebb mértékben jut kifejezésre a bennük összefutó közlekedési bálózat által vonzott területek nagyságában*, mint a többi városi ellátó funkció gyakorlásával kapcsolatos általános vonzáskörzetekében – éppen a busz-közlekedés megyei vállalati szervezete következtében.

A közlekedési vonzáskörzetek egymástól való elbatárolását legegyszerűbben az azonos értékű elérhetőségi mutatók fedésbe kerülési helyeinek, vagyis az időbeni inflexiós pontoknak a kijelölésével oldhatjuk meg. Nehezebben tudjuk vonzáskörzeti problémaként értelmezni azoknak a területsávoknak az eseteit, amelyek saját megyeszékhelyükről közvetlen járatokkal nem, viszont a szomszédos megye többször messzebb levő székhelyéről átszállással nélkül elérhetők. Ezek a területsávok ugyanis a saját székhelyükről átszállással azért többnyire rövidebb idő alatt elérhetők, mint más megyeszékhelyekről. Az ilyen eseteket ábráinkon jelöljük, de a közlekedési vonzáskörzet inflexiós pontjait nem jelöltük be. (Pl. a pécs–nagykanizsai vasúti fővonal Somogy és Zala megyei szakasza melletti terület.)

A 2. ábra tanúsága szerint az 1930-as években Tolna megyében két területsávot lehetett a szomszédos megyeszékhelyekről könnyebben elérni, mint a sajátjáról. Nyugaton a budapesti vasúti fővonal Döbrököz és Hőgyész közötti szakaszának mentét Kaposvárról, keleten pedig Bába térségét Pécsről lehetett közvetlen vonallal megközelíteni. Somogy megyében Szigetvár és Barcs járásszékhelyek akkor még ugyan a megyeszékhelyükről kiinduló vicinális vonatok végállomásai, Pécsről, a kanizsai fővonalon mégis rövidebb idő alatt elérhetők voltak. Zala megye DK-i, Nagykanizsa és a Mura közötti szegletébe sem Egerszegről, sem Kaposvárról nem lehetett közvetlen járatokkal utazni, viszont Pécsről ide naponta több vonat is közlekedett.

1950-ben a korábbiaknál változatosabban alakult a szomszédos megyékből előnyösebben elérhető területsávok elhelyezkedése. Most már *Baranya megye K-i és Ny-i részén is léteztek Szekszárdról, ill. Kaposvárról hamarabb elérhető pályaszakaszok*, mégpedig a budapest–mohácsi távolsági buszjárat révén Furkó puszta és Mohács között, az átmenetileg, néhány évig üzemeltetett pécs–bátaszék–szekszárd személyvonatok révén pedig a palotabozsok–széchenyi szakaszon. Az 1930-as évek második felétől rendszeresen működő pécs–kaposvári buszjáratok eredményeképpen a Zselic északi részén a sásd–gödrei szakasz elérhetősége Kaposvárról kedvezőbb volt, mint Pécsről. A kaposvár–szigetvári vasút és a vele közel párhuzamos buszjárat a Zselic D-i részét, a Szigetvártól D-re tovább folytatódó buszvonala pedig Baranya keleti szegélyét egészen Drávafokig Kaposvárhoz csatolta. A pécs–szászvár–szekszárdi buszjárat menetidő szerinti inflexiós pontja Szászvárnál, tehát nagyjából a megyehatáron alakult ki. Tolna megyében Kaposvár közlekedési vonzása most már nemcsak a budapesti vonal mellett érvényesült (a hároméves terv alatt létrehozott szekszárd–dombóvári buszjáratral szemben), hanem a kaposvár–igal–nagykónyi buszjárat jóvoltából

5. ábra. A dél-dunántúli megyeszékhelyekhez csatlakozó tömegközlekedési vonzásterületek tagozódása a komplex elérhetőségi mutatók alapján 1978-ban. Jelmagyarázat: 1 – a megyeszékhely csak átszállással elérhető, 2 – rossz, 3 – kedvezőtlen, 4 – gyenge közepes, 5 – közepes, 6 – mérsékeltlen jó, 7 – jó, 8 – kiváló tömegközlekedési helyzetben levő területek, 9 – a megyeszékhelyre nincs minden munkanap, vagy nincs oda-vissza autóbuszjárat, 10 – kihálóban levő törpefalvak, amelyeket nem kapcsoltak be a tömegközlekedési hálózatba.

Koppányszántó, Értény, Nagykónyi térségében is. A régió kívüli megyeközpontok közül viszont még Veszprém sem tudott Szekszárddal szemben elérhetőségi előnyhöz jutni a veszprém–dombóvári vasútvonal mentén. (Tamásit Szekszárdról busszal 135 perc, Veszprémből vonattal 239 perc, Kocsolát pedig 216, ill. 258 perc alatt lehetett elérni.) Zala megyében a Nagykanizsától D-re levő szakasz továbbra is Pécsről volt közvetlen vonattal elérhető, a saját megyeszékhelyről viszont változatlanul csak átszállással.

A más megyeszékhelyekről előnyösebben elérhető területsávok elhelyezkedésében 1950 óta csupán kisebb változások álltak be. A Bonyhádon át Szekszárd és Pécs között közlekedő buszjáratok átlagos félidejük alatt Mecseknádasdig jutnak el, tehát a 6. sz. főközlekedési út mentén a baranyai Mecseknádasd, Hidas és Apátvarasd Szekszárdról közelíthető meg hamarabb. Bár és Dunaszekcső község az 56. sz. út mentén ugyancsak Szekszárd felé van közelebb, míg az 1975. jan. 1. óta Tolna megyéhez tartozó Kaposszekcső környékét továbbra is Pécsről lehet hamarabb és átszállás nélkül elérni. Kaposvár változatlanul érvényesítheti kedvezőbb elérhetőségéből adódó erősebb közlekedési vonzását Péccsel szemben a 66. sz. út Sásdtól K-re eső szakaszára, ill. a Dél-Zselicre, valamint a szigetvári járás déli része községeinek többségére. Kaposvárnak Szekszárddal szembeni előnye viszont csak a Tolna megyéhez csatolt Kapospula és Attala községekre, valamint Döbröközre szorítkozik, ugyanis az újabb, Hőgyészen át vezetó szekszárd–dombóvári buszjárat már Szekszárdhoz közelebb hozta Kurd, Csibrák és Duzs községeket.

Természetesen a régióbatár közeli megyeszékhelyek közlekedési vonzása a régió kívüli területeken is érvényesülhet, pl. Zalaegerszegnek a direkt összeköttetésből adódó vonzáspotenciálja elég magas értékű Vas megyében, amit az onnét beingázók magas részesedési aránya is igazol. A vonzásterületeknek a központjukkal való közlekedési kapcsolatok intenzitása szerinti tagolását, övezeteit a komplex mutatók pontértékei alapján különítettük el az 5. ábrán látható eredménnyel. A megyeszékhely központú közlekedési vonzásterületek és a közigazgatási határok egybe nem vágása önkéntelenül is a megyehatárok módosítása szükségességének irányába tereli a közlekedésföldrajzos kutató következtetéseit. Bármennyire csábító is a változtatásokra javaslatot tenni, részben PRINZ Gy.¹⁵ és VAGÁCS A.¹⁶ tanulságos példáira emlékezve, részben a tradíciókhoz való ragaszkodás mértékét ismerve *nem adunk szempontokat további határváltoztatásokhoz.* Úgy gondoljuk, hogy *a jelenlegi megyei hatáskörű* (köztük VOLÁN) *vállalatok, intézmények, valamint a megyei tanácsok jobb együttműködésével is megoldhatók a határokat átlépő közlekedési és egyéb vonzásköri szervezési feladatok.*

1. ERDŐSI F.: A Dél-Dunántúl úthálózata közlekedési használati értékének növekedése és térszerkezetének átalakulása. = Kézirat, ERDŐSI F.: A Dél-Dunántúl úthálózatának térszerkezete és minősége a vasúthálózat kiépítése előtt. = Közlekedéstud. Szemle, 1981. 1. pp. 25–34; ERDŐSI F.: A Dél-Dunántúl úthálózata térszerkezetének átalakulása a vasúti és gépkocsi közlekedés hatására. = Közlekedéstud. Szemle, 1981. 3. pp. 107–118.
2. ERDŐSI F.: A Dél-Dunántúl vasúthálózata kialakulásának és térszerkezetének területi sajátosságai. – Kézirat.
3. ERDŐSI F.: A Dél-Dunántúl autóbuszhálózatának kialakulása és területi sajátosságai. = Közlekedéstudományi Szemle, 1980. 8. sz. pp. 365–378.
4. ERDŐSI F.: Somogy megye közlekedési hálózatának kialakulása I. = Somogy megyei Levéltári Közl. 1980. pp. 269–319.
5. ERDŐSI F.: Tolna megye tömegközlekedési hálózatának kialakulása és térszerkezetének a területi munkamegosztáshoz való viszonya. = Tolna megyei Levéltári Közl. 1982.
6. ERDŐSI F.: Regionális, provinciális és lokális érdekek érvényesülése a Dél-Dunántúl vasúthálózatának kialakulásában. = Siklós, Regionális Konferencia, 1979 november.
7. ERDŐSI F.: A dél-dunántúli régió személyközlekedési hálózatának kialakulása és területi sajátosságai. = Nemzetközi jubileumi tud. ülészak. Pécsi Tanárképző Főiskola 1979.
8. ERDŐSI F.: A dél-dunántúli régió közlekedési hálózatának kialakulása a termelőerők és a településhálózat sajátosságaival összefüggésben. = Földrajzi Értesítő 1980. 1. f. pp. 61–93.
9. ERDŐSI F.: Somogy megye közlekedési ellátottságának alakulása. = Somogyi Műszaki Szemle, 1980. 1. sz. pp. 24–30.
10. ERDŐSI F.: A Dél-Dunántúl közlekedési hálózatának kialakulása és szerepe a terület régióvá válásában. = Studium Historicum Simighiense, Kaposvár, 1978. pp. 67–88.
11. ERDŐSI F.: A dél-dunántúli megyeszékhelyekre irányuló ingavándorforgalom kialakulása és néhány jellegzetessége. = Munkaügyi Szemle, 1980. 12. pp. 9–18.
12. ERDŐSI F.: A nem közhasználatú autóbuszközlekedés szerepe az ingázásban, valamint az ingázási körzetek térszerkezetének alakulásában. = Kézirat.
13. ERDŐSI F.: Pécs munkaerő vonzási területe. = MTA Dunántúli Tud. Intézet Közlemények 26. Pécs, 1978. pp. 219–226.
14. ERDŐSI F.: A közlekedésföldrajz vizsgálati módszereinek alkalmazási problémái a regionális kutatásokban. = MTA DTI Közlemények. 27. 1980. pp. 87–110.
15. PRINZ GY.: Térképek az állam szolgálatában. = Zsebatlasz, 1923.
16. VAGÁCS A.: Megyei központok és a közlekedés. = Földrajzi Értesítő, 1952. I. f.

РАЗВИТИЕ, ИЕРАРХИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА И ИНТЕНСИВНОСТЬ СИСТЕМЫ МАССОВОГО ТРАНСПОРТА МЕЖДУ ОБЛАСТНЫМИ ЦЕНТРАМИ ЮЖНОГО ЗАДУНАЙСКОГО КРАЯ

ФЕРЕНЦ ЭРДЕШИ

В настоящей статье из важных центров Южного Задунайского края оцениваются исключительно системы массового транспорта, посредничающие значительную часть территориальных связей четырех областных центров, то есть созданные ими возможности доступности. Возникает вопрос: насколько соответствуют связи массового транспорта требованиям дальнего сообщения (друг с другом, со столицей, даже со соседними региональными центрами) областных центров, отражающих различные функционально—иерархические уровни сети поселений. С другой стороны, анализируется и то, какие имеются возможности массового транспорта между областными центрами и управляемыми ими административными единицами (областями). В дальнейшем рассматривается и тот вопрос, насколько естественная зона тяготения, определенная прямыми транспортными связями центров подходит к управляемой территории. На основе вышеуказанных возможно продолжать исследование в таком направлении, в результате которого можно устанавливать, что сетевая система, сходящаяся в областных центрах насколько указывает зону тяготения, то есть означает ли существенную точку зрения для разграничения зон общего тяготения.

Настоящее исследование проведено на основе концепции, по которой массовый транспорт должен удовлетворять потребности массового и регулярного маятникового движения, связанные в первую очередь с производством, с административно—организационной деятельностью и должен игнорировать единичные и однократные претензии. Интенсивность внутренних дальних связей областных центров расценивается количеством баллов комплексного показателя доступности принимаются во внимание время, затрачиваемое на езду и частота рейсов. Проверке данных служит их внесение в матрицу. Также с помощью комплексных показателей расценивается и изображается на картограмме транспортная связь областных центров и управляемых ими поселений, показывая территории, которые несмотря на законные притязание недоступны непосредственными рейсами, а также зоны, которые доступны из соседнего областного центра при более выгодных условиях, чем из собственного областного центра.

THE DEVELOPMENT, HIERARCHIC STRUCTURE AND INTENSITY OF PUBLIC TRANSPORT IN THE COUNTY CENTRES OF SOUTH-TRANSDANUBIA

Ferenc Erdősi

In the present study the author describes only that part of the network of public transport which relates the county centres with the surrounding areas and evaluates the possibilities of commutation this network provides. The main question is whether the county centres as medium-range centres of the hierarchic functional system of the settlement network can come up to the requirements in establishing the relations between each other, with the capital and the other areas. It is also examined here whether the transport facilities can ensure good service between the county centres and the other administrative units, the other counties and whether the natural gravity zones determined by the transport facilities towards the centre tally with the administrative division. On this basis research can be continued in such a way that makes it possible to draw conclusions about of commutation which is an important element in the formation of general gravity zones.

The basic principle for the investigation was the fact that public transport must meet the needs created by production, the activities of public administration and organization, in subordinations to it the social-cultural needs of the population. The unfrequent and irregular travel needs are left out of consideration here.

The intensity of the inland distance services starting from the county centres is qualified with the values of the complex availability index with the duration of travel and service frequency also taken into consideration. The data are clearly shown in the matrix. The traffic relations between county centres and the different areas of the counties are also characterized with complex indices and shown on cartograms, pointing out those areas that – although the need is justified – cannot be reached from the centres with direct services, and those stripes that can be reached more easily from the neighbouring county centres.

A DÉL-DUNÁNTÚL 1925. ÉVI VONZÁSKÖRZET RENDSZERE

HAJDÚ ZOLTÁN

A településhálózat területi szerkezete gazdasági, társadalmi és történeti kategória. Ez megköveteli, hogy foglalkozzunk a településhálózatban lejátszódó gazdasági, társadalmi, politikai folyamatok térbeli változásának történeti kérdéseivel is. A tanulmány az 1925. évi közigazgatási tájékoztató lapok feldolgozásával kísérletet tesz a Dél-Dunántúl történeti vonzaskörzet-rendszerének feltárására. A szerző a központi jellegű települések körül kialakuló vonzaskörzetet totális gazdasági-társadalmi jelenségként fogja föl. A vonzaskörzet fogalmán a központi jellegű település és hatásterületében elhelyezkedő települések együttesét érti, melynek határai között biztosítható a területen élő munkaerő nagy részének újratermeléséhez szükséges feltételek rendszere.

I. Bevezetés

A magyar vonzaskörzetkutatások sajátossága, hogy a gyakorlati igények, a tervezési szükségletek kielégítése érdekében a ma döntéseit megalapozó, kiszolgáló, alkalmazott kutatásokká váltak. Céljuk a településhálózat mai vonzásrendszerének feltárása, ennek megfelelően általában egyetlen időmetszet elemzésére szorítkoznak, kevés figyelmet fordítanak a vonzaskörzetek hosszútávú fejlődésére, változásainak elemzésére, a történeti vonzaskörzetek feltárására. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy egy-egy adott időszak vonzaskörzetvizsgálatának eredményei az idők folyamán történeti értékűvé válnak és hosszútávú kutatás esetén a különböző időszakok eredményei többé-kevésbé egységes rendszerbe foglalhatók.

A településhálózat szerkezeti fejlődésével foglalkozó kutatók egyre inkább felismerik és hangsúlyozzák, hogy a területi szerkezet nem csupán gazdasági, társadalmi, hanem történeti kategória is. Ez szükségessé teszi, hogy foglalkozzunk a gazdasági, társadalmi, politikai folyamatok térbeli változásainak történeti fejlődésével is.¹

A magyar földrajztudomány sajátos, eléggé elhanyagolt területe a *történeti földrajz*. Bulla B. és Mendöl T. 1938-ban összefoglalta a magyar történeti földrajzi irodalmat, kísérletet tett a történeti földrajz fogalmának, tudományrendszer-tani helyének és feladatrendszerének meghatározására.² A szovjet történeti föld-

¹BELUSZKY P. (1973)

BENYÓ B. (1974)

GERLE GY. (1974)

²BULLA B. (1938)

MENDÖL T. (1938)

rajz nagyvívű kibontakozását³ az 1950-es években Magyarországon is követte néhány tanulmány,⁴ de a gazdaság és a településhálózat területi fejlődésének történeti kutatását a földrajztudomány egyre inkább más tudományterületeknek engedte át.

Napjainkban ismét megélnékültek a történeti földrajzi kutatások. *Beluszky P.* az ország 1900–1970 közötti városhierarchia-rendszerének feltárásával megfelelő alapot teremtett a városhálózat és a történeti vonzaskörzetek országos szintű kutatásához, rekonstruálásához.⁵ *Dövényi Z.* kísérletet tett a történeti vonzaskörzetkutatásban felhasználható források és módszerek körének feltárására, ill. kidolgozására.⁶ Általános igényként vetődik fel azoknak a forrásoknak az elemzése, amelyek nagy területek vonzaskörzetrendszerének rekonstruálását is lehetővé teszik.

Tanulmányunkkal fel akarjuk hívni a figyelmet az 1925-ös közigazgatási tájékoztató lapok földrajztudományi aspektusból történő feldolgozásának szükségességére és jelentőségére. Baranya, Somogy, Tolna, Zala megye vonzaskörzetrendszerének feltárásakor bemutatjuk a forrás felhasználhatóságának lehetőségeit. A Dél-Dunántúl központi helyeinek, ill. azok vonzaskörzetrendszerének feltárásához főként a közigazgatási tájékoztató lapok adatbázisát vettük alapul. Az egyes települések vonzaskörzetének lehatárolásához ezen túlmenően felhasználtuk a két világháború közötti időszak publikációit is, a pécsi egyetemen elfogadott, a Dunántúl település- és közlekedésföldrajzával kapcsolatos doktori disszertációkat, *Kogutowicz K.* monográfiáját, valamint a falutörténeti, társadalomtörténeti és szociográfiai irodalmat.⁷

Tanulmányunkban átfogó képet adunk a Dél-Dunántúl központi helyei vonzaskörzetrendszeréről, de nem térünk ki az egyes területek és települések részletes tárgyalására. Ez a megyei szintű elemzések feladata lesz.

II. A történeti vonzaskörzet fogalmának értelmezése

Megítélésünk szerint *a központi jellegű települések körül kialakuló vonzaskörzet totális gazdasági-társadalmi jelenség, vagyis valamennyi gazdasági-társadalmi mozgás összege.* Ennek megfelelően a vonzaskörzet összetett, hierarchikus területi rendszer, élő, mozgó valóság, amely a különböző jellegű jelenségek (gazdasági, társadalmi, politikai, történeti, pszichikai) sokféle hatása közepette jön létre, változik, megújul, átrendeződik. Kialakulásában, fejlődésében jelentős szerepet játszik a politikai kapcsolatok adminisztratív úton meghatározott kény-

³Voproszú geografii (1950)

⁴ABELLA M. (1956)

BOROS F. (1957)

BOROS F. (1958)

⁵BELUSZKY P. (1973)

⁶DÖVÉNYI Z. (1977)

⁷ERDEI F. (1974)

KOGUTOWICZ K. (1930—36)

MENDÖL T. (1935)

PRINZ GY. (1933)

WEIS I. (1930)

szerpályáinak rendszere és az ettől függetlenül kialakuló funkcionális kapcsolatok jellege, gyakorisága, minősége.

A központi jellegű település vonzáskörzete az a terület, amelynek határai között biztosítható a körzetben élő munkaerő nagy részének újratermeléséhez szükséges feltételek rendszere. A vonzáskörzet tehát egy adott területen élő lakosság „élettere”, a kor szintjén felvetődő szükségletek kielégítése érdekében végzett rendszeres mozgás tere.

A vonzáskörzet fogalma az osztálytársadalmak időszakában bizonyos értelemben osztálykategória. A felhasználásra kerülő jövedelem nagyságának különbözősége miatt eltérő az egyes osztályok, rétegek rendszeres mozgástere, a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely újratermeléséhez szükséges feltételek rendszere különböző.

A történeti vonzáskörzetrendszer vizsgálata során a vonzáskörzet fogalmát tág keretek között kell értelmezni. Olyan területet kell érteni alatta, amelynek településeit szervezeti, gazdasági, ellátási kapcsolatok kötik össze. Nem lehet cél a történeti vonzáskörzetrendszer feltárásakor az egyes elemi kapcsolatok kutatása és értelmezése – erre a legtöbb esetben adathiány miatt nincs is lehetőség –, a hangsúlyt a kapcsolatok kölcsönös területi összefüggéseinek kutatására kell helyezni.

A vonzáskörzet elsősorban dinamikus mozgó rendszer, pillanatnyi állapota viszonylagos. Ez az állapot akkor bír különös jelentőséggel, ha olyan időszak képét tárja elénk, amely valamely szempontból fontos. Úgy véljük, hogy az 1925-ös állapot több szempontból is kiemelkedő jelentőségű. Azt a helyzetet mutatja, amikor az új országhatároknak megfelelően stabilizálódik a regionális és a községi közigazgatás, átalakulnak és megszilárdulnak a településhálózaton belüli kapcsolatrendszerek.

A XX. század eleji vonzáskörzetrendszert vizsgálva több vonatkozásban el kell tekintenünk a mai gazdasági-szociális ellátás gyakorlatától és szabályozásától. *Az alapvető különbség az, hogy a termelés-ellátás-fogyasztás feltételrendszere erősen kötődik a magántőkéhez, az ellátás nagy részét – egyes ágait kizárólag – a magántulajdonosi döntés határozza meg.* Bizonyos ágazatok ellátási rendszerének kialakításában (pl. közegészségügy) az állami döntés meghatározó szerepet játszik.

A korabeli centralizáció és decentralizáció mozgatója az egyéni érdek és gazdaságosság. Ezzel magyarázható, hogy egyes ágazatokban az ellátás a mainál közelebb állt a települési egységekhez (pl. szatócsbolthálózat), hiszen néhány hold föld birtoklása mellett a szatócsbolt már 300–500 fős település esetében is kispolgári egzisztenciát jelentett. Ugyanez vonatkozik a mezőgazdasági termeléshez közvetlenül kötődő kisipari ágazatokra is.

Első megfogalmazásban megállapíthatjuk, hogy 1925-ben a munkaerő újratermeléshez szükséges ellátó szféra (elemi iskola, szatócsbolt, bába) majdnem települési szintig decentralizálódott, még az aprófalvas területek nagy részén is. Ezzel párhuzamosan megfigyelhető a magasabb ellátó rendszerek koncentrációja is. Ez a koncentráció nem túlzott, nem korlátozódik kizárólag a megyeszékhelyekre. A gazdasági tér, az ellátási terek polarizációja nem nagyon éles, az alapvető létfeltételek – általában nagyon alacsony minőségi szinten – a települési egységekben biztosítottak. A legtöbb település önálló integráció – korabeli kifejezéssel élve önálló életesség – létfeltételei belülről biztosítottak.

III. A közigazgatási tájékoztató lap mint forrás

A nemzetközi igazgatástudományi kutatásokban és a korszerű közigazgatás kialakítására törekvő országokban (Belgium, Franciaország, Hollandia) az I. világháború után előtérbe került a közigazgatás hatékonyságának növelése. Ennek első lépéseként felmérték a településhálózat és a közigazgatás helyzetét. Különösen nagy súlyt helyeztek a települések gazdasági, társadalmi, népességi viszonyainak elemzésére.

Magyarországon a világháborús összeomlás, majd a forradalmak jelentős változásokat idéztek elő az ország közigazgatási, társadalmi és politikai rendszerében. A trianoni békeszerződés után megszilárdult Horthy-rendszer a megyei közigazgatás rendezése után (1923. XXXV. tc.) a községek és a községi közigazgatás állapotáról a közigazgatási adattár létrehozásával akart átfogó képet kapni. Nálunk is megerősödött az a korábban is hangoztatott álláspont, hogy csak a községek viszonyainak elemzésével lehet feltárni a közigazgatás fogyatékosait és megoldani a közigazgatás területszervezési kérdéseit. A közigazgatási adattár alapján a közigazgatási tájékoztató lapok képezték. *Ez volt az első kísérlet arra, hogy az ország valamennyi községéről – de csak a községekről – a helyiségnévtárakat meghaladó mennyiségű és minőségű adatbázis álljon minden olyan szerv rendelkezésére, amely a községi közigazgatás ügyeivel foglalkozik.* A tájékoztató lapokat 5 példányban kellett kitölteni. Egy maradt a községnél, egyet-egyet a főszolgabíróhoz, az alispánhoz, a főispánhoz és a Belügyminisztériumba terjesztettek föl.

A belügyminiszter rendelete⁸ szerint a közigazgatási adattár létrehozásának két célja van: 1. a közigazgatásban is takarékoskodni kell. Ennek egyik feltétele, hogy a köz- és szakigazgatási hatóságok tisztában legyenek a helyi közállapotokkal. 2. A közigazgatási tájékoztató lapok rendeltetése, hogy a községek egész életfolyamatát ismertessék és szemléletessé tegyék a helyi közállapotokat, bemutassák a községek teljes életműködését és segítséget nyújtsanak a közérdekű feladatok és szükségletek megítéléséhez.

A nyolc oldalas, nyomtatott közigazgatási tájékoztató lap hat fejezetre oszlott, és átfogta a községi köz- és szakigazgatás egész területét.⁹

Az I. fejezet a község általános leírását tartalmazza. A történeti leírás felöleli a község keletkezésére, fejlődésére, a megyei közigazgatási rendszerben elfoglalt helyére vonatkozó adatokat. Kitér a községi terület- és jogállásváltozások kérdésére. Önálló alfejezet foglalkozik a község földrajzi leírásával, amely egyrészt topográfiai leírást jelent, másrészt a község területének művelődési ágak szerinti bemutatását. A földrajzi leíráshoz mellékelni kellett a község vázlatos térképét. A népességi viszonyokkal foglalkozó alfejezet a lakosság vallás- és nemzetiség szerinti megoszlására helyezi a súlyt, a lakosság területi elhelyezkedése, foglalkozási viszonyai csak mellékkérdésként szerepelnek.

A II. fejezet a község szervezetével, általános közigazgatási, törvénykezési és pénzügyi beosztásával, rendészeti és szociális igazgatásával foglalkozik.

⁸A m. kir. belügyminiszter 3900/1925. B. M. eln. számú körrendelete. A közigazgatási adattárak létesítése. Belügyi Közlöny, 1925. 30. évf. 44. sz. pp. 1004–1006.

⁹A közigazgatási tájékoztató lap beosztását és teljes szövegét közli: Kovacsics J. (1977) 305–316. — Baranya, Somogy, Zala adatlapjai a megyei levéltárakban, Tolna megye adatlapjai pedig a Népzei Múzeum Adattárában találhatóak.

A III. fejezet a község közoktatási, vallási, kulturális igazgatását és intézményeit tárgyalja.

A IV. fejezet a község forgalmi és gazdasági viszonyairól, valamint igazgatásáról ad képet. Önálló alfejezet foglalkozik a közlekedés, a földművelés, az ipar és kereskedelem problémáival.

Az V. fejezet a község vagyoni és háztartási helyzetét tárgyalja.

A VI. fejezet a község ellátása és igazgatása szempontjából legsürgősebben megoldandó feladatokra kérdez rá.

A tájékoztató lapok kitöltéséhez nem csatoltak útmutatót, a rendelet erre vonatkozóan csak általános szempontokat ad: a) a tájékoztató lapba csak teljesen megbízható adatokat szabad felvenni; b) röviden utalni kell a község életében előforduló sajátosságokra, intézményekre; c) gondot kell fordítani azoknak a földrajzi adatoknak a megjelölésére, amelyek közigazgatás menetére különös hatást gyakorolnak; d) a népesség leírásánál az 1920-as népszámlálás adatait kell felvenni; utalni kell az azóta bekövetkezett jelentősebb változásokra; e) az egyes hatóságok és hivatalok székhelyét pontosan fel kell tüntetni; f) az egyházi viszonyok leírásánál különös súlyt kell helyezni a bevett és elismert felekezetek szervezeti viszonyaira; g) a közigazgatási viszonyokat csak a feltett kérdések szerint kell ismertetni.

Némi zavart okozott, hogy a közigazgatási tájékoztató lapok célja közigazgatási adattár megalapozása volt, a kitöltésnél azonban „... a súly nem a számszerű adatokon nyugszik, habár a község képének teljes ismerete céljából ezek sem nélkülözhetők.”

A terv szerint az adattári anyag továbbvezetésére évenként sor került volna. Ez végül is nem valósult meg, mivel a községi közigazgatás reformjának ügye lekerült a napirendről. 1939-ben a Magyar Szociográfiai Intézet kísérletet tett arra, hogy megismételje a közigazgatási tájékoztató lap segítségével végzett felmérést. Az egyoldalas kérdőív azonban csak a közigazgatás szervezeti és központrendszerének leírását ölelte fel, nem szerepelt benne a társadalmi-gazdasági ellátás és a község gravitációs viszonyainak kérdése.

Áttérve a közigazgatási tájékoztató lapok felhasználhatóságának és forrásértékének kérdésére, egyértelműen megállapíthatjuk, hogy az ott található forrásanyag *elsősorban a községi köz- és szakigazgatási rendszer, valamint a közigazgatási vonzókörzet-rendszer vizsgálatára a legalkalmasabb*. Teljes és pontos képet kapunk az egyes községek igazgatási kapcsolatairól, a köz- és szakigazgatási beosztások kényszerpályáiról.

Az adatbázis alkalmas a községek kommunális, gazdasági és szociális infrastrukturális ellátottságának és kapcsolatrendszerének kutatására is. A mi szempontunkból *kiemelkedő jelentőségű az oktatási, egészségügyi, kereskedelmi ellátottság és kapcsolatrendszer feltárása és értelmezése*.

Növeli az adatbázis jelentőségét, hogy adatai nagy mértékben ellenőrizhetők,¹⁰ így forrásértéke pontosan meghatározható, adatai kiegészíthetők. Az adatok egybevetése, ellenőrzése után egyértelműen megállapíthatjuk, hogy a *közigazgatási tájékoztató lapok forrásértéke magas, adatai megbízhatóak, pontosak*.

¹⁰ Gazdacímtár 1925.

Helységnévtár 1926.

Az 1920. évi népszámlálás adatai.

Az egyes községek adatlapjainak kitöltési pontossága változó, egyes esetekben jelentős hiányok vannak, helyenként pedig valóságos kis tanulmány csatlakozik az adatlaphoz pótlapokon.

A közigazgatási tájékoztató lapok forrásanyagát eddig elsősorban a történelemszerek, különösen a helytörténelemszerek használták fel, általában egy-egy ágazat elosztási, mennyiségi viszonyainak leírására. A tájékoztató lapok átfogó terület szemléletű feldolgozásával még nem foglalkoztak.

Megítélésünk szerint a földrajztudomány nem nélkülözheti e fontos, az ország majdnem minden településéről egységes szempontok alapján kiállított forrást. Feldolgozásával átfogó képet kaphatunk az ország 1925. évi területi szerkezetéről, az egyes települések oktatási, egészségügyi, kereskedelmi stb. elláttságáról, továbbá kiegészítésekkel a települések vonzáskörzeti viszonyairól is. Az egyik legfontosabb adatbázis, amely lehetővé teszi a településhálózat községi jogállású centrumtelepüléseinek feltárását.

Először sorba vesszük a településhálózaton belül kialakult különböző típusú (adminisztratív úton meghatározott, ill. attól független) kapcsolatrendszereket, majd ezek összegzéseként kísérletet teszünk az egyes központi települések intenzív gravitációs terének lehatárolására. *A települések vonzáskörzetének feltárásakor azoknak a tényezőknek a vizsgálatára helyeztük a hangsúlyt, amelyek az ellátás mai szintjén is lényeges szerepet kapnak, s 1925-ben meghatározó szerepet játszottak a települések településhálózattá szervezésében.* A többi kapcsolati rendszert (pl. egyházi igazgatási rendszer), amelyek az adott időszakban a mainál nagyobb szerepet játszottak, csak a települések intenzív gravitációs terének a lehatárolásakor vettük figyelembe.

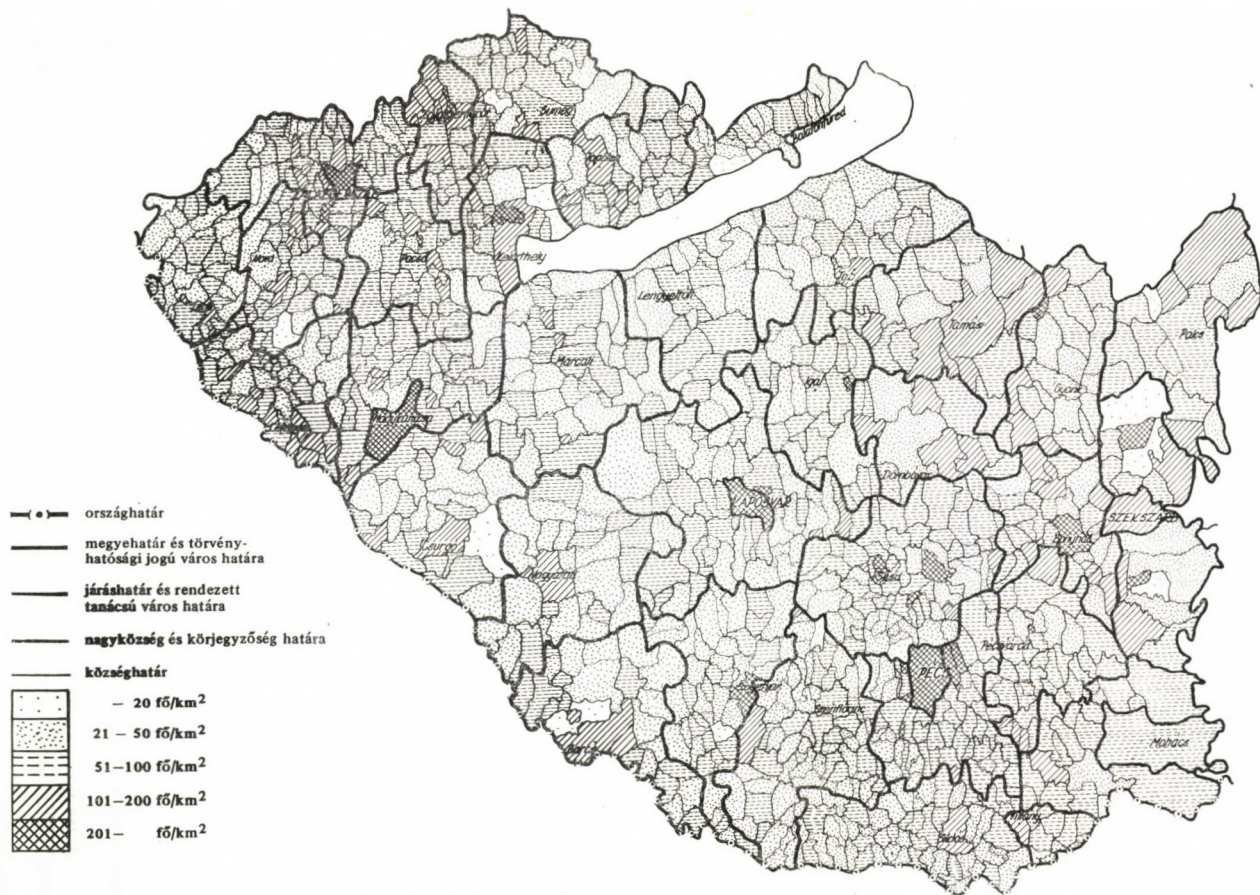
Fő feladatunknak tartjuk, hogy feltárjuk a közigazgatási központ- és területrendszer és a vonzásközpont- és körzetrendszer ütközésének problémáit. Ezzel alapot adunk a két világháború közötti területrendezési törekvések elméleti és konkrét területi kritikájához.

IV. A Dél-Dunántúl településhálózatának jellemzése

Baranya, Somogy, Tolna, Zala megye együttes területe 1925-ben több mint 19 ezer km², lakossága meghaladta az 1,2 millió főt. A terület sem természetföldrajzi, sem gazdaságföldrajzi tekintetben nem egységes.

A népesség területi eloszlása egyenetlen, összetétele változatos. A népsűrűség településenkénti (1. ábra) és területi eloszlása (1. táblázat) jelentős különbségeket mutat. A népsűrűség településenkénti megoszlása részben a természetföldrajzi környezet potenciáljának különbségéből (orográfiai helyzet, a talaj minősége, ásványkincsek stb.) adódik, de ezek hatása önmagában még nem határozza meg a népesség számát, tömörülési fokát. A népesség számának alakulását, a települések fejlődését elsősorban a gazdasági-társadalmi feltételek határozzák meg.

A Dél-Dunántúl települései legnagyobb részben a mezőgazdasági termelés színterei, így a településméret és népsűrűség kialakulásában alapvetően a mezőgazdasági termelés gazdasági és társadalmi feltételei játszanak szerepet. Az agrártermelés a gazdaság és a települések térbeli rendjének meghatározó tényezője.

1. ábra. A dél-dunántúli települések népsűrűsége 1920-ban.

1. táblázat

A népesség és a települések eloszlása a Dél-Dunántúlon 1920-ban

Közigazgatási egység	Terület km ²	Népesség fő	Népsűrűség fő/km ²	100 km ² területre jutó települések száma
Baranyavári j.	136,0	8 919	65,6	8,8
Hegyháti j.	787,4	46 299	58,8	9,4
Mohácsi j.	458,7	28 978	63,2	4,6
Pécsi j.	538,2	38 849	72,2	10,4
Pécsvárad j.	464,2	33 734	72,6	8,0
Siklósi j.	633,1	33 540	53,0	8,2
Szentlőrinci j.	730,7	33 860	46,3	9,9
*Mohács rtv.	215,7	15 864	73,6	—
Megye összesen:	3 964,0	240 043	60,5	8,2
Pécs tiv.	70,7	47 556	673,0	—
Baranya és Pécs:	4 034,7	287 599	71,3	8,1
Barcsi j.	619,0	32 945	53,2	4,4
Csurgói j.	699,6	38 696	55,3	4,2
Igali j.	600,0	33 521	55,9	5,2
Kaposvári j.	976,2	47 587	48,8	5,6
Lengyeltóti j.	699,8	31 867	45,5	3,7
Marcali i.	915,7	48 406	52,9	4,6
Nagyatádi j.	783,7	36 363	46,4	3,8
Szigetvári i.	596,7	31 437	52,7	7,4
Tabi j.	766,9	38 054	49,6	3,9
Kaposvár rtv.	42,2	29 610	702,5	—
Somogy megye össz.:	6 699,8	368 486	55,0	4,7
Dombóvári j.	427,5	32 803	76,7	2,5
Dunaföldvári j.	708,1	54 485	76,9	2,1
Központi j.	615,1	43 121	70,1	2,6
Simontornyai j.	562,4	39 070	69,5	4,3
Tamási j.	702,2	42 601	60,7	2,9
Völgységi j.	455,9	37 007	81,2	7,8
Szekszárd rtv.	75,2	14 025	186,5	—
Tolna megye össz.:	3 546,4	263 112	74,2	3,4
Alsólendvai j.	288,9	13 676	47,3	13,2
Balatonfüredi j.	345,1	12 714	36,8	7,5
Keszthelyi j.	423,6	31 400	74,1	5,9
Letenyei j.	472,4	30 529	64,6	9,5
Nagykanizsai j.	510,1	33 647	55,9	7,3
Novai j.	468,6	27 112	57,9	7,9
Pacσαι j.	428,6	29 984	69,9	7,9
Sümegei j.	449,8	27 751	61,7	7,1
Tapolcai j.	581,9	37 550	64,5	6,0
Zalaegerszegi j.	531,2	34 640	65,2	11,9
Zalaszentgróti j.	266,6	24 686	92,6	10,2
Nagykanizsa rtv.	74,4	30 037	403,7	—
Zalaegerszeg rtv.	29,4	13 239	449,5	—
Zala megye össz.:	4 870,6	346 965	71,2	8,2
Dél-Dunántúl összesen:	19 152,5	1 266 162	66,1	6,0

*Mohács csak 1924-ben lett rtv., de az összehasonlíthatóság érdekében közöljük.

2. táblázat

A népesség foglalkozási szerkezete a Dél-Dunántúlon 1920-ban

Közigazgatási egység	Östermelés	Bányászat, kohászat, ipar fő	Egyéb	Östermelés	Bányászat, kohászat, ipar ‰	Egyéb
Baranyavári j.	6 164	1 568	1 187	69,1	17,6	13,3
Hegyháti j.	31 950	9 362	4 987	69,0	20,2	10,8
Mohácsi j.	21 197	4 738	3 043	73,1	16,4	10,5
Pécsi j.	24 512	10 877	3 459	63,1	28,0	8,9
Pécsváradi j.	25 472	5 452	2 810	75,5	16,2	8,3
Siklósi j.	23 913	5 045	4 582	71,3	15,0	13,7
Szentlőrinci j.	27 052	3 913	2 895	79,9	11,6	8,5
*Mohács rtv.	8 054	3 475	4 335	50,8	21,9	27,3
Megye összesen:	168 314	44 430	27 299	70,1	18,5	11,4
Pécs tiv.	2 698	21 679	23 179	5,7	45,6	48,7
Baranya és Pécs:	171 012	66 109	50 478	59,4	22,6	18,0
Barcsi j.	24 112	4 557	4 176	73,2	13,9	12,9
Csurgói j.	29 316	3 585	5 795	75,8	9,3	14,9
Igali j.	26 759	4 192	2 570	79,8	12,5	7,7
Kaposvári j.	38 907	4 915	3 762	81,8	10,3	7,9
Lengyeltóti j.	24 318	4 266	3 283	76,3	13,4	10,3
Marcali j.	38 952	5 355	4 099	80,5	11,0	8,5
Nagyatádi j.	27 992	4 601	3 770	76,9	12,7	10,4
Szigetvári j.	23 608	4 334	3 495	75,1	13,8	11,1
Tabi j.	29 183	5 120	3 751	76,7	13,4	9,9
Kaposvár rtv.	4 061	9 278	16 271	13,7	31,3	55,0
Somogy megye össz.:	267 209	50 203	51 075	72,5	13,6	13,9
Dombóvári j.	20 011	3 995	7 897	63,7	12,2	24,1
Dunaföldvári j.	38 336	7 550	8 599	70,3	13,9	15,8
Központi j.	30 371	6 201	6 549	70,4	14,4	15,2
Simontornyai j.	29 142	6 079	3 849	74,6	15,6	9,8
Tamási j.	34 624	4 282	3 695	81,3	10,0	8,7
Völgysegi j.	24 929	7 243	4 835	67,4	15,6	13,0
Szekszárd rtv.	6 774	2 256	4 995	48,3	16,1	35,6
Tolna megye össz.:	185 087	37 606	40 410	70,3	16,3	15,4
Alsólendvai j.	11 423	1 148	1 105	83,5	8,4	8,1
Balatonfüredi j.	9 342	1 553	1 819	73,5	12,2	14,3
Keszthelyi j.	21 355	4 446	5 574	68,0	14,3	17,7
Letenyei j.	26 560	2 368	1 601	87,0	7,8	5,2
Nagykanizsai j.	28 673	2 331	2 643	85,2	6,9	7,9
Novai i.	23 369	2 117	1 626	86,2	7,8	6,0
Pacsai j.	25 357	2 645	1 982	84,6	8,8	6,6
Sümegei j.	21 583	3 080	3 088	77,8	11,1	11,1
Tapolcai j.	27 949	4 395	5 203	74,4	11,7	13,9
Zalaegerszegi j.	29 493	2 658	2 509	85,1	7,6	7,3
Zalaszentgróti j.	19 606	3 112	1 968	79,4	12,6	8,0
Nagykanizsa rtv.	5 440	8 136	16 461	18,2	27,0	54,8
Zalaegerszeg rtv.	1 976	3 422	7 841	14,9	25,9	59,2
Zala megye össz.:	252 124	41 394	53 447	72,7	11,9	15,4
Dél-Dunántúl összesen:	875 431	195 312	195 419	69,1	15,4	15,5

*Mohács csak 1924-ben lett rtv., de az összehasonlíthatóság érdekében közöljük.

7.

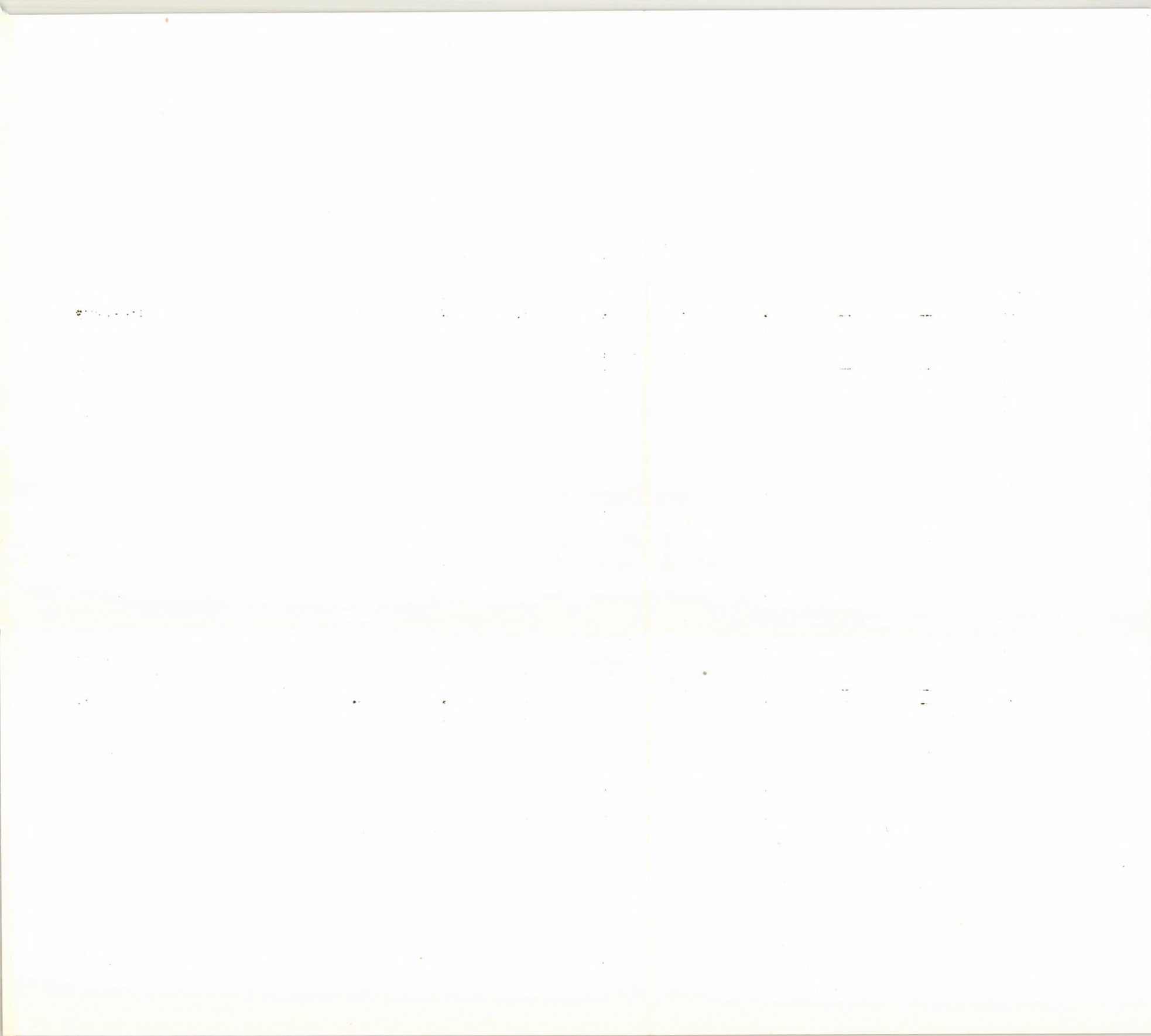
Közigazgatási egység	Összes népesség	Magyar	Német	Horvát	Szerb	Egyéb	Magyarul beszél
Baranyavári j.	8 919	1 048	6 597	83	1 151	40	4 902
Hegyháti j.	46 299	23 757	22 018	18	3	67	37 946
Mohácsi j.	28 978	6 998	18 867	144	1 979	994	17 057
Pécsi j.	38 849	24 383	8 806	4 993	195	471	34 345
Pécsvárad j.	33 734	8 252	24 141	164	314	863	19 553
Siklósi j.	33 540	26 100	5 167	149	501	1 623	30 263
Szentlőrinci j.	33 860	31 526	1 916	63	3	352	33 743
*Mohács rtv.	15 864	9 836	2 159	396	499	2 974	14 736
Baranya megye	240 043	131 900	89 671	6 010	4 641	7 821	192 545
Pécs tjv.	47 556	40 655	5 034	326	45	1 496	45 800
Baranya és Pécs:	287 599	172 555	94 705	6 336	4 686	9 317	238 345
Barcsi j.	32 945	25 328	2 818	4 329	9	461	31 239
Csurgói j.	38 696	38 389	87	144	2	74	38 682
Igali j.	33 521	28 485	4 811	9	7	209	32 462
Kaposvári j.	47 587	43 953	3 187	33	11	403	47 087
Lengyeltóti j.	31 867	31 422	164	10	5	266	31 821
Marcali j.	48 406	48 039	104	17	1	225	48 361
Nagyatádi j.	36 363	33 927	849	1 174	2	411	36 145
Szigetvári j.	31 437	24 884	4 798	1 388	—	367	30 477
Tabi j.	38 054	36 446	1 419	16	2	171	37 888
Kaposvár rtv.	29 610	28 621	603	70	11	305	29 442
Somogy megye össz.:	368 486	339 494	18 840	7 190	50	2 892	363 604
Dombóvári j.	32 803	27 030	5 615	29	5	124	30 677
Dunaföldvári j.	54 485	6 077	8 241	22	26	119	52 564
Központi j.	43 121	29 076	12 858	15	309	233	39 431
Simontornyai j.	39 070	21 342	17 339	12	254	123	31 439
Tamási j.	42 601	40 752	1 632	13	—	204	42 213
Völgységi j.	37 007	7 436	29 259	15	184	113	22 603
Szekszárd rtv.	14 025	13 631	290	7	6	82	13 972
Tolna megye össz.:	263 112	185 974	75 243	113	784	998	232 299
Alsólendvai j.	13 676	13 523	28	9	2	114	13 669
Balatonfüredi j.	12 714	11 886	795	5	6	22	12 655
Keszthelyi j.	31 400	31 128	151	17	3	101	31 358
Letenyei j.	30 529	25 884	39	4 422	2	182	29 311
Nagykanizsai j.	33 647	30 407	396	2 759	10	71	33 058
Novai j.	27 112	27 018	20	25	2	47	27 105
Pacsaí j.	29 984	29 881	48	7	1	47	29 973
Sümei j.	27 751	27 570	114	7	2	58	27 705
Tapolcai j.	37 550	36 937	534	18	3	58	37 465
Zalaegerszegi j.	34 640	34 385	55	13	2	181	34 587
Zalaszentgróti j.	24 686	24 613	41	9	1	22	24 673
Nagykanizsa rtv.	30 037	29 160	541	173	6	157	29 895
Zalaegerszeg rtv.	13 239	12 712	287	39	23	178	13 105
Zala megye össz.:	346 965	335 104	3 040	7 503	63	1 235	344 559
Dél-Dunántúl összesen:	1 266 162	1 033 127	191 837	21 142	5 583	14 442	1 177 807

*Mohács csak 1924-ben lett rtv., de az összehasonlíthatóság érdekében közöljük.

4. táblázat

A településbálózat nagyságrendi megoszlása a Dél-Dunántúlon 1925-ben

Közigazgatási egység	—100	101—200	201—500	501—1000	1001—1500	1501—2000	2001—5000	5001—10000	10001—	Összes település
Baranyavári j.	—	—	5	5	1	—	1	—	—	12
Hegyháti j.	—	8	31	22	8	4	1	—	—	74
Mohácsi j.	—	—	2	8	4	2	3	1	—	20
Pécsi j.	—	3	20	25	4	2	2	—	—	56
Pécsváradi j.	—	1	9	17	4	2	4	—	—	37
Siklósi j.	—	1	30	16	2	1	1	1	—	52
Szentlőrinci j.	1	8	39	21	1	—	2	—	—	72
Mohács rtv.	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1
Pécs tjt.	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1
Baranya megye össz.:	1	21	136	114	24	11	14	2	2	325
Barcsi j.	—	—	5	9	6	3	3	1	—	27
Csurgói j.	—	—	3	11	6	3	6	—	—	29
Igali j.	—	—	6	13	8	1	3	—	—	31
Kaposvári j.	—	1	14	23	11	3	3	—	—	55
Lengyeltóti j.	—	—	3	8	8	3	4	—	—	26
Marcali j.	—	—	9	16	6	8	3	—	—	42
Nagyatádi j.	—	—	4	11	8	4	3	—	—	30
Szigetvári j.	—	1	17	19	6	—	—	1	—	44
Tabi j.	—	—	3	10	7	6	4	—	—	30
Kaposvár rtv.	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1
Somogy megye össz.:	—	2	64	120	66	31	29	2	1	315
Dombóvári j.	—	—	2	1	1	1	5	2	—	12
Dunaföldvári j.	—	—	1	1	1	1	9	—	2	15
Központi j.	—	—	—	3	3	3	5	2	—	16
Simontornyai j.	—	—	—	8	8	4	4	—	—	24
Tamási j.	—	—	1	1	5	4	8	1	—	20
Völgységi j.	—	3	4	12	8	3	3	1	—	34
Szekszárd rtv.	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1
Tolna megye össz.:	—	3	8	26	26	16	34	6	3	122
Alsólendvai j.	—	9	17	7	4	1	—	—	—	38
Balatonfüredi j.	—	3	17	5	—	—	1	—	—	26
Keszthelyi j.	—	3	6	6	5	2	2	—	1	25
Letenyei j.	—	3	15	19	6	1	1	—	—	45
Nagykanizsai j.	—	2	12	11	6	5	1	—	—	37
Novai j.	—	3	20	10	3	1	—	—	—	37
Pacsai j.	—	2	8	11	8	4	1	—	—	34
Sümei j.	—	2	10	13	4	1	1	1	—	32
Tapolcai j.	—	1	8	11	11	1	2	1	—	35
Zalaegerszegi j.	—	6	27	24	3	1	2	—	—	63
Zalaszentgróti j.	1	2	4	8	9	1	2	—	—	27
Zalaegerszeg rtv.	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1
Nagykanizsa	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1
Zala megye össz.:	1	36	144	125	59	18	13	2	3	401
Dél-Dunántúl összesen:	2	62	352	385	175	76	90	12	9	1163

Eltékintve a telepített vagy zsellérfalvaktól – amelyek szűk határok közé telepítve a környező települések munkaerőbázisát képezik, és magas népsűrűségük mesterséges úton alakult ki – a falvak népsűrűsége 100 fő/km² alatt marad.

A korabeli földrajztudomány általánosan elfogadott álláspontja szerint a növénytermelés nélküli területeken a népsűrűség 1 fő/km² lehet, a kezdetleges földművelés 10–20, az ekés gazdálkodás 50–100, a belterjes kerti gazdálkodás 100–200 fő/km² népsűrűséget alakíthat ki.¹¹ A Dél-Dunántúl falvai alapvetően megfelelnek az általánosan elfogadott értékeknek – gazdálkodási rendjüknek megfelelően a népsűrűségük 50–100 fő/km² –, de sok helyen a sajátos történeti fejlődés következtében „népességihiány” jelentkezik.

A városiasodás, a mezőgazdasági termelés feltételeitől eltérő, elszakadó iparosodás magas népességkoncentrációt hoz létre. A megyeszékhelyeken és a városokon kívül a Dél-Dunántúl egyetlen döntően ipari alapon fejlődő népsűrűsödési göca a Pécs környéki bányavidék.

A népesség településenkénti megoszlása mellett fontos a népesség településen belüli megoszlása is (2. ábra). A település és a termelés történetileg kialakult rendje miatt jelentős különbségek mutatkoznak a külterületi népesség arányában. A Dél-Dunántúl nagy részére a zárt települések a jellemzőek. A külterületi népesség aránya 5% alatt marad az aprófalvas területeken. A Duna mentén megtalálhatók a magas külterületi népességgel rendelkező, alföldi típusú, jelentős tanyavilágot összefogó nagyfalvak, mezővárosok. A sajátos dunántúli nagybirtokos gazdálkodás következtében kialakult, magas külterületi népességgel rendelkező településtípus Somogy és Tolna megye egy részére jellemző.

A népesség foglalkozási megoszlására települési és területi vonatkozásban is az őstermelő népesség magas aránya a jellemző (2. táblázat). A falusi települések döntő részében 85–90%/0 körül alakul az őstermelő népesség aránya, és még jónéhány járásban is eléri a 80%/0-ot. Csak a központi jellegű, a településhálózatban ellátó-irányító-ellenőrző szerepet játszó községek esetében csökken az őstermelő lakosság aránya 60%/0 alá. Ennek következtében a falusi települések vonzáskörzetbe való integrálódásakor döntő szempont a mezőgazdasági termelés feltételeinek biztosítása, megszerzése, valamint a mezőgazdaság késztermékeinek értékesítése.

A lakosság nemzetiségi megoszlása az egész országot tekintve is a Dél-Dunántúlon a legváltozatosabb. Somogy és Zala megye döntően magyar lakosságú, Baranya és Tolna nemzetiségi összetételére a magyar lakosság túlsúlya mellett a német nemzetiség magas aránya a jellemző (3. táblázat). A lakosság nemzetiségi megoszlása több esetben nagymértékben befolyásolja a falusi települések gravitációjának irányát. Bonyhád nemcsak gazdasági fejlettsége következtében vált Nyugat-Tolna és Kelet-Baranya gazdasági és kulturális központjává, hanem a német nyelvhasználat általános elterjedése következtében is helyzeti előnyben volt a szinte tiszta magyar nyelvű és nemzetiségű Szekszárddal szemben.

A Dél-Dunántúl településhálózatára az aprófalvas jelleg nyomja rá bélyegét, bár a részletes területi elemzés alapján kimutatható, hogy emellett összefüggő közép- és nagyfalvas területek is megtalálhatók (4. táblázat). A települések nagyságrendi helyzete lényegesen befolyásolja a közigazgatási jogállásukat, intézményi ellátottságukat. Fejlődésük mozgatói, gazdasági, társadalmi, közigaz-

¹¹Zsebatlasz, 1925. 56. p.

2. ábra. A dél-dunántúli települések külterületi népessége 1920-ban.

gatási problémáik eltérőek. Rá kell mutatnunk, hogy a községek intézményhálózatának igénybevétele sok esetben csak a belterületi lakosság számára adott. A nagyhatárú falvak külterületein a „puszták és majorok népe” nemcsak gazdasági és társadalmi kirekesztettségben él, hanem községeiben is.

A Dél-Dunántúl településhálózatának az aprófalvas területek nagyarányú kiterjedése mellett a másik legfontosabb sajátossága a városok kis száma, a városi népesség alacsony aránya, a városi hiányos területek nagysága (5. táblázat). A városok hiánya, ill. egyenlőtlen területi elhelyezkedése nagymértékben befolyásolja a településhálózat vonzaskörzetrendszerének alakulását. Az ország többi részétől eltérően, *nagyobb szerepet kapnak a lakosság ellátásában a nem városi jogállású járásszékhelyek és a nem járásszékhely központok is.* A közlekedési lehetőségek fejletlensége következtében a járásszékhelyek egyes területeken szinte kizárólagos vonzasközpontként funkcionálnak. A megyeszékhelyek hatása – Pécs kivételével – csak adminisztratív vonatkozásokban terjed ki a megye egész területére.

5. táblázat

A városok és a városi népesség száma a Dél-Dunántúlon 1925-ben

Közigazgatási egység	A városok száma	A városi népesség	
		száma fő	aránya 0/0
Baranya és Pécs	2	63 420	22,1
Somogy	1	29 610	8,0
Tolna	1	14 025	5,3
Zala	2	43 276	12,5
Dél-Dunántúl	6	150 331	11,9

V. A településhálózat igazgatási és szolgáltatási kapcsolatrendszerei

A népesség közigazgatási, egészségügyi, oktatási, kereskedelmi ellátásának rendszerei, egységei különböző időpontokban alakultak ki, eltérő szintű döntések és érdekek eredményei, de mindenkor egységes, funkcionáló rendszert képeznek. Megfigyelhető az országos szintű döntések következtében kialakult rendszerek és ezek helyi vetületei, valamint a helyi- és magándöntés következtében kialakult ellátó rendszerek különbözősége.

Az egyes szervezetrendszereknél, azok egyes intézménytípusainál más a szervezeti alapelv, eltérő az optimálisnak és a működéshez, fennmaradáshoz nélkülözhetetlennek ítélt népesség száma. *Az egyes ellátó rendszerek részegységeit egybevetve megállapíthatjuk, hogy az egyes igazgatási-ellenőrzési egységeknek, ellátási funkcióknak és szolgáltatási tevékenységeknek nincs egymásba illesztett rendszere.* Az egyes ágazatok működéséhez szükséges népességszámnak nincs közös többszöröse. *Ennek ellenére az egyes ágazatok működési feltételeinek meghatározásakor mindig lakosságszámban és nem települési egységben gondolkodnak,* holott a lakosság nem népességi optimumok szerint települt, hanem történelmileg kialakult településekben él.

A bennünket közelebről érdeklő funkciók gazdaságossági elvárásai erősen különböznek, egy-egy ágazat eltérő szintű alrendszerei sem illeszthetők maradék nélkül egymásba. Az egészségügyi ellátás területén az 1925-ben érvényben levő előírások szerint szülésznő fogadásához 1500, községi, ill. körorvos alkalmazásához 5000, gyógyszerár felállításához 8000 lakos szükséges. Népeségi vonatkozásban a három egészségügyi alrendszer nem illeszthető egymásba, területileg pedig nem optimalizálható még abban az esetben sem, ha kellő számú szakember állna is rendelkezésre. Tehát már a működési, „gazdaságossági” küszöb meghatározásakor biztosítva van egy-egy ágazaton belül is az ütközés lehetősége.¹²

Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy az ellátás alakulásakor valójában nem lakosról, hanem fogyasztóról van szó. A vonzáskörzet alakulásakor az egyes szolgáltatások igénybevételenek alapja az adott viszonyok között *nem a lakosi lét, hanem a fogyasztói lét*, nevezetesen a fogyasztásra felhasználható jövedelem nagysága. (A lélekszám alapján Nagybjom (4970 fő) 1925-ben egy orvos tartására lenne „jogosult”, ugyanakkor sajátos gazdasági-társadalmi struktúrája miatt egy körorvost és három magánorvost tart el. Ennek oka, hogy a település jelentős presztizsfogyasztással rendelkező, volt nemesi rétegek központjává vált.)

A gazdasági, ellátási szférák egy-egy elemének elhelyezkedése, elterjedése mindig föltételekhez, sőt föltételek egész rendszeréhez kötött, azok eredménye. A községi településhálózat esetében a különböző jellegű intézményhálózatok kialakulásakor döntő problémaként vetődik fel, hogy a népesség konkrét településekben él, a települések lélekszáma nem alkalmazkodik a különböző rendszerek gazdaságossági elvárásaihoz, sőt a települések ésszerű területi csoportosítása útján sem alakíthatók ki minden szempontból megfelelő körzetek.

1. A köz- és szakigazgatási területbeosztás rendszere

A közigazgatás, a politikai és gazdasági élet szervezése mindenkor az államélet egyik központi kérdése. Az Osztrák–Magyar Monarchia kereteiből való kiszakadás, a birodalmi keretek felbomlása, majd a forradalmak jelentős változásokat idéztek elő a közigazgatás területén. A Horthy-rendszer – a jogfolytonosságra hivatkozva – az 1918 előtti közigazgatási szervezetet állította vissza. A magyar Tanácsköztársaság minden közigazgatási területszervezésre vagy a települések jogállásának megváltoztatására vonatkozó rendeletét és intézkedését visszavonta.¹³

Az országhatárok megváltozása miatt azonban szükségessé vált a köz- és szakigazgatási területbeosztás rendezése. Ez érintette a több megyét összefogó, regionális jellegű szakigazgatási rendszerek területbeosztásának az új országhatárokhoz való igazítását, valamint az új országhatárok által kettévágott megyék, járások, községek, körjegyzőségek és az alsóbbfokú szakigazgatási területbeosztások és központok rendezését. 1920–25 között végbementek e nélkülözhetetlen változások.

¹²A két világháború közötti időszak közigazgatási és földrajzi kutatásai érzékelték ezeket a problémákat mind települési (Elsüllyedt falu a Dunántúlon. Kemse), mind pedig területi szinten (tatai járás).

¹³A Belügyi Közlöny 1920–1921. évi számai részletesen közlik a Tanácsköztársaság települési és területi közigazgatási döntéseinek visszavonását.

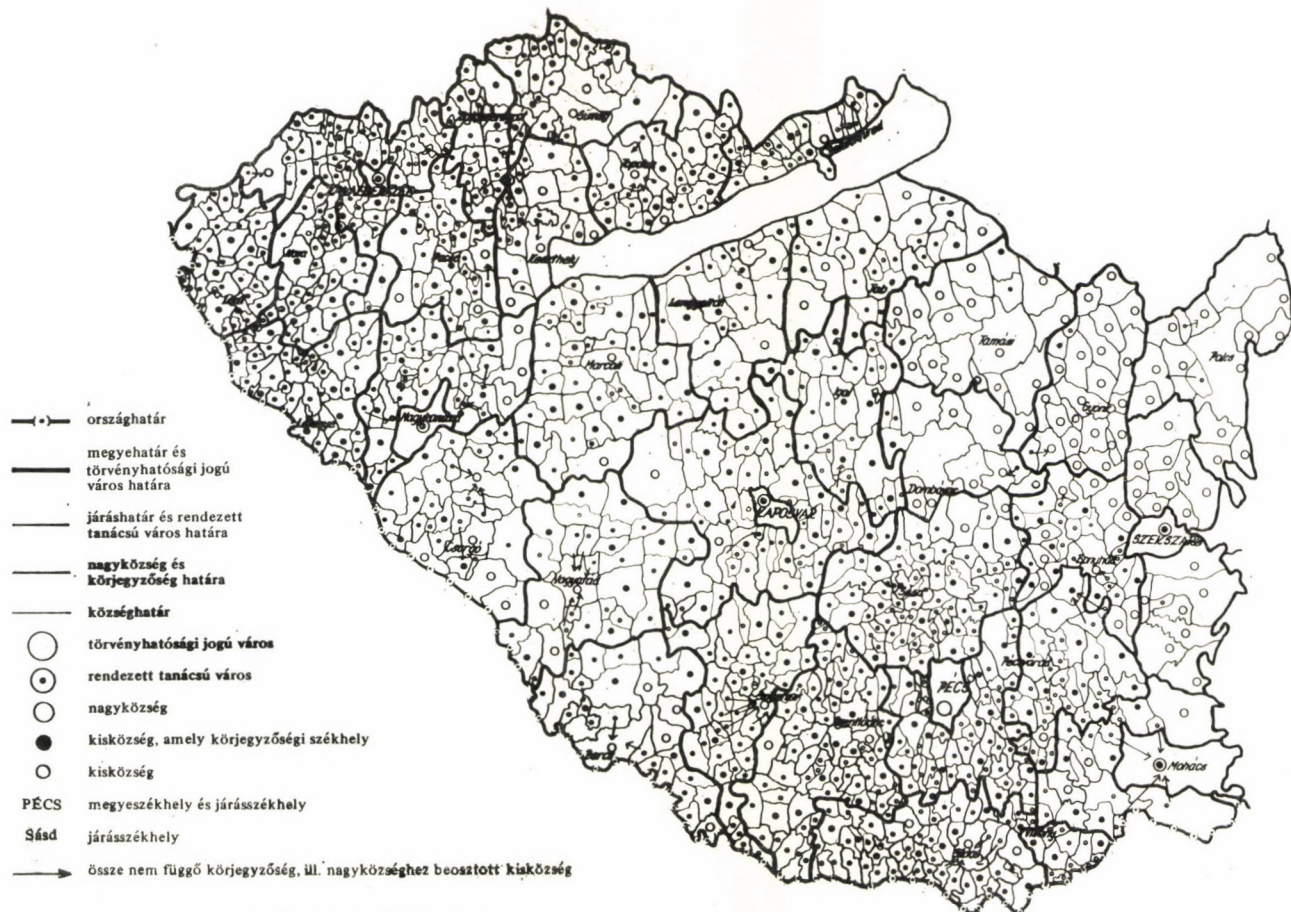
A közigazgatás vonzáskörzetkialakító funkciója több síkon vizsgálható. Legfontosabbnak azoknak a kényszerpályáknak a feltárását, bemutatását tartjuk, amelyek *a lakosság mozgását kényszerítő erővel határozzák meg*. Nem foglalkozunk részletesen a települések jogállásának (kisközség, nagyközség, rendezett tanácsú város, törvényhatósági jogú város) speciális kérdéseivel. A települések közigazgatási jogállását alapvetően a háztartási szempontok determinálták és nem a település gazdasági fejlettsége, a területi munkamegosztásban és a településhálózatban betöltött szerepe.

A közigazgatás elsősorban a területi igazgatás tekintetében jelentkezik vonzáskörzetképző tényezőként. Az 1925-ös magyar közigazgatás kétfokozatú. Az önkormányzati jelleggel működő nagyközségek, körjegyzőségek, rendezett tanácsú városok jelentik az első fokozatot, a vármegye a fellebbezési fórum. A közigazgatás és a lakosság érintkezési felülete a *belyhatóság*, a községek és a városok. Ezeket keresztül jut el a lakossághoz az összes magasabb állami és önkormányzati szerv rendelkezése. A járás nem önkormányzati közigazgatási egység, hanem a vármegye területi alfelosztása, az élén álló főszolgabíró a vármegye dekoncentrált (kihelyezett) szerve. A vármegye csak a rendezett tanácsú városok fölött gyakorolja közvetlenül fennhatóságát (amelyek úgy tekinthetők, mint egyetlen községből álló járás), tehát ezek nem tartoznak a járáshoz. Ezzel szemben a községek fölött nem közvetlenül, hanem a járás útján gyakorolja fennhatóságát, tehát *a járásszékhely ténylegesen a községek közigazgatásának központja*. A törvényhatósági jogú városok – a Dél-Dunántúlon egyedül Pécs – úgy tekinthetők, mint egyetlen településből álló vármegyék, és a vármegyétől függetlenül kapcsolódnak a központi igazgatáshoz (3. ábra).

A településhálózat szerkezete, nagyságrendi tagozódása jelentős mértékben befolyásolja a benne kialakítható igazgatási struktúrát (6. táblázat). A községi településhálózat esetében szoros kapcsolat van a településhálózat nagyságrendje és az igazgatási struktúra között. A nagy- és középfalvas területeken (Tolna megye nagy részén, Somogy, Baranya egyes részein) a nagyközségi igazgatási struktúra a jellemző. Ezek a községek saját erőből képesek megoldani a közfeladatok ellátását, több helyen jelentős hagyományai vannak az önkormányzatnak.

A kis- és aprófalvas területeken a körjegyzőségi rendszer a meghatározó. Itt még a nagyobb települések (Szentlőrinc, Lenti, Tab, Lengyeltóti, Letenye, Zalaszentgrót, Sásd, Villány, Selye) igazgatása is körjegyzőségi keretek között történik. Ennek oka elsősorban nem az illető nagyobb települések szegénysége, hanem a környező települések más formában történő igazgatásának lehetetlensége.

A körjegyzőségek kialakítása többféle érdek egyeztetése, ütközése révén valósult meg. A településhálózat szerkezeti sajátosságainak megfelelően több körjegyzőségi típus alakult ki: a) A körjegyzőség székhelye lakosságszáma és fejlettsége révén kiemelkedik a körjegyzőség többi községe közül, az igazgatási kereteken túlmenően is valóságos ellátó szerepet tölt be. b) A körjegyzőség nagyjából azonos nagyságú (600–800 fős) településekből áll, a funkciók ellátása osztott. c) A körjegyzőség kis lélekszámú (500 fő alatti) településekből áll, a körjegyzőség központja az igazgatási funkción kívül semmilyen tekintetben nem

3. ábra. A Dél-Dunántúl közigazgatási beosztása és a települések jogállása 1925-ben.

A községi közigazgatás jellemző adatai a Dél-Dunántúlon 1925-ben

Közigazgatási egység	Összes település	A nagyköz-ségek száma	Az 1 nagy-községre jutó átlagos lakosság száma	A körjegy-zőségek száma	Az 1 kör-jegyzősége-re jutó települé-sek átlagos száma	Az 1 kör-jegyzősége-re jutó lakosok átlagos száma	Az 1 tele-pülésre jutó lakosság átlagos száma
Baranyavári j.	12	—	—	3	4,0	2 973,0	743,2
Hegyháti j.	74	2	2 404,5	15	4,8	2 766,1	625,7
Mohácsi j.	20	3	3 368,0	6	2,8	3 145,7	1 448,9
Pécsi j.	56	1	4 370,0	13	4,3	2 652,2	693,8
Pécsváradi j.	37	1	1 204,0	11	3,3	2 957,3	911,7
Siklósi j.	52	3	2 587,0	11	4,4	2 343,5	645,1
Szentlőrinci j.	72	2	1 097,0	13	5,4	2 435,9	470,3
Mohács rtv.	1	—	—	—	—	—	—
Baranya megye	324	12	2 535,5	72	4,3	2 690,8	694,0
Pécs tjt.	1	—	—	—	—	—	—
Baresi j.	27	5	2 866,0	6	3,7	3 102,5	1 220,2
Csurgói j.	29	5	3 045,8	7	3,4	3 352,4	1 334,3
Igali j.	31	—	—	10	3,1	3 009,6	970,9
Kaposvári j.	55	2	3 359,0	16	3,3	2 768,4	927,5
Lengyel-tóti j.	26	3	1 942,7	6	3,8	4 339,8	1 225,7
Marcali j.	42	2	4 624,5	12	3,4	3 263,1	1 152,5
Nagyatádi j.	30	3	2 685,0	10	2,7	2 830,8	1 212,1
Szigetvári j.	44	1	5 348,0	10	4,4	2 608,9	714,5
Tabi j.	30	4	2 507,7	11	2,3	2 546,7	1 268,5
Kaposvár rtv.	1	—	—	—	—	—	—
Somogy megye	315	25	2 991,7	88	3,4	3 337,5	1 260,3
Dombóvári j.	12	8	3 845,1	1	4,0	2 042,0	2 733,6
Dunaföldvári j.	15	13	4 191,2	—	—	—	3 632,3
Központi j.	16	16	2 795,4	—	—	—	2 795,5
Simontornyai j.	24	21	1 660,2	1	3,0	1 709,0	1 523,9
Tamási j.	20	16	2 424,8	2	2,0	1 823,5	2 122,2
Völgységi j.	34	11	1 969,0	8	2,9	2 048,1	1 119,3
Szekszárd rtv.	1	—	—	—	—	—	—
Tolna megye	122	85	2 650,7	12	2,5	1 981,9	2 156,6
Alsólendvai j.	38	—	—	7	5,4	2 649,7	488,1
Balatonfüredi j.	26	1	2 604,0	6	4,1	1 684,5	489,0
Keszthelyi j.	25	4	3 972,0	8	2,6	1 939,0	1 256,0
Nagykanizsai j.	37	3	1 683,0	14	2,4	1 996,1	891,7
Novai j.	37	—	—	9	4,1	2 131,5	518,5
Pacsai j.	34	3	2 136,3	9	3,5	2 692,1	901,1
Sümei j.	32	3	3 157,7	10	2,9	1 827,8	867,2
Tapolcai j.	35	2	4 628,5	13	2,5	2 170,7	1 073,0
Zalaegerszegi j.	63	1	3 295,0	13	4,8	2 687,9	606,9
Zalaszentgróti j.	27	1	2 168,0	10	2,6	2 251,8	914,4
Nagykanizsa rtv.	1	—	—	—	—	—	—
Zalaegerszeg rtv.	1	—	—	—	—	—	—
Zala megye	401	18	3 007,5	110	3,5	2 270,0	865,6
Dél-Dunántúl	1 163	140	2 747,7	282	3,6	2 593,3	1 088,9

emelkedik a többi település fölé, a körjegyzőségnek nem valóságos központja, az ellátás vonatkozásában a települések kifelé orientáltak.

A települések igazgatási kapcsolatrendszere szempontjából figyelemreméltó konstrukció a *nagyközséghez beosztott* kisközség és az egyes járásszékhelyek körül (Tapolca, Nagyatád, Siklós, Szigetvár, Mohács) kialakult településfűzének a centrum-településtől független, körjegyzőségi irányítása.

A közigazgatás sajátos területi egysége a járás. Jelentőségét az adja, hogy néhány kivételtől eltekintve a járásokra épülnek rá a különböző szakigazgatási rendszerek (járásbíróság, járási felügyelőségek stb.). A négy megye járásai között jelentős különbségek vannak területi és népességi vonatkozásban egyaránt (7. táblázat). A járási székhelyek egy része (Igal, Lenti, Letenye, Nova, Pacsa, Villány) a köz- és szakigazgatási szervezeti beosztásokon kívül semmilyen más tekintetben nem kizárólagos központja járásának.

A magyar közigazgatási területbeosztás második szintjét a történelmileg kialakult vármegyék képezik. Igazgatási vonatkozásban minden, ami ezen belül van, a vármegyére, minden, ami ezen kívül van, a vármegyére épül rá.

7. táblázat

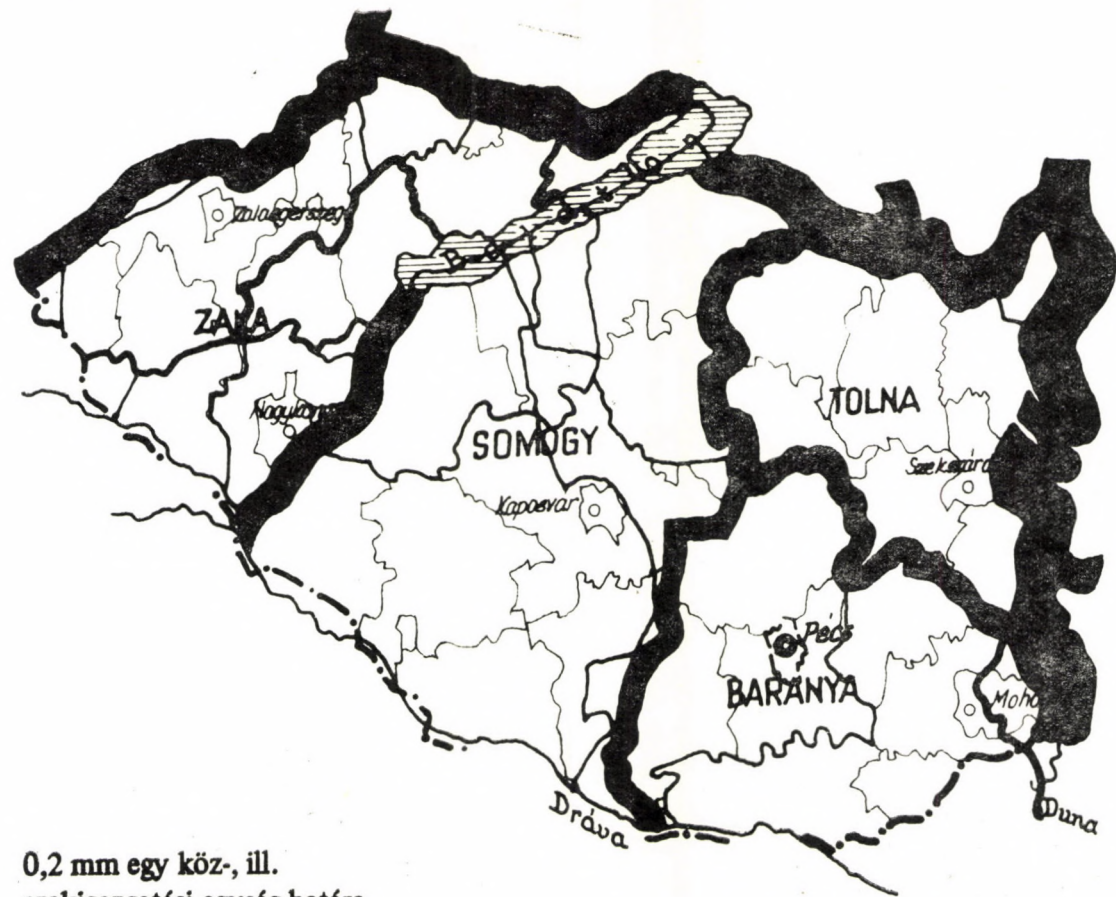
A járások jellemző adatai a Dél-Dunántúlon 1925-ben

Közigazgatási egység	A járások száma	A járásokra jutó		
		átlagos terület km ²	átlagos lakosság fő	átlagos településszám db
Baranya	7	566,3	34 287,5	46,3
Somogy	9	739,7	37 652,8	35,0
Tolna	6	578,5	41 514,5	20,3
Zala	11	433,4	27 608,0	36,3
Dél-Dunántúl	33	580,4	38 368,5	35,3

A 4. ábra a Dél-Dunántúl különböző jellegű (köz- és szakigazgatási, érdekképviseleti, egyházigazgatási) területbeosztásainak összevont képét mutatja.¹⁴ Világosan látszik, hogy a magyar közigazgatás legsajátosabb területi egysége a megye. Az egyházigazgatási, gazdasági szervezeteket leszámítva minden más ágazat a megyét teszi területi beosztása alapjává.

A regionális jellegű köz- és szakigazgatási ágazatok, érdekképviseleti szervezetek esetében kézzel fogható a négy dél-dunántúli megye szervezeti összekapcsolása. Különösen egyértelmű ez a lehatárolás az Alföld és a Mezőföld felé. Kevésbé éles Szombathely felé, Zala megye több felosztásban Szombathely regionális jellegű szervezeti vonzáskörzetébe tartozik. A Dél-Dunántúl regionális jelleggel működő igazgatási szervezetrendszerének központja Pécs.

¹⁴A tájékoztató lapok válaszai, az 1926-os helységnévtár és az 1922-es Zsebtalasz alapján.

0,2 mm egy köz-, ill.
szakigazgatási egység határa

4. ábra. A Dél-Dunántúl köz- és szakigazgatási területbeosztásának rendszere 1925-ben.

2. Az egészségügyi intézményhálózat vonzáskörzetformáló szerepe

Az egészségügyi funkció a települések kapcsolatrendszerének alakításában már a XX. század elején nagy szerepet játszik. Az egészségügyi ellátás területi rendszerének kialakítása (orvosi körök, gyógyszerár alapítása) sok esetben politikai küzdelem eredménye. Ezzel magyarázható az orvosi körök gyakori újrarendezései. Ez elsősorban nem az orvosi kör székhelyét érinti – mivel az orvos lakáshoz kötött –, hanem a beosztott községeket.

A Dél-Dunántúl területén az egészségügyi ellátás alsófokú rendszerei (orvos) decentralizálttá, a magasabb ellátó rendszer (kórház) pedig erősen koncentrálttá vált. Az egyes megyék között kimutathatók bizonyos különbségek, amelyeknek nagyrészt településhálózati okai vannak.

A települések egészségügyi intézményhálózata egyaránt befolyásolja az alsó-, a közép- és a magasabb fokú vonzáskörzetrendszerek alakulását. Az orvosi ellátás jelentős része adminisztratív úton meghatározott keretek között folyt már 1925-ben is. Az orvosi körzeteket a megyei egészségügyi bizottság javaslatára a népjóléti miniszter állapította meg. Az orvosi köröket igyekeztek legalább a járáshatárokhoz igazítani, de még ez a tendencia sem érvényesül következetesen, több orvosi kör két járás községei közül szerveződik. A két világháború közötti szociográfiai és településegészségügyi irodalom¹⁵ szerint a település lakosainak többségére kiterjedő egészségügyi vonzáskörzetet a körorvosi hálózat jelentette.

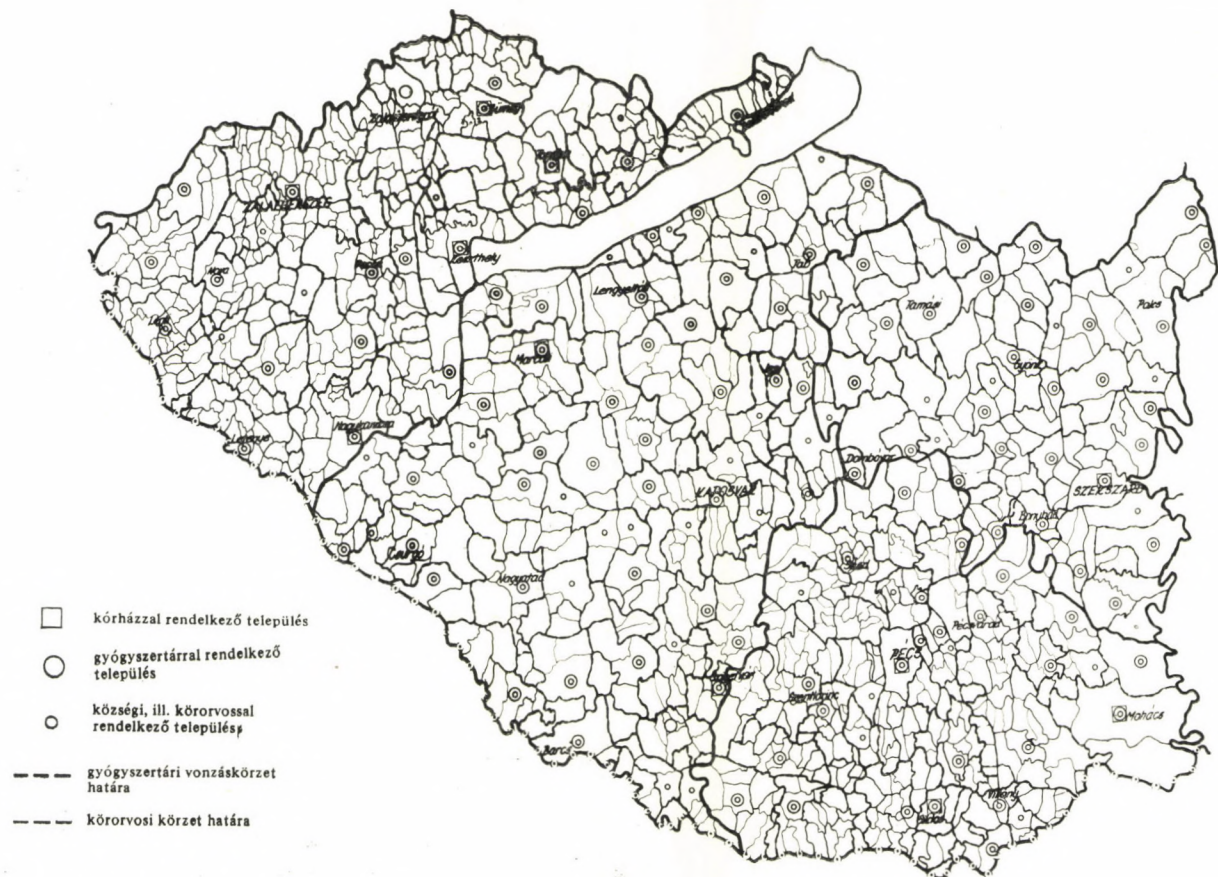
A gyógyszerárak nyitása és üzemeltetése is miniszteri engedélyhez kötött. A gyógyszerárak igénybevétele adminisztratív úton nem szabályozott. A tájékoztató lap gyógyszerárakra vonatkozó kérdése a „legközelebb levő gyógyszerárt” tudakolja, a válaszokban és az 5. ábrán is a „rendszeresen igénybevett gyógyszerárt” szerepel vonzáskörzetközpontként.

Dél-Dunántúl területén az egészségügyi intézményhálózat kiépítettsége nem egyenletes, a legszembetűnőbb aránytalanságok azonban a kórházak száma és területi elhelyezkedése tekintetében mutatkoznak. Zala megye 5 kórháza területileg egyenletesen helyezkedik el, elérhetőségi problémák csak a lenti járásban jelentkeznek. A nagykanizsai kórház a Somogy megye csurgói és nagyatádi járásból is fogad betegeket. Somogy megye három kórháza a megye délnyugati és északkeleti része kivételével elérhető a megye lakossága számára. A kaposvári kórház Észak-Baranya és Nyugat-Tolna területéről is fogad betegeket. Baranya három kórháza a megye északi területei kivételével ellátja a lakosságot. Tolna megye kórházi ellátottsága a leghiányosabb. A megye egyetlen kórháza Szekszárdon működik, a megye északi része Budapest, illetve Székesfehérvár felé gravitál a kórházi ellátás vonatkozásában.

3. Az oktatási vonzáskörzet

Minden ellátási ágazat vonzáskörzete – így az oktatási vonzáskörzet is – úgy is értelmezhető, mint egyes települések ellátási többlete, más települések kereseti igénye, a kettő találkozásának, szabályozott vagy nem szabályozott formában megjelenő lehetősége, a történelmileg kialakult kapcsolatok, kötődések rendszere.

¹⁵ KERBOLT L. (1934)

5. ábra. A dél-dunántúli települések egészségügyi ellátottsága és vonzáskörzet-rendszere 1925-ben.

Az oktatási intézmények teljes rendszere és így az oktatási vonzaskörzetek teljes hierarchiája is megtalálható a Dél-Dunántúl területén. Az elemi iskolától az egyetemig kiépült az oktatási intézményhálózat.

Az elemi iskolai hálózat alacsony minőségi szinten, de a települési egységek szintjéig kiépült. A Dél-Dunántúl települései 98⁰/₀-ban rendelkeznek elemi iskolával. Az elemi iskolával nem rendelkező törpeközségeket a közigazgatási összevonások során fokozatosan beolvastották a szomszédos településekbe. Az egyesítés indokolásakor döntő szempont az iskola hiánya, ill. a közös iskola fenntartása.

Az elemi iskola tehát 1925-ben az aprófalvas területeken sem vonzaskörzetképző intézmény. Ennek ellenére a néhány körzeti jelleggel működő közös elemi iskola vizsgálata hozzájárul a települések közötti kapcsolatrendszerek árnyaltabb értelmezéséhez. Somogy megye szigetvári járásához tartozó Zsibót kisközség (Szigetvártól 6 km-re) nem rendelkezik iskolával, a tankötelesek a becefai (Baranya megye) református felekezeti iskolába járnak. Ennek következtében e tankötelesek ügyei a pécsi tanfelügyelőség hatáskörébe tartoznak. Zsibót és Becefa együtt képez egy református anyaegyházat, az egyházközség iskolája Becefán működik. Az iskola fenntartásakor a két település vallási közösségének jellege, az egyházi jellegű szervezeti egybetartozás tudata erősebb a „megyei tudatnál”.

A tanonciskolák képezik az oktatási vonzaskörzet első hierarchikus szintjét. A tanonciskolák tanulólétszáma viszonylag alacsony, de ezek az iskolák kivétel nélkül a településhálózatban központi funkciót betöltő településekben található, területi kapcsolatokra létesültek, körülhatárolható terület szakképzését elégítik ki. Vonzaskörzetük vizsgálatához nem állnak rendelkezésünkre megfelelő források, területi elhelyezkedésükből ítélve vonzaskörzetük Baranyában, Somogyban, Tolnában a járásnál kisebb területre, Zalában a járásnál nagyobb területre terjed ki.

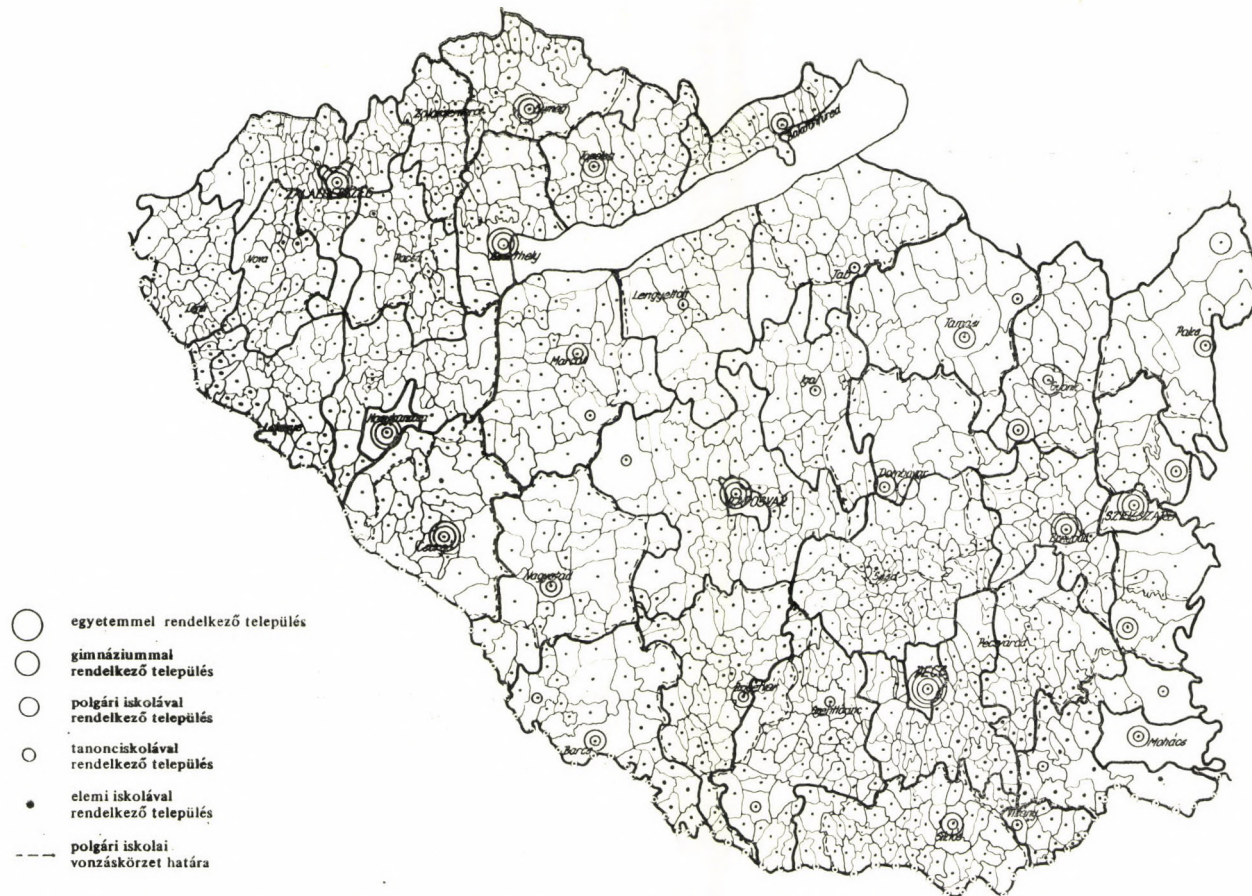
A polgári iskolák a fejlett járásszékhelyek szintjén jelennek meg. A gyenői fejlett járásszékhelyek (Lenti, Letenye, Pacsa, Nova, Lengyeltóti, Tab, Igal, Villány, Pécsvárad, Szentlőrinc, Sásd) nem rendelkeznek polgári iskolával.

Az oktatási vonzaskörzetek területi rendjét a polgári iskolák 1925. évi vonzaskörzetrendszerével szemléltetjük (6. ábra). A polgári iskolákban viszonylagos tömegképzés folyik, a leginkább elérhető iskolatípus a szegényebb rétegek számára is, közvetlen területi kapcsolatokra épülnek.¹⁶ Az iskolák 1925/26-os tanévi évkönyveinek feldolgozása alapján (egyes iskolák esetében a hiányzó évkönyvek helyett a közeli évek adatait vettük figyelembe) megállapítottuk, hogy az egyes polgári iskolák elsősorban a székhelytelepülés lakosságának igényeit elégítik ki, vonzaskörzetük a környező 20–25 településre terjed ki. Csak a nagyobb leányiskolák vonzaskörzete haladja meg a járási kereteket, ill. Zala megye egyetlen járásai tagolódnak be Zalaegerszeg, ill. Nagykanizsa polgári iskoláinak vonzaskörzetébe. Az iskolák vonzásának intenzitása kicsi, 2–3 tanuló tanul az egyes kisebb településekből tovább.

A gimnáziumok a polgári iskolákkal szemben már nem tömegképzésre, hanem elitképzésre rendezkedtek be.¹⁷ A gimnáziumok vonzaskörzetét elsősorban jellegük határozza meg. Különbséget kell tennünk az állami és a felekezeti gim-

¹⁶ JANIK GY. (1927)

¹⁶ JÓBORU M. (1963)

6. ábra. A dél-dunántúli települések oktatási ellátottsága és a polgári iskolák vonzáskörzete 1925-ben.

náziumok között. A nagy felekezeti gimnáziumok (Csurgó, Bonyhád, Pécs) nem szűk megyei igények, hanem a nagyobb területű egyházmegyék oktatási igényeinek kielégítésére szerveződtek. Ezek vonzáskörzete lényegesen eltér a gimnáziumok területi eloszlása alapján várható vonzáskörzettől, az egyházmegyei beosztáshoz igazodik, kismértékű, az egyházmegyén kívüli nagyobb területre kiterjedő vonzásuk is van. Az állami gimnáziumok általában megyei vonzáskörzettel rendelkeznek.

A pécsi egyetem az 1925/26-os tanévben dunántúli vonzáskörzettel rendelkezik, de 1013 tanulója közül 113 külföldi.¹⁸ *Az egyetem esetében is rámutathatunk, hogy a mobilizálási költségek viszonylag alacsony szintje miatt a pécsi tanulók aránya magas* (186 fő), lényegesen magasabb mint a Péccsel azonos nagyságú, de egyetemmel nem rendelkező városok esetében.

4. A kereskedelmi vonzáskörzet

A kereskedelmi funkciót a két világháború közötti időszakban a földrajztudomány a városok központosultságának reprezentánsaként értelmezte. Több kísérlet történt az ország kereskedelmi központjai és azok vonzáskörzetének lehatárolására.¹⁹ A kereskedelmi földrajz általános problémája, hogy nincsenek információk az áruforgalom nagyságáról és irányáról. Ezért közvetett mutatórendszer alapján – a központ kereső lakosságának hány százaléka él kereskedelemből – állapítják meg az ország kereskedelmi központjait. Márton B. kísérletet tesz a kereskedelmi centrumok fejlődésének és változásának összehasonlító vizsgálatára az 1910-es, ill. 1930-as népszámlálás alapján.

E vizsgálatok Dél-Dunántúlra vonatkozó megállapításai és eredményei abban foglalhatók össze, hogy *a Dél-Dunántúl magasabb szintű kereskedelmi központjai a négy megyeszékhely és Nagykanizsa, az alacsonyabb szintű kereskedelmi központok döntően megegyeznek a járásszékhelyekkel*. Néhány nagyközség a járási székhelyeknek megfelelő kereskedelmi hálózattal rendelkezik, kereskedelmi tekintetben a járásszékhely riválisa. A járásszékhely szintű kereskedelmi központok kereskedelmi vonzásterületét 540 km²-re becsülik. E becsült érték majdnem megegyezik a Dél-Dunántúl járásainak 580 km²-es átlagterületével.

A közigazgatási tájékoztató lap 4 kérdése foglalkozik a kereskedelem problémáival. A kérdések a község állandó piacára, a tartott vásárokra, a községbeli kereskedések számára és jellegére, valamint a község piaci gravitációs viszonyaira vonatkoznak. *A kérdések tehat nem teszik lehetővé a forgalom nagyságának elemzését, de lehetővé teszik, hogy az egyes centrumok kereskedelmi bázisának mennyiségi és minőségi vonatkozásait vizsgáljuk. Alkalmas az adatbázis a centrumok piaci vonzáskörzetének feltárására*.

A piaci gravitációs kérdés kiállításánál némi bizonytalanság mutatkozik. A kérdés csak egyszintű piacra vonatkozik, nem tesz különbséget az egyes térségek különböző szintű piaci között. Az adatlapok többségén általában egy piaci központot jelölnek (a legnagyobb mértékben felkeresett központot), ugyanakkor nagyon sok jegyző – szerintük a valóságos állapotnak megfelelően – szintekbe sorolja a piaci központokat. Általában 3 centrumtelepülés – mai terminológiával

¹⁸SZABÓ P. (1940) 124 p.

¹⁹MÁRTON B. (1941)

PRINZ GY. (1934)

7. ábra. A Dél-Dunántúli kereskedelmi központjai és azok vonzaskörzetei 1925-ben.

mikrokörzeti, járasszékhelyszintű, középszintű – szerepel piaci gravitációs központként. Mivel az adatlapok többsége csak egy központot jelöl meg piaci gravitációs központként (a leggyakrabban felkeresett járási székhely szintű központok), nincs lehetőség a piaci vonzáskörzetrendszer teljes hierarchikus területi rendjének feltárására.

A 7. ábra a járási székhely szintű kereskedelmi központokat mutatja. Világosan látszik, hogy a kereskedelmi vonzáskörzetek nem idomulnak a járáshatárokhoz. A megyeszékhelyek körül nagy, több esetben szabálytalan alakú vonzáskörzet alakul ki. Megyehatár menti problémaként jelentkezik Nagykanizsa kiterjedt Somogy megyei vonzáskörzete, Dombóvár már ekkor 3 megye határán kialakítja a maga domináns kereskedelmi vonzáskörzetét. Megyehatár menti, ill. régióközi problémaként vetődik fel Bajának a teljes bátaszéki vonzáskörzetre gyakorolt erős vonzása, valamint Dunaföldvár Budapestre irányuló gravitációja.

5. A településhálózat szolgáltatási kapcsolatrendszere

A termelősféra kapcsolatrendszerének vizsgálatára csak korlátozott lehetőségeket nyújt a forrás. Az iparra vonatkozó kérdések elsősorban az ipar eloszlási viszonyait, az ipari üzemek nagyságát, az iparigazgatás szervezeti rendszerét érintették. Nem tettek fel kérdéseket a munkaerő mozgására és az ipar nyersanyagbeszerzési és késztermék eladási kapcsolataira.

A településhálózat működése szempontjából az adott időszakban fontosabb a kisipar termelő, ellátó, szolgáltató tevékenysége. A kisipar működése szorosan kötődik a népesség termelési-fogyasztási tevékenységéhez, rendszeres mozgásait erőteljesen befolyásolja. A két világháború között nyilvántartott több mint 100 ipari szakképzettség, ill. kisipari termelő-szolgáltató ágazat közül 70 féle található meg a Dél-Dunántúl falusi településeiben. A városokkal együtt – az 1920-as népszámlálás alapján – mindegyik megtalálható.

Nem térhetünk ki részletesen az egyes ipari és szolgáltatási ágazatok eloszlási viszonyainak, igénybevételi lehetőségeinek és gyakoriságának problémáira, de meg kell állapítanunk, hogy a lakásépítés és fenntartás, a mezőgazdasági termelés alapvető javító-kiszolgáló ágazati (kőműves, ács, asztalos, bádogos, bogárnár, kádár, kályhás, kovács) és a személyi kiszolgálás ágazatai (cipész, csizmadia, szabó, borbély) a települések döntő többsége számára helyben vagy 15 km-es területen belül hozzáférhető.

Az egyes kisipari ágazatok „élettere” eltérő koncentrálódásuk feltételei különbözőek.²⁰ A szolgáltatóipari központokat bemutató 8. ábra a kisipar koncentrálódását és szakmastruktúrájának változatosságát veszi figyelembe. (Néhány esetben el kellett térnünk a mechanikus minősítéstől. Nem hagyhattuk teljesen figyelmen kívül az ipari termelés által életre hívott településközi kapcsolatokat és az egyes kisebb központok településhálózatban betöltött helyét. Különösen élesen vetődött fel az ipar szerepének jelzése Komló esetében. Komlónak alig van belső kisipari ellátó-szolgáltató hálózata, ugyanakkor a bányászat révén jelentős munkaerővonzási központ. A kisipari struktúra alapján nem érné el még a mikroközpontok szintjét sem, ennek ellenére munkaerővonzási hatása alapján a hiányos járási székhely szintű központok közé soroltuk. Néhány más esetben a településhálózat területi szerkezetének elemzése alapján mikrokörzeti központi

²⁰ KISS I. (1943)

8. ábra. A Dél-Dunántúl szolgáltató ipari központjai 1925-ben.

kategóriába soroltunk településeket, amelyek ezt ténylegesen nem érték el; egyes szomszédos nagyközségek esetében pedig a jelentősebb szolgáltató hálózattal rendelkező település lett csak mikroközpont.) Az ipari vonzasközpontok hierarchiájának kialakításakor mikroközponti fokozatba soroltuk azokat a településeket, amelyekben 10-nél több szakma van képviselve. Hiányos járási szintű központ kategóriába soroltuk azokat, amelyek 11–20 szolgáltatóipari ágazattal rendelkeznek, járási szintű központként szerepelnek azok a települések, amelyek 20-nál több ipari-szolgáltatási ágazattal rendelkeznek. Az 5 megyei szintű központ (Kaposvár, Nagykanizsa, Pécs, Szekszárd, Zalaegerszeg) szakmastruktúrájának vizsgálatára nincs közvetlen lehetőség, mivel a tájékoztató lapok csak a községekről készültek, ezek fejlettsége a településhálózat rendszerében egyértelmű. *A csoporton belül meglevő nyilvánvaló különbségek egy esetleges részletes vizsgálat során a megyeszékhelyszintű központok további differenciálását teheti szükségessé.*

Az ipari vonzasközpontok vonzaskörzetének kijelölésére nincs lehetőség. Nyilvánvaló, hogy az egyes ipari szolgáltatási ágazatok igénybevételi kényszere más és más, gyakran egymással helyettesíthetők. Az ipari vonzaskörzetek feltételezett határait elméletileg meghúzhattuk volna az egyes települések ellátottsági hiánya (a helyben ki nem elégíthető fogyasztási igények) alapján. Ez ellen szolt azonban a piaci vonzaskörzetek részletes áttekintése, *amelynek során kiderült, hogy ami logikus lenne, az nem biztos, hogy igaz*, a települések piaci gravitációs központja nem mindig a legközelebbi, a viszonylag rövid idő alatt elérhető központ. A lakosság mozgását egy-egy ágazat esetében is több tényező befolyásolja. A piaci vonzaskörzetek alakulásában szerepet kap az értékesítési biztonság mellett a felvetődő szükségletek „kapcsolt” kielégítésének lehetősége is. *E megfontolásból feltételezhető, hogy a szolgáltatóipari vonzaskörzetek közel állnak a kereskedelmi vonzaskörzetekhez.*

VI. A Dél-Dunántúl központi jellegű településeinek hipotetikus intenzív vonzaskörzete

Az ágazati vonzasközpontok és vonzaskörzetek elemzése után összegzőképpen kísérletet teszünk a Dél-Dunántúl központi jellegű települései hierarchikus rendjének megállapítására, a centrumok feltételezett intenzív gravitációs terének lehatárolására.

A központok hierarchia-szintjének megállapítása a települések irányító, szervező és szolgáltató funkcióinak szerkezete alapján történt.

Az I. rendű gravitációs központok jellemzői: a közigazgatás területi rendszerében több települést fog össze, ill. a közigazgatás teendőit helyben ellátja. Alsóbbfokú szakigazgatási és egyházigazgatási funkciói vannak. Az egészségügyi ellátás területén az alapvető szolgáltatásokat biztosítja (orvos, körállatorvos). Az ipari szolgáltatás területén a környék szakmastruktúrája alapján *szűkebb környezetének feltételezett központja*. A kereskedelmi ellátás tekintetében több község által igénybe vett, magasabb szintű bolthálózattal, ill. termékforgalmazási lehetőségekkel rendelkezik. Ide soroltuk Mecsekszabolcs, Somogy, Vasas községeket is, bár a fenti kritériumoknak ugyan nem felelnek meg (Pécs közelsége miatt

belső ellátó, kiszolgáló hálózatuk fejletlen), jelentős ingavándorforgalmuk miatt mégis gravitációs központként funkcionálnak.

A II. rendű gravitációs központok jellemzője, hogy a falusi településhálózatban egyértelműen biztosított központi jellegük. A közigazgatási szervezetben járásszékhelyi funkciókat töltenek be (Nagybajom, Tolna, Sellye, Bátaszék, Hőgyész, Bóly kivételével), az egészségügyi ellátás területén gyógyszerházzal rendelkeznek, oktatási intézményhálózatukban megjelenik a tanonciskola. Bolthálózatuk differenciált, szakbolthálózatuk kiépült, a szolgáltatásban megjelennek a magasabb hierarchia szintű ipari-szolgáltató tevékenységek (fényképés, könyvkötészet).

A III. rendű gravitációs központok – Dunaföldvár kivételével – a fejlett járásszékhelyek. A közoktatás területén legalább polgári iskolával vagy gimnáziummal rendelkeznek. Egészségügyi ellátottságukra jellemző, hogy több szakorvossal rendelkeznek, a sajátos történeti fejlődés következtében egyes központokban kisebb kórház is működik. Kereskedelmi hálózatukra a fejlett bolthálózat és a szakosodott elosztó nagykereskedelmi vállalkozások a jellemzőek.

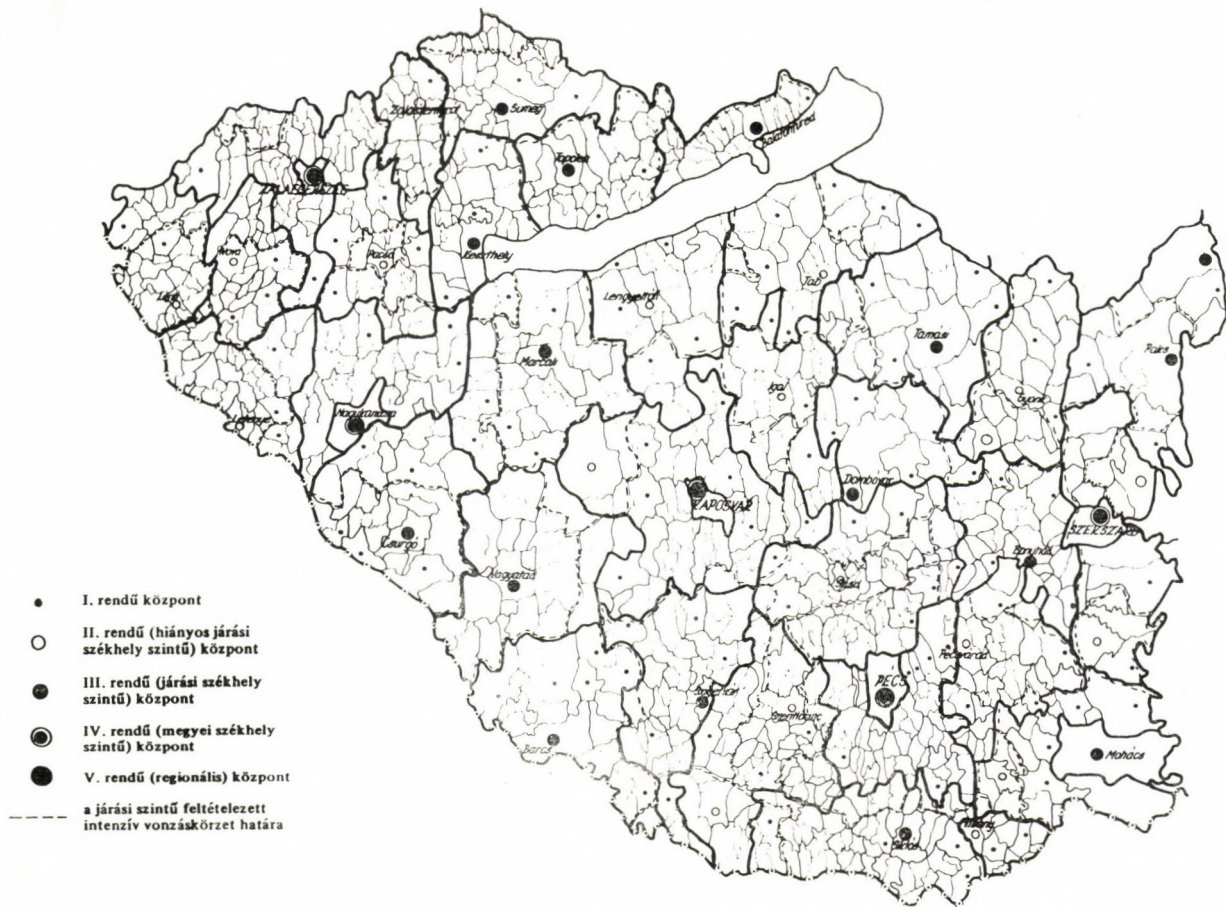
A IV. rendű központok közé soroljuk a három kisebb megyeszékhelyet (Kaposvár, Szekszárd, Zalaegerszeg) és Nagykanizsát. Megyei viszonylatban e települések képezik a településhálózat legmagasabb rendű egységeit. Intézményhálózatukra jellemző, hogy az egyes intézménytípusok megjelenése nem esetleges és nem történeti véletlen eredménye (mint pl. a győniki gimnázium), hanem *ellátóhálózatuk szervesen, szinte minden tekintetben egyenletesen kiépült.*

Pécs a Dél-Dunántúl egyetlen V. rendű központja. A IV. rendű központoktól való elkülönítését az indokolja, hogy a regionális jellegű közigazgatási területbeosztásokban az egész Dél-Dunántúlra kiterjedő jelleggel működő intézmények központja, a gazdaság-szervezési és irányítási ágazatok (vasútgazgatóság, postaigazgatóság) székhelye. Egyeteme, differenciált egészségügyi ellátottsága révén hatása van az egész Dél-Dunántúl területén. Ugyanakkor gazdasági tekintetben nincs 4 megyére kiterjedő tényleges vonzása.

A 9. ábra a gravitációs központok feltételezett intenzív vonzáskörzeteit mutatja. Az intenzív vonzáskörzetek azokat a területeket jelzik, amelyek a különféle ágazati kapcsolódások során a legerősebben összetartozónak, összekapcsolódónak bizonyultak.

Bár több helyen utaltunk rá, hogy a vonzáskörzetrendszer egy hierarchizált területi rendszer, ennek feltárása hiányos, ábrázolása a kapcsolatok széles területe miatt lehetetlen, ezért az ábra csak *a horizontális körzeteket mutatja.* A vonzáskörzeteket a *járási szinten próbáltuk meg egységesen feltárni, értelmezni, bemutatni.* A mikrokörzeti szint ebbe területileg beletagolódik, bár a vonzáskörzetek több tekintetben még a körjegyzőségek területét is megosztották.

A centrumok körül kialakult intenzív vonzáskörzetek területe – a centrum hierarchia-szintjétől függően – erősen különbözik. A fejletlen járásszékhelyek és a fejlett, de nem járásszékhely települések körül kis kiterjedésű intenzív vonzáskörzet alakult ki. A fejlett járásszékhelyek intenzív vonzáskörzete majdnem megegyezik a járás területével. Kaposvár, Nagykanizsa és Pécs körül járásuk területét lényegesen meghaladó „járási szintű” intenzív vonzáskörzet jelölhető ki. Zalaegerszegre jellemző, hogy intenzív vonzáskörzetébe jelentős területek tartoznak a novai és a pacsai járásból, ua. a zalaegerszegi járás néhány községe Szom-

9. ábra. A Dél-Dunántúl gravitációs központjai és azok feltételezett intenzív vonzaskörzete 1925-ben.

bathely felé gravitál. Szekszárd járási szintű intenzív vonzáskörzete kicsi, Tolna és Bátaszék néhány községre kiterjedő önálló intenzív vonzáskörzetet alakít ki a szekszárdi járás területén.

A centrum-vidék kapcsolatok intenzitásának vizsgálatára alig volt lehetőségünk. Az értékelhető adatok alapján (pl. oktatás) *a kapcsolatok gyengének mondhatók.* Közvetett adatok alapján is levonhatunk bizonyos következtetéseket. A közlekedési hálózatot és igénybevételét vizsgálva is arra a megállapításra jutottunk, hogy a centrum-vidék kapcsolatok intenzitása gyenge, a kapcsolatok hatóköre kicsi. 1925-ben az ország egy lakosra jutó átlagos évi vasúti utazások száma 14 db, az egy utazásra jutó átlagos távolság 27 km.²¹ Az adott időszakban a vasút a távolsági közlekedés szinte egyedüli eszköze,²² s ennél fogva e kapcsolati gyakoriság az egyes központok között kialakult kapcsolatteremtésekre is utal, s nyilvánvaló, hogy a központok közötti kapcsolatteremtések intenzitása is alacsony.

²¹ SZALAY Z. (1938)

²² ERDŐSI F. (1980)

IRODALOM

- ABELLA M.: Néhány adat a gödöllői járás településeinek 1720-tól napjainkig tartó fejlődéséhez. = Földrajzi Értesítő, 1956. 3. sz.
- BELUSZKY P.: Adalékok a magyar településhierarchia változásaihoz, 1900—1970. = Földrajzi Értesítő, 1973. 1. sz.
- BENYÓ B.: A történelem alkalmazott kutatása a területi tervezésben. = Területrendezés, 1974.
- BOROS F.: Adatok Magyarország településállományának XVII. századi fejlődéséhez. = Földrajzi Értesítő, 1957.
- BOROS F.: A hazai településállomány XVIII. sz. eleji képe. = Földrajzi Értesítő, 1958.
- BULLA B.: Hazai történeti földrajzunk múltja, jelene és feladatai = Szentpétery Emlékkönyv. Bp. 1938.
- DÖVÉNYI Z.: A vonzáskörzetek történeti kialakulásának és változásának vizsgálati lehetőségeiről. = Alföldi Tanulmányok, 1977. I. köt. Békéscsaba, 1977.
- ELSÜLLYEDT falu a Dunántúlon. Kemse község élete. Bp. 1936.
- ERDEI F.: Magyar város. Bp. 1974.
- ERDEI F.: Magyar város. Bp. 1974.
- ERDŐSI F.: A Dél-Dunántúl autóbushálózatának kialakulása és területi sajátosságai. = Közlekedéstudományi Szemle, 1980. 8. sz.
- FODOR F.: A mezőgazdasági termelés színvonala Magyarországon a néprajzi és népsűrűségi viszonyok alapján. = Magyar Statisztikai Szemle, 1928. 7. sz.
- GERLE GY.: Környezet és településhálózat. Bp. 1974.
- JANIK GY.: Közoktatásunk fontosabb adatai 1925—26-ban. = Magyar Statisztikai Szemle, 1927. 8. sz.
- JÓBORU M.: A középiskola szerepe a Horthy-korszak művelődéspolitikájában. Bp. 1963.
- KERBOLT L.: A beteg falu. A magyar falu szociális és közegészségügyi rajza. Pécs, 1934.
- KISS I.: A fogyasztói kisipar életere. = Magyar Statisztikai Szemle, 1943. 1. sz.
- KOGUTOWICZ K.: Dunántúl és Kis-Alföld írásban és képbén. I—II. köt. Szeged, 1930—36.
- KOVACSICS J.: A közigazgatás statisztikája és organometriája. Bp. 1977.
- MAGYARY Z.—KISS I.: A közigazgatás és az emberek. Ténymegállapító tanulmány a tati járás közigazgatásáról. Bp. 1939.
- MÁRTON B.: A kereskedő helységek eloszlása Magyarországon. = Földrajzi Közlemények, 1941.
- MENDÖL T.: Városaink valódi nagysága és a helyzeti energiák típusai. = Földrajzi Közlemények, 1935.
- MENDÖL T.: Településtörténet, településföldrajz, történeti földrajz. = Szentpétery Imre Emlékkönyv. Bp. 1938.
- PRINZ GY.: A földrajz az államigazgatás szolgálatában. = Földrajzi Közlemények, 1933.
- PRINZ GY.: A magyar vásárhelyek. = Földrajzi Közlemények, 1934.
- SZABÓ P.: A m. kir. Erzsébet Tudományegyetem és irodalmi munkássága. Pécs, 1940.
- SZALAY Z.: Közlekedés. = Magyar Statisztikai Szemle, 1938. 5. sz.
- VOPROSZŰ Geografii, 20. sz. Isztoricseszkoje geografija SZSZSZR. Moszkva, 1950.
- WEIS I.: A mai magyar társadalom. Bp. 1930.
- ZSEBATLASZ 1922. Bp. 1921.
- ZSEBATLASZ 1925. Bp. 1924.

СИСТЕМА ЗОН ТЯГОТЕНИЯ ЮЖНОГО ЗАДУНАЙСКОГО КРАЯ В 1925 ГОДУ

ЗОЛЬТАН ХАЙДУ

В рамках венгерской географии за последние годы передвинулось на первый план исследование развития, преобразования и исторических изменений сети поселений. В рамках исторической географии проводятся охватные исследования в целях раскрытия системы иерархии городов страны. Сделаны попытки для истолкования и раскрытия исторических зон тяготения.

В настоящей статье автор раскрывает систему зон тяготения Южного Задунайского края (области Баранья, Тольна, Шомодь и Зала) в 1925 году на основе до сих пор еще не разработанных документов. По мнению автора зона тяготения, формирующаяся вокруг центральных поселений представляет собой тотальное социально-экономическое явление, динамически подвижную систему. Система зон тяготения является многостепенной, иерархической территориальной системой.

торговые и культурно-бытовые системы отношений сети поселений по отдельным отраслям. Раскрывает и показывает зоны тяготения отдельных отраслей, потом подводя итоги, показывает предполагаемую зоны тяготения центральных поселений Южного Задунайского края. Интенсивные зоны тяготения обозначают территории, связанные друг с другом сильнее всего в ходе разных отраслевых соединений. Интенсивная зона тяготения, разграниченная таким образом, может восприниматься как территория, в рамках которой обеспечивается система условий, необходимых для воспроизводства подавляющей части рабочей силы, живущей в данной территории и возможность удовлетворения потребностей населения на современном уровне.

THE SYSTEM OF TRANS-DANUBIAN GRAVITY ZONES IN 1925

Zoltán Hajdú

In the last few years geographic research in Hungary dealt more and more with the historic changes, development and transformation of the settlement network. Within the scope of historic geography comprehensive research is going on to investigate the hierarchic system of towns in the country. Attempts have been made to interpret and reveal the historic gravity zones.

The author uses a so far unexplored source to describe the Trans-Danubian (Baranya, Somogy, Tolna, Zala counties) gravity zones in 1925.

In the author's opinion the gravity zones that appeared around a town must be considered as total economic- and social phenomena and as dynamically moving systems. The gravity-zone system is hierarchic and has several levels.

The author examines the system of relationships within the settlement network in the fields of public administration, health service, education, trade and services separately. He reveals and describes the gravity zones of the individual branches and then presents the hypothetic intensive gravity zones of the centres. Intensive gravity zone is the term referring to those areas which are most closely related through the relationships established among several branches. The gravity zones – according to this definition – are areas within which the conditions necessary for the reproduction of the majority of labour force can be ensured and the needs of the population can be met at the level of the age.

A TÖKÉS IPAR FEJLŐDÉSI IRÁNYAINAK HATÁSA DÉL-DUNÁNTÚL TELEPÜLÉS- SZERKEZETÉRE*

1876–1910

T. MÉREY KLÁRA

A tanulmány áttekinti a céhek eltörlését követő időktől az első világháború előestéjéig az ipar fejlődésének fő irányait Dél-Dunántúlon. Megállapítja, hogy az 50-nél több ipari vállalattal rendelkező, ún. iparosodó települések száma 1876 és 1910 között 71-ről 160-ra nőtt, de e vállalkozások zöme nem volt ipari nagyvállalat. Továbbélnék a múlt hagyományként azok a kisebb táji munkamegosztásból eredő, s egy-egy iparág speciális művelését végző ipari „központok”, amelyekben az ipar a hajdani népi iparból alakult át tulajdonképpeni iparrá. Ez az 1910. évi népszámlálás adataiból számszerűen is kimutatható. Ugyanakkor, ezzel párhuzamosan egyre nagyobb lesz a súlya a gyáriparnak, amely a nagyobb lélekszámú városok és nagyközségek kialakításában játszik közre.

Az eltaposott forradalmat követő önkényuralmi időszakban a gazdasági fejlődés – olykor látenszen – továbbhaladt a forradalom által megkezdett úton. S ez nemcsak a parasztság életében bekövetkezett változásokon mérhető le – s elsősorban az úrbéres földek paraszti kézre kerülése folytán a megváltozott birtokstruktúrában –, hanem azokon a változásokon is, amelyek a városokban és a falvakban a *foglalkozási* szerkezet átalakulásában jelentkeznek.

Ezek a számokkal is lemérhető változások alkották azt a vázat, amelyre épülve az 1867. évi kiegyezés után szinte varázslatos gyorsasággal formálódott át egy-egy település külső és belső arculata.

Az alábbiakban – egy rövid értekezés keretében – nem vállalkozhatom másra, minthogy ennek a folyamatnak Dél-Dunántúlra vonatkozóan (az akkori Baranya, Somogy, Tolna és Zala megyék területét véve alapul) *konkrét* számadatokkal kísért *állomásait* bemutassam. S e vonatkozásban is a változásoknak csupán *egy* szálát: az ipar területén bekövetkezett átalakulásokat kívánom megragadni, végigkövetni.

Az első adatsor az 1870-es évek derekáról származik. Az önkényuralom idején: 1859. december 20-án kibocsátott és 1860. május 1-én életbe léptetett császári pátens eltörlötte ugyan a céheket, de ez nem ment át sem a társadalmi köztudatba, sem a gyakorlati életbe, úgyhogy a cégrendszer visszavonhatatlan megszűntét csupán az 1872. VIII. tc.-től számítjuk, amely a hazai első ipartörvényként került be a történetírásunkba.¹

Ez a törvény, amelyet mint a korlátlan iparszabadság törvényét szoktak

*E tanulmány rövidített változata elhangzott a IV. Dunántúli Településtörténeti Konferencián (1980 május).

¹ Vö. Magyarország története. (1979.) 934, 1141. — BEREND T. I.—SZUHAY M. (1973.)

elkönyvelni a történetírók, felszabadította a vidéken eddig kötött erőket, s ez az iparúzó sokaságát produkálta. S minthogy a vállalkozó kedv nem mindig párosult szakértelemmel, ezért az iparkamarák vezetősége aggodalommal szemlélte ezt a folyamatot. E kamarák feladata volt ugyanis a területükhöz tartozó települések ipari és kereskedelmi életét figyelemmel kísérni. Dél-Dunántúl ekkor az 1850-ben létesített Soproni Kereskedelmi és Iparkamara felügyeleti körzetébe tartozott, amelynek vezetősége 1876-ban településenként összeíratta a kereskedelem, az ipar, a közlekedés és a hitelélet önálló vállalkozóit, segédeit, tanoncát, férfi-, női- és gyermekmunkásait. Ez az összeírás a négy megye területén 1193 településben 19 594 önálló vállalkozót, 10 066 segédet, 7 444 tanoncot és 2 341 munkást tüntetett fel iparban dolgozóként, vagyis az ipari keresők összes száma 39 445 fő volt. Ez az 1870-ben feltüntetett népességszám 3,4⁰/₀-a volt, alacsonyabb, mint az az évi népszámlálás során e területen feljegyzett ipari keresők száma és aránya (4,5⁰/₀). Konkrét adataival nyilvánvalóan ez mutatja a tényleges állapotokat.²

Miként helyezkedett el ez az ipari népesség? Az apró településekben is megtalálható egy-két kovácstól, esetleg molnártól, vagy esetenként takácstól eltekintve – akik lakóhelyüknek és közvetlen környéküknek ipari ellátását végezték – találunk olyan településeket is, amelyek már *több* ipari vállalkozót és *többféle* ipart tömörítettek. Nyilvánvaló, hogy azok a települések voltak „iparosodónak” tekinthetők, amelyekben *nagyobb* számban éltek önálló vállalkozók. Az iparosodás kezdeti fokát nehéz meghatározni, de úgy vélem, ha egy településben a századforduló idején 50 vagy annál több önálló ipari vállalkozó talált megélhetést, akkor az már iparosodónak tekinthető. Ezt az ipari vállalkozó számot tekinthettük tehát az iparosodó település ismérvének, hozzáátve azt – amint ezt utóbb látni fogjuk –, hogy ez a „mutató” korántsem csalhatatlan jellemző, mindamellett segítségével eljuthatunk a századforduló több érdekes gazdasági-társadalmi jelenségének mélyebb és több oldalú megismeréséhez.

1876-ban Dél-Dunántúl területén 71 – az előbb leírt feltételeknek megfelelő – ún. iparosodó települést találunk. Közülük 40-ben, tehát a településeknek több mint felében 50 és 100 között volt az önálló vállalkozók száma, 18 településben 101 és 200 között, 9-ben 200 és 500 között, s mindössze 4 településben élt 500-nál több önálló vállalkozó.

Ha ezeket a statisztikai adatokat konkrétan is szemügyre vesszük, feltűnik, hogy ezek közül az iparosodó települések közül 15-ben 1870-ben a lakosok száma nem érte el a 2000 főt, sőt helyenként még az 500 főt sem. Az iparosodott települések többsége (23) 2 és 3 ezer főnyi lakossal rendelkezett, s mindössze 12-ben volt 3 és 4 ezer között a lakosok száma. Érdeemes megemlítenünk, hogy a 10 ezer főnél több lakost számláló Mohács, Dunaföldvár, Nagykanizsa, Szekszárd és Pécs közül mindössze Dunaföldvár és Pécs vállalkozóinak száma haladta meg a 600-at, s pl. Szekszárdé még a 400-at sem érte el.

Ez az egy adat is már sejteti, hogy a települések lakosainak nagy száma

² A Soproni Kereskedelmi és Iparkamara 1876. évi jelentése (1878.) adatai alapján. Itt jegyzem meg, hogy a népességszám összehasonlításánál az 1870. évi népszámlálási adatokra támaszkodtam, mert abban a kétezer lakoson felüli települések név szerint is szerepelnek, s így a települések nagy többségének lélekszáma megállapítható volt. Az időbeli távolság miatt a viszonyított adatok tájékoztató jellegűek, kisebb eltéréssel számolni kell. (Lásd Táblázat jegyzetét.)

ekkor elsősorban nem az iparosodás következménye, hanem az első 3 település esetében nyilván a közlekedési adottságok (a Duna, ill. a vasút), Szekszárdon és Pécsen pedig a megyeszékhelyi státus, ill. a kulturális vonzás, az utóbbi esetben pedig az energiaforrás – a szén – megléte emelte magasabbra a lakosság számát.

Az összesített adatok szerint 1876-ban Dél-Dunántúl összes lakosainak közel *egynegyede* (24^{0/0}) élt iparosodó településben, de az önálló vállalkozók 56^{0/0}-át, és az ipari keresők 50^{0/0}-át ezekben a centrumokban találjuk. Ebből tehát az lenne tanulságként levonható, hogy a *lakosság* koncentrációja ekkor még nem olyan jelentős, mint az iparosoké, ill. az ipari vállalkozóké. – Ennek a megállapításnak azonban részben ellentmond egy másik adat, amely szerint e települések összes lakosainak 73,3^{0/0}-át alkották csupán az ipar keresői. A lakosság nagy többsége mezőgazdaságból élt. Az ipar, kereskedelem, hitelélet, tehát az összes nem mezőgazdaságban dolgozó kereső lakosság a népességnek mindössze 8,9^{0/0}-a volt 1876-ban.

Ez a megállapítás már felveti a következő kérdést: mi lehetett az ipar szerepe ezekben a településekben, ill. milyen volt ott az ipar? Úgy véljük, a választ mindkét kérdésünkre az *iparszerkezet* konkrét vizsgálata adja meg. Az adatok azt mutatják, hogy az iparosodó településekre az *iparágak sokfélesége jellemző*. Mindössze egy településben: a Mura és a Dráva közti Podtornyan találtunk 8-féle ipart (itt 50 vizimalom emelte magasra az önálló vállalkozók számát), a többi település az ipari foglalkozások széles skáláját mutatja. Általában 18–20 féle iparüző élt azokban. Ez pedig arra mutat, hogy az iparosok a lakosság szükségletére termeltek, a települést és a közvetlen környékét látták el termékeikkel.

Ez a megállapítás azonban egy következő kérdést ébreszt: mivel magyarázható az az ellentmondás, amely egyes helységeken a lakosság alacsony száma és az ahhoz viszonyítottan magas iparosszám között fentáll? A válaszadáshoz konkrétan megvizsgáltam a már említett 15 település nemzetiségi összetételét, piaci lehetőségeit, földrajzi és egyéb adottságait. Meg kellett állapítanom, hogy a magasabb iparüzői arány mögött *nem* kereshetjük kizárólag a német lakosság évszázadokon át kialakult azon öröklési rendjét, amely szerint csak a legidősebb gyermek öröklí a földet, s a többi iparos lesz. A 15 település közül ugyanis csak 6-ban éltek németek, részben vegyesen magyarokkal, szerbekkel vagy sokácokkal. A többi, általában magyarul beszélő települések között találunk néhány mezővárost, ahol nyilván a vásártartási jog és szokás, továbbá a nagyobb forgalom mozdította elő a *több* iparos munkáját. (Szőlősgyörök, Kölesd, Kiskomárom, Alsólendva), míg másutt a sok lakott pusztá (Kővágóörs) segíthette elő az ipar kis központjainak kialakulását.³

Ugyanakkor azonban a népszámlálás iparosokra vonatkozó hivatalos adatai és a kamarai összeírásban szereplő iparosok száma közötti viszonylag nagy számbeli eltérés egy újonnan kialakuló rétegre is felhívja a figyelmet: azokra, akik a népszámlálás alkalmával iparosoknak vallották magukat, de elsősorban napszamos munkából éltek, s akiket „iparos proletároknak” nevez a pécsi kereskedelmi és iparkamara 1882. évi jelentése. Ennek a néprétegnek a városokba, ill. nagyobb településekre özönlése ekkor, az 1870-es, 1880-as években kezdődött el.

³ FÉNYES E. (1851.) I—III. köt. Lásd a települések neveinél.

(E kérdésről már másutt megemlékeztem, így ezt a problémát itt csak jelezni szeretném.)⁴

Az 1872. évi ipartörvényt követő 1881. XLIV. és az 1884. XVII. tc. már valamennyire korlátozta az iparszabadságot, s ezzel gátat vetett a megélhetést nem találó iparosok számbeli növekedésének, de a vállalkozótól továbbra sem kívánta meg minden iparágban a szakértelmet.⁵ Ez, a hazai gyáripar kifejlődését elősegíteni akaró intézkedés már az ipar fejlődésének új irányát is megmutatja.

Az 1900. évi népszámlálás teszi lehetővé azt, hogy Dél-Dunántúl területén az iparosodás előrehaladását és irányváltozását településekre lebontva megvizsgálhassuk. Az ipar fejlődését nemcsak az jelzi, hogy az 50-nél több önálló ipari vállalattal rendelkező települések száma 24 év alatt 71-ről 133-ra nőtt, hanem az is, hogy e vállalatok száma közel kétszerese lett az 1876. évinek (20 658).

A számbeli növekedés mellett az arányokban is mutatkozik eltérés. Míg 1876-ban a települések 56⁰/₀-a 50–100 közötti vállalkozót számlált, 1900-ban a helységek 58⁰/₀-a tartozott ugyanebbe a kategóriába. Az 500-nál több vállalatot magában foglaló települések száma pedig 4-ről 8-ra növekedett. Az ipari keresők aránya a lakossághoz viszonyítottan ugyancsak megnőtt (7,3-ről 8,8⁰/₀-ra), s ehhez még azt is hozzá kell tennünk, hogy 1900-ban a statisztika nem tette lehetővé azt, hogy az iparban foglalkoztatott napszamosok számát is hozzáadjuk az ipari keresők számához, minthogy az iparban és mezőgazdaságban foglalkoztatott napszamosokat nem választották el. Így az ipari keresők aránya 1900-ban feltehetően nagyobb a fenténél.

Az egy vállalatra eső ipari keresők száma 1876-ban 1,8 fő volt, s ez 24 évvel később már 2,1 főre növekedett, ami a vállalatok *nagyságában* bekövetkezett változást jelzi.⁶

Az adatok lehetővé teszik, hogy 1900-ban a 20 munkásnál többet foglalkoztató ún. nagyvállalatok területi elhelyezkedéséről is képet kapjunk. Dél-Dunántúlon 70 ipari nagyvállalatot találunk ekkor 28 településben. E helységek közül azonban mindössze 19 tartozott az iparosodottnak tekinthető települések közé. A többi nagyvállalat részint nyersanyagra települt (elsősorban kőbányák, építő- és faipari vállalatok), részint folyamszabályozó vállalat volt, avagy néhány nagyuradalom mellett létesült téglagyár és malom. A nagyvállalatok tehát – az iparszerkezetük szerint – ekkor még elsősorban a *nyersanyaghoz* kötődően alakultak ki területünkön.

A településekre lebontott vizsgálat egy érdekes kettősségre hívja fel a figyelmet. Több településben ugyanis az ipari keresők és a vállalatok száma között jelentős eltérés mutatkozott, mégpedig – érdekes módon – az utóbbiak javára! Előfordult, hogy egy-egy faluban *több* volt a vállalat, mint az iparban dolgozó lakos! 1900-ban 5 olyan települést találunk a területen, amelyben 50 *felett* volt a vállalatok száma, míg az ipari keresők száma *nem érte el* azt. Ezek közül a legkirívóbb a perlaki járásban Szentmária, ahol 50 segéd nélküli és 1 segéddel dolgozó ipari vállalat mellett mindössze 5 tulajdonképpen iparban dolgozó kereső lakost találunk. Ebben a faluban azonban a kovács, a cipész, a hentes, az ács és a ruházati ipar „egyéb ágában dolgozó iparos”-on kívül 52

⁴ Részletesebben lásd T. MÉREY K. (1979) – 227.

⁵ Magyar Törvénytár. (1896.) 206–207. – Uo. (1897.) 59–93.

⁶ Magyar Statisztikai Közlemények (továbbiakban MSK) 2. köt. 260–261, 324–325, 344–345.

férfi és 2 nő foglalkozott az iparral „mellékesen”. S ugyanez figyelhető meg a másik négy, hasonló kettősséget mutató faluban: a Tolna megyei Szakályban, Bataapátiban és a Zala megyei Turnische és Murakirály falvakban.

Az 1900. évi népszámlálásban ez nem meglepő, mert a „vállalatok” címszó alatt az ipari üzemek száma szerepel, vagyis „a részvénytársaságok, községek és más jogi személyek iparvállalatai, nem különben azon egyének vállalatai is tekintetbe vannak véve, akik fő foglalkozásuk szerint nem az iparba, hanem valamely más foglalkozási ágba tartoznak” – hangzik a népszámlálás foglalkozási kötetéhez írott általános jelentés.⁷

A mi esetünkben csak az a probléma, hogy kisebb lélekszámú településekről van szó, ahol sem részvénytársaság, sem községi üzem nem volt található. Honnan származhatott tehát az a nagy eltérés az ipari vállalatok és az ipari keresők száma között?

Úgy hisszük, nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy ezen a ponton fogható meg legvilágosabban az utóbb háziiparnak nevezett hajdani népi ipar „átnövés”, átváltozása „tulajdonképpen iparrá”. Az a „kétlaki” életmód, amely a kenyeret, az élet alapvető szükségletét az olykor a kemény munkát sanyarúan fizető földtől várta s ugyanakkor, azzal szinte párhuzamosan létrehozta a mai embert is csodálattal eltöltő népi hímezések, faragványok, bőrmunkák, vászonszövések stb. remekeit – *statisztikailag* ezekben az adatokban fogható meg először. Ez az ipar ui. ekkor már *nem* volt háziipar, hiszen akkor az arra rendszeresített rovatba került volna feljegyzésre. Ehelyett azonban külön vállalatként tüntették fel a népszámlálás során.⁸

1900-ban a települések iparának arculata – az ipari keresők száma alapján – sokkal differenciáltabb, mint 1876-ban volt. Míg a *vállalatok* kategóriájában a települések döntő többsége a legalacsonyabb, 50–100 közötti vállalatsszámot mutatja – az *ipari keresők* száma alapján a 101–200 főt számláló kategória vezet a területen. Többet mond azonban számunkra a *lakosság* számhoz viszonyított adat. Míg 1876-ban az 1000 lakosra jutó ipari keresők száma az iparosodó településekben átlag 72 volt, 1900-ban ez a szám már 88 lett.

A részletes adatok itt is nagyon figyelemre méltók. Az 1000 lakosra eső ipari keresők száma 50 alatt volt 46 településben, 51 és 100 között 60 településben. A többi 27-ben pedig 1000 lakosból 101–200 között találjuk az ipari keresők számát. Az 1000 lakosra eső iparosok száma a legmagasabb Zalaszentgróton, Nemetbólyban, Óbányán, Hőgyészen, Keszthelyen, Szigetváron és Tolnán, vagyis azokban a településekben volt, amelyek *bagyományos* voltak iparúzők, s igen régen folytatták a céhes és a népi iparnak egy-egy meghatározott ágát (fazekasságot, fonó- és szövőipart stb.).⁹

A terület legiparosodottabb településében: Pécssett mindössze 141 ipari kereső jutott 1000 lakosra, de itt rendkívül magas volt a szénbányászok száma és

⁷ Uo. *19.

⁸ BÁTKY ZS.—GYÖRFFY I.—VISKI K. (é. n.) I. köt. 305-től. Itt említem meg, hogy pl. Turnischeban már az 1850-es években a mesteremberek többsége — Fényes Elek lexikona szerint — „varga, szür- és apró szabó, timár” volt, akik ebben a „vándus-tót” mezővárosban „a sok tűz miatt szegények”. Óbányán pedig, amely Baranya megyei német falu: „talyigákat, kendertöröket és más faszerszámokat” csináltak. (Fényes E. I. és IV. köt.)

⁹ ÉRI I.—NAGY L.—NAGYBÁKAY P. (1976.) 2. köt.

aránya. (A szénbányászat nem tartozott ekkor a szorosán vett iparhoz, ezért adatai kimutatásunkban nem szerepelnek.) Pécs iparosodottságát tehát a bányászat halványította el. Ez a város egyidejűleg alakítja ki ipari és bányászváros karakterét.

Másként állt a helyzet az ugyancsak a fenti kategóriába tartozó Csáktornyan és Zalaegerszegen, ahol az előbbiben 144, az utóbbiban 142 ipari kereső esett 1000 lakosra. Ezekben a településekben a viszonylag alacsony számú mezőgazdaságban foglalkoztatott mellett a közlekedés és a kereskedelem, illetve még a véderő volt ekkor jelentős „fejlesztési tényező.”¹⁰

Az iparosodás jellegének, illetve időbeli átalakulásának megállapításához támpontot ad, ha az 1876. évi ipari keresők és vállalatok számát feltüntető *kategóriákat* hasonlítjuk össze az 1900. éviakkal. 1876-ban az iparosodó települések 21⁰/₀-ának lakossága 2000 fő alatt volt. 1900-ban a településeknek közel *egybarmada* tartozott a kisebb lélekszámú települések közé. Ez a két adat csak egy pillanatra meglepő, hiszen nyilvánvaló, hogy a nagybirtok uralta földeken, ahol a parasztság számára kevés volt a térnyerés lehetősége, az iparúzés ésszerű életformának tűnt. A mezőgazdaságból megélni nem tudók ipari foglalkozást kerestek. Ebből viszont logikusan következik, hogy ekkor a *kisiparosság* létszámának növekedésével is számolnunk kell, hiszen a kisebb településekben nagyon ritka a nagyvállalat vagy a gyár.

A 24 esztendő alatt megnövekedett iparoslétszám (44 057 fő) az iparosodás előrehaladását konkrétan is mutatja.

Területileg hogyan helyezkednek el az iparosodó települések? 1900-ban Baranya megyében 36 ilyen típusú települést találunk, amelynek legtöbbje a baranyavári és a mohácsi járásban volt. Ezek általában nagy uradalmak szomszédságában, vagy azok központjaiban helyezkedtek el. Somogy megyében 31 településben volt 50-nél több vállalat, s a települések zöme a marcali járásban volt, de ezek a legkisebb mértékben iparosodott települések közé tartoztak. A szigetvári járásban viszont mindössze egy település: Szigetvár emelkedik ki fejlett iparával, ahol a legmagasabb Somogy megyében az 1000 lakosra eső ipari keresők száma (166, a megyeszékhely Kaposváron ez a szám 125 fő volt).

Az 1876-ban még sok apró iparosodó településsel rendelkező Tolna megyében az e típusú helységek száma 1900-ban is jelentős (35). Eloszlásuk ebben a megyében a legegyenletesebb, a hat járásban 5 és 7 között van az iparosodó települések száma.

A nagy kiterjedésű Zala megye a legkevésbé iparosodott terület Dél-Dunántúlon. 1900-ban mindössze 31 településben haladta meg az önálló vállalatok száma az 50-et. A 12 járásból a pacsai járásban egyetlen egy iparosodott település sem volt akkor, s a többi járásban is mindössze 2–2 a számuk. Egyedül a perlaki járásban találunk 7 iparosodó települést, de ezekben is főként a házi-, ill. a népi iparhoz közel álló iparágak fejlettsége emelte fel az ipari keresők és a vállalatok számát. Az 1000 lakosra eső ipari keresők száma azonban 96 fő, tehát a terület átlagánál magasabb, ami arra mutat, hogy a nagy területen kialakult kevés iparosodó településben az ipari keresők aránya viszonylag magas. Ezek az iparosodottabb települések a vasútvonalak, s esetenként egy-egy nyersanyaglelő-

¹⁰ MSK 2. köt. 322, 356.

hely közelében alakultak ki (Keszthely, Sümeg, Tapolca, Zalaszentgrót, Nagykanizsa, Zalaegerszeg, Alsólendva, Csáktornya).

Ha az 1876. és az 1900. évi iparosodó településeket ábrázoló térképeket egymás mellé helyezzük, világosan leolvasható, hogy a modern kor új vivmánya: a vasút bizonyos átrendeződést eredményezett a területen. Bár 1876-ban is voltak már a területnek vasútvonalai, a vasútépítés igazi időszaka az 1880 *utáni* évekre esik. Ekkor épült fel a Budapestet Péccsel, Kaposvárral és Szekszárdal összekötő vasútvonal, majd 1900 után megszorodnak a különböző szárnyvonalak, amelyeknek elsősorban az áruszállítás miatt volt nagy jelentősége. Olykor ez vált egy-egy nagyobb gyár megtelepülésének alapfeltételévé is. (Pl. Kaposvári Cukorgyár.)¹¹

A megtelepülő gyárak hozzák magukkal a legjelentősebb változást. Munkaerővonzásukkal, s az olcsóbb áruk tömegével átalakítják a helyi központok arculatát. S ez nemcsak a megjelenő gyárkérményekben szimbolizálódik, hanem a termelés *ütemének* megváltozásában is.

1900 és 1910 között az adatok tanúsága szerint ez az utóbbi gyorsul meg Dél-Dunántúl területén. E 10 év folyamán 133-ról 160-ra nő a területen azoknak a településeknek a száma, amelyekben 50-nél több az ipari vállalat. E településekben élt ekkor már a lakosság 41,2%-a, vagyis Dél-Dunántúl területén a lakosság koncentrációja a 34 év előttihez képest jelentékenyen előrehaladt. Ugyanezen idő alatt az ipari vállalkozók, ill. vállalatok aránya e településekben 56-ról 58%-ra nőtt, s az ipari keresők aránya egész Dél-Dunántúl ipari keresőinek az 1876. évi 50%-áról 1900-ban 62, 1910-ben 67%-ára növekedett.¹²

1910-ben tehát a lakosság koncentrációja volt a nagyobb, és az ipari keresők területi szórtsága még mindig jelentős. Az *ipari vállalatok* tömörülése viszont a központok kialakulásának és *ipari* megerősödésének irányába mutat.

E települések lakosainak 9,7%-a ipari kereső 1910-ben, vagyis – ha az ipar eltartottjait is számítjuk – a népességnek közel *egyegyede* iparból élt. S ha hozzátesszük azt is, hogy e települések adták a terület szénbányászainak zömét, akkor azt kell mondanunk, hogy az iparral foglalkozók is egyre inkább tömörülnek, az egyes területek kisebb központjai, centrumai ekkor kezdenek ténylegesen is mezővárosból nagyközséggé vagy várossá átalakulni. Ehhez a megállapításhoz csak egy adat kínálkozik: a mezővárosok eltörlése az 1871. XVIII. tc.-ben megtörtént, ennek ellenére a helységnévtárakban még az 1890-es években is „élt” a mezőváros elnevezés.¹³ A jogi formula ez esetben is – úgy tűnik – helyenként megelőzte a tényleges gazdasági és társadalmi átalakulást!

A „centrumok” kialakításában több tényező játszott szerepet, s ezen belül az iparfejlesztő tényezők is többszörűek. A hagyományos iparágak továbbélése, a vasútvonalak kiépülése, a továbbélő vásárok hagyományaikkal, az öröklés múltban gyökerező rendje, a józan számítás és a tőkebefektetés, olykor még a rokoni kapcsolatok is elősegítik azt, hogy egy-egy településben gyár vagy nagyvállalat

¹¹ ZELOVICH K.: (1925).—DR. RUZITSKA L. (1964.) — Az 1860-as években már többirányú vasúti összeköttetése volt Nagykanizsának, 1868-ban megnyílt a Murakeresztúr—Barcs vasútvonal, továbbá a Barcs—Pécs vasútvonal. 1870-ben adták ki az engedélyt a Bátaszék—Dombóvár—Zákány vasútvonal felépítésére. A területen tehát már nemcsak a Balaton mellett, de átlósan is megjelent a vasúti sín.

¹² MSK 48. köt. *23—24.

¹³ Magyarország Helységnévtára (1877.) — Ua. (1896.)

jöjjön létre. S minél kisebb a helység, ahol ez történik, annál nagyobb szerepet játszanak az egy-egy iparágban létesítendő gyárak megalapításában a szubjektív szempontok, amelyek azonban elvesznek és felszívódnak, eltűnnek a kapitalizmus óriási összefüggéseit feltáró és egyre világosabban felismerhető logikus törvényszerűségek világában.

A 160 iparosodó településből 42 esik Baranya megyére, 37–37 Somogy és Zala, 44 Tolna megyére. A két legnagyobb megyében volt a legkevesebb iparosodó település, az ipar itt szétszórtabb, a nagy terület szükségletéhez jobban alkalmazkodik. A terület 160 településében azonban nemcsak a vállalatok száma jelentős (24 312), hanem az ezer lakosra jutó ipari keresők száma is megközelíti a 100-at (97 fő). Ez a területen az ipari jellegű központok kialakulását sejteti, hiszen Dél-Dunántúlon mindössze 60 ipari kereső jutott 1000 lakosra, s Magyarországnak is minden 1000 lakosából 73 volt ipari kereső az 1910. évi népszámlálás szerint.

Miként oszlik meg a vállalatok és az ipari keresők száma és aránya e településeken *belül*? Az arányok 1900 és 1910 között döntően nem változtak, mert a települések legnagyobb részében most is az 50–100 közötti vállalatszám, ill. a 101–500 közötti ipari keresőszám dominált. Az 500-nál több vállalattal rendelkező település száma változatlanul 8, de az iparosodás területi kiterjedése következtében arányuk 6-ról 5⁰/₀-ra csökkent. Az ipari keresők száma megnőtt ezekben a településekben. Tíz nagyközségben, ill. városban 100-nál is többel szaporodott számuk 10 esztendő alatt. (Tabon, Alsólendván, Csurgón, Marcaliban, Barcsan, Tolnán, Zalaegerszegen, Mohácson, Kaposváron és Nagykanizsán). Ugyanakkor azonban az 1000 lakosra jutó ipari keresők kategóriájában – az arányokat tekintve – alig találunk változást. A településeknek közel egyharmadában (32⁰/₀) az 1000 lakosra jutó ipari keresők száma nem éri el az 50-et, többségükben pedig (44⁰/₀) az 1000 lakosra jutó ipari keresők száma 50 és 100 között volt, s mindössze 39 településben (24⁰/₀) haladta meg az 1000 lakosra jutó ipari keresők száma a 100-at.

Ha az utóbbi településeket közelebbről is megvizsgáljuk, akkor kiderül, hogy az ipari keresők aránya legmagasabb a 358 lakost számláló baranyai Óbányán, amely ekkor a fazekas mesterség egyik központja volt. 1900-ban 20, 1910-ben 26 fazekas élt a faluban. Itt kétségtávol a táji munkamegosztás egyik érdekes példájával találkozunk.¹⁴

Az 1000 lakosra eső ipari keresők száma meghaladta a 161 főt Baranya megyében Pécssett és Némethólyban, Somogy megyében Nagyatádon és Szigetváron, Tolna megyében Hőgyészen és Tolnán, Zala megyében Keszthelyen és Zalaszentgróton. E települések többségében a hagyományos iparüzés élt tovább. Ugyanakkor azonban pl. Pécssett, Nagyatádon, Szigetváron és Tolnán már gyárak alakultak, illetve fejlődtek tovább.

Az átalakulóban levő ipar *jellegeinek* megállapítását a nagyvállalati statisztika adatai megkönnyítik számunkra. 1910-ben a nagyvállalatok száma 162-re nőtt, s ezek 62 településben helyezkedtek el. 11 043 alkalmazottat foglalkoztatva Dél-Dunántúl ipari keresőinek 12,6⁰/₀-a dolgozott azokban.

A nagyvállalatokat magában foglaló 62 település közül 38 tartozott az ún.

¹⁴ MSK 2. köt. 180–181. — MSK 48. köt. 16–17. — Vö. ANDRÁSFALVY B. (1972.) 146.

iparosodó települések közé, míg a másik 24-ben részint a nyersanyag, illetve a földrajzi adottságok miatt létesült nagyvállalat (kőbánya, téglagyár, fűrésztelep), részint egy-egy uradalom létesített nagyvállalatot (gépjavitóműhelyt, szeszfőzdet, hengermalmot). A nagyvállalatok *jellege* tehát nem sokat változott a 10 év folyamán, és ezt az adat is megerősíti, hogy noha a nagyvállalatokkal bíró települések száma 28-ról 62-re nőtt, e vállalatoknak továbbra is csak 61⁰/₁₀-a volt iparosodott településekben.¹⁵

Más a helyzet a gyárak esetében, amelyek majdnem kivétel nélkül a nagyobb lélekszámú településekben alakultak. Az 1898. évi első gyárösszeírás alkalmával Dél-Dunántúlon feltüntetett 104 gyárnak jóformán mindegyike az iparosodó településekben létesült, s alig egy-két gyárüzemet – ezeket is csak ideiglenesen működve, ill. az év egy részében dolgozva – találunk nyersanyag közepében (kisebb téglagyárat, szeszgyárat). S ugyanez volt a helyzet 1906-ban is. Ekkor már a gyárak telepítésénél figyeltek arra, hogy nagyobb város vagy község területén létesítsék azokat, ahol a települések iparpártoló politikája is érvényesülhetett, s megfelelő számú munkaerő is rendelkezésre állt.¹⁶

Így azután érthető, hogy az új gyárak létesítése nemcsak a városok és a nagyközségek arculatát formálta át, hanem a településszerkezeten is nyomot hagyott. A különálló kis településeket most már nem a birtoktulajdonos személye tette egy-egy uradalomnak, mint „mesterséges régióknak” részévé, hanem olyan településszerkezet alakult ki, ahol már a munkamegosztás érvényesülésének modern, tőkés formái kaptak teret. S ebben az átalakulásban döntő szerepe a századfordulón az *iparnak* volt.

A táj arculata is megváltozott. Kisvasutak épültek, amelyek a nyersanyag-lelőhelyet összekötötték a gyárteleppel, iparteleppel, ill. a fővonalak vasútállomásaiival. A gyárak nyereségéből az adók egy része az otthont adó település közpénztárába folyt be. Ez tette lehetővé, hogy e települések vezetői modernizálni tudták a települések külső arculatát. A villanyenergia-szükséglet először kisebb centrálékat teremtett, majd egy-egy városi villanytelepet. Erre az időszakra esik a vidék természeti kincseinek feltárással kapcsolatosan meginduló tudományos kutatómunka a területen (pl. olajkutatás Zala megyében), amely az energiabázis megváltozásának lehetőségét csillantotta meg a szakemberek szeméi előtt. A nagy lehetőségek a külföldi tőke érdeklődését is felkeltették a terület nyersanyagkincse iránt, s ezt a megszaporodó részvénytársaságok, az egyéni és társas cégek megnövekedett száma jelzi.

Összefoglalva eredményeinket: a településekre lebontott statisztikai vizsgálat fényt derített arra, hogy a tőkés rendszeren belül az iparosodásnak kettősségével kell számolnunk. Még élnek a hajdani házi, ill. népi iparok központjai, amelyek évek hosszú során át egy-egy táji munkamegosztás eredményeként specializálódott kisebb ipari központokat hoztak létre a területen. Ugyanakkor azonban már egyre nagyobb mértékben jelentkezik az iparosodásnak az a modern formája, amely elsősorban a gyárak, ill. a nagyvállalatok létesítésében nyilvánul meg. Ezt segítik elő a hazai kormányzat iparfejlesztő intézkedései is. Az előbbi

¹⁵ MSK 48. köt. 970—972, 976—978, 980—982, 984—986.

¹⁶ A magyar korona országainak gyáripara az 1898. évben. I—XV. füz. — A magyar korona országainak gyáripara az 1906. évben. (1906—1915.) II. köt. 1—2. rész. III. köt. 1—3. rész (az első kötet nem jelent meg). — Itt jegyzem meg, hogy gyári jelleget ekkor a gépek használata adott az üzemeknek, a munkáslétszámot figyelmen kívül hagyták.

iparfejlődési forma a falvakra jellemző, és a kisipar birkózását hozza majd a gyáriparral. A második forma a nagyobb centrumok kialakulásával a kisvárosok és az azokhoz közel álló nagyközségek hálózatát teremti meg Dél-Dunántúlon, amelyekben egyre nagyobb lesz az igény a települések külső arculatának modernizálására, átalakítására.

Az I. világháború előestéjén rendezettebbé váltak Dél-Dunántúlon is a települések, amelyek már nemcsak kereskedelmi, hanem *ipari* centrumjellegükkel is büszkélkedni kezdtek. A poros, szennyes cselédlakásokkal teli hajdani uradalmi mezővárosok helyét kőből épült házakkal rendelkező aszfaltozott, vasúti állomásépületekkel, vágóhíddal és villanyvilágítással berendezett kisvárosok vagy nagyközségek foglalták el (Kaposvár, Dombóvár, Szekszárd, Zalaegerszeg stb.). Lakosaik büszkék voltak termelő gyáraikra, s a maguk szakmájában művészt alkotó kézművesmestereikre. Még a legelmaradottabb kisváros vezetői is rádöbbenek arra, hogy bármennyire nagyhírű is bortermelésük, állattenyésztésük, vagy más eddig uralkodó mezőgazdasági termelvényük, – helyet kell szorítaniuk településükben a füstölő gyárkéményeknek is. A mezőgazdaság hajdani kiskirályai mellett utat kell nyitni a politikában a tőke urainak, sőt – esetenként – a munkások képviselőinek is. Ez a kor hozta magával Dél-Dunántúlon egy merőben más világ életrendjét, életritmusát és gondolkodásmódját, s ez alakította át – ennek az életnek külső megnyilvánulásaként – a települések és a településszerkezet arculatát is.

Dél-Dunántúl iparosodó településeinek fő adatai

Év	száma	E t e l e p ü l é s e k			50—100 101—500 501—1000 1000-nél vállalattal rendelkező települések száma			
		lakosainak	ipari keresőinek s z á m a	ipari vállalatainak				több
1876	71	271 258*	19 786	11 028	40	27	3	1
1900	133	500 451	44 057	20 658	78	47	6	2
1910	160	597 684	58 358	24 312	101	51	5	3

Forrás: A magyar korona országaiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos háziállatok kimutatásával együtt. Szerk. és kiad.: az Országos Magyar kir. Statisztikai Hivatal, Pest, 1871. 76—77, 82, 84, 86, 261, 263, 278—283, 284—289, 290—295, 296—301. p.

(*A 2000 főn aluli lakosságszámot feltüntető települések lakosainak számát pontosan nem lehetett megállapítani, ezért ez a szám csak megközelítő érték.)

A Soproni Kereskedelmi és Iparkamara 1876. évi jelentése. Sopron, 1878. II. rész. 1—2. füz.

A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. Budapest, 1904. Magyar Statisztikai Közlemények. 2. köt. — A magyar korona országainak 1910. évi népszámlálása. Budapest, 1913. Magyar Statisztikai Közlemények 48. köt.

IRODALOM

- ANDRÁSFALVY B.: Néprajzi jellegzetességek az észak-mecseki bányavidék gazdasági életében. = RÚZSÁS L. szerk. Az észak-mecseki bányavidék regionális vizsgálata. Bp. 1972.
- BÁTKY ZS.—GYÓRFFY I.—VISKI K.: A magyarság néprajza. Bp. é. n. I. köt.
- BEREND T. I.—SZUHAY M.: A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848—1944. Bp. 1973.
- ÉRI I.—NAGY L.—NAGYBÁKAY P.: A magyarországi céhes kézműipar forrásanyagának katasztere. Bp. 1976.
- FÉNYES E.: Geographiai szótár. Pest, 1851. I—III. köt.
- A magyar korona országainak gyáripara az 1898. évben. = SZTERÉNYI J. szerk. Bp. 1901. I—XV. füz.
- A magyar korona országainak gyáripara az 1906. évben. = EDVI ILLÉS A. szerk. Bp. 1906—1915. II—III. köt.
- A magyar korona országában az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos háziállatok kimutatásával együtt. Szerk. és kiad.: Az Országos Magyar kir. Statisztikai Hivatal. Pest, 1871.
- A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. = Magyar Statisztikai Közlemények 2. köt. Bp. 1904.
- A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. = Magyar Statisztikai Közlemények. 48. köt. Bp. 1913.
- Magyarország Helységnévtára. Bp. 1877.
- Magyarország Helységnévtára. Bp. 1896.
- Magyarország története. = KATUS L. szerk. Bp. 1979. 6/2. köt.
- Magyar Törvénytár. 1882. évi törvénycikkek. Bp. 1896.
- Magyar Törvénytár. 1884. évi törvénycikkek. Bp. 1897.
- DR. RUZITSKA L.: A magyar vasútépítések története 1914-ig. Bp. 1964.
- A Soproni Kereskedelmi és Iparkamarának 1876-ik évi statisztikai jelentése. Sopron, 1878. II. rész. I—II. füz.
- T. MÉREY K.: Dél-Dunántúl iparfejlődése a dualizmus idején. = KANYAR J. szerk. Somogy megye múltjából. 10. köt. Kaposvár, 1979.
- ZELOVICH K.: A magyar vasutak története. Bp. 1925.

ВЛИЯНИЕ НАПРАВЛЕНИЙ КАПИТАЛИСТИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ
ПРОМЫШЛЕННОСТИ НА СТРУКТУРУ ПОСЕЛЕНИЙ ЮЖНОГО
ЗАДУНАЙСКОГО КРАЯ
1876—1910
КЛАРА МЭРЭИ Т.

В начальный период эпохи капитализма на территории Южного Задунайского края находится специальная сеть поселений, отличающаяся редкостью и вообще рассыпчатым расположением густонаселенных пунктов.

Нанесение на карту так называемых индустриализирующихся поселений, имеющих свыше пятидесяти предприятий в 1876, 1900 и 1910 годах наряду с повышением чисел этих поселений показывает формирование нескольких узловых пунктов, то есть перегруппировку промышленности района.

В ходе аналитического исследования выясняется, что на Южном Задунайском краю нужно считаться с двойственным характером промышленности. Традиции старинной цеховой и народной промышленности продолжают в некоторых малочисленных поселениях, где преобладал непропорционально развитый, специальный промысел (гончарство, ткацкое дело и т. д.) в знак ландшафтного разделения труда. В результате исследований переписи населения 1900 года в отдельных деревнях удалось установить цифровые данные вышеуказанных. С другой стороны формирование фабричной промышленности сопровождалось увеличением численности промышленного населения, так же как и численности и пропорции работающих в промышленности. В то же время только часть крупных предприятий устраивалась в этих так называемых индустриализирующихся поселениях, 38 %-ов населенных пунктов, имеющих крупное предприятие составляло деревни или имения. Таким образом в их создании решающую роль играли не городская инфраструктура (возможности поставки, энерго-снабжение) и наличие рабочей силы, но сырьевые материалы, разрабатываемые на месте, так же как сельскохозяйственные крупные заводы.

До первой мировой войны преобразовались города, находящиеся на территории четырех комитатов Южного Задунайского края. Городки, расположенные на территории или именно в центре имений, полных дворовыми избами в это время превращались в современные европейские городки, окруженные фабричными трубами и квартирами рабочих. Хотя в это время число этих городков еще довольно низко, но их дополняет развивающаяся сеть индустриализирующихся сел. Система поселения переобразована промыслами, формирующимися как самостоятельные части отдельных поселений так же как узкоколейными и нормальными железными дорогами, строящимся вместе с фабриками. Все это превратило старый „искусственный район“, созданный по владениям отдельных имений в современную сеть поселений, управляемую экономическими законами капитализма, имеющую зону тяготения и рынок.

THE EFFECTS OF THE DIFFERENT TENDENCIES OF CAPITALIST
DEVELOPMENT ON THE STRUCTURE OF SETTLEMENT
SOUTH-TRANSDANUBIA
(1876-1910)

Klára T. Mérey

In the first period of early capitalism we can find a rather special settlement network in the territory of South-Transdanubia which is characterized by the scarcity and scattered arrangement of the individual settlements.

The map showing the settlements on the way of industrialization (with more than 50 enterprises) in 1876, 1900 and 1910 informs us that besides an increase in the number of such settlements a few centres had been formed and the structure of the industry in the region had transformed.

The analytic study has revealed that in South-Transdanubia there was a duality in industrial production. On the one hand we find the survival of the old guilds and domestic industry in some smaller settlements where a disproportionate specialization had developed (pottery, weaving, etc...) as the result of local division of labour. The data of the census in 1900 provide us with information about the number of these craftsmen. On the other hand the development of manufacturing industry brought about an increase in the number of industrial population, and in the proportion of workers within the population. At the same time, however, only some of the big factories could be found in the new industrial cities; 38% of the settlements with large factories were villages or estates. This indicates that the most important factor in the location of industry was not the infra-structure concentrated in the cities (transport facilities, energy-supply, etc...) and availability of labour, but the nearness of raw material and the existence of agricultural production units.

In the period before World War I. the towns in the four counties of South - Transdanubia underwent considerable changes. The outskirts of the manors crowded with servants' quarters of the „oppidums” in the centres were on their way to become little cities of a European character. Although their number was still rather small, it grew constantly as the larger villages also came to be industrialized. The structure of the settlement network was transformed by the appearance of these new industrial plants in the vicinity of the settlements and the building of the railway lines. In this way the somewhat artificial regions formed by the owners of the individual estates were transformed into a modern network of settlements according to the rules of capitalist economy.

A MAGYAR MEZŐGAZDASÁG JÖVEDELMEZŐSÉGE ÉS KÖLTSÉGHATÉKONYSÁGA AZ 1930-AS ÉVEKBEN

TÓTH TIBOR

A közlemény az 1930-as évek számtartás statisztikai vizsgálatainak továbbfejlesztésével a kis- és nagy agrárvállalatok fejlődési esélyeinek néhány pontjára próbál rámutatni. Elemezni kívánja, hogy az adott gazdasági körülmények között a nagyvállalatok adekvátabb gazdasági magatartást tudtak megvalósítani

A két világháború közti magyar gazdaságnak a mezőgazdaság – számításba véve a viszonylag fejletlen élelmiszeripart is – szélesebben az élelmiszergazdaság meghatározóan fontos ágazata volt. Mindez több fontos tényezővel állt összefüggésben. Mindenekelőtt az első világháborút követő közjogi változások (a kettős Monarchia felbomlása), illetve az ezzel együtt járó területrendezések egyfelől a magyar gazdaságot, benne a mezőgazdaságot kiszakították vámosok védett kényelmes helyzetéből, másfelől pedig kiélezték a monarchia-méretű piac-hoz fejlesztett termelési kapacitások és a ténylegesen összeszűkült új piac közti ellentmondásokat. A két háború közti magyar mezőgazdaság egyik legsúlyosabb tehertételét tehát az új piachoz képest eltűzött, az európai piaci viszonyokhoz képest viszont hátramaradt fejlettsége jelentette.

Amint a magyar mezőgazdaság, éppen úgy a magyar ipar is elveszítette korábbi, meghatározó kapcsolatait, s miután az 1920 előtti évtizedek az élők munkai-gényes ipari ágazatokat a magyar országterületen kívülre diszlokáltak, 1920 után megszűnt, illetve jelentékenyen beszűkült az agrárnépesség kibocsátásának lehetősége is. Mindez 50⁰/₀ körül rögzítette az agrárnépesség össznépegségen belüli arányát, s ez az 1930-as évek közepén a legszolidabb számítás szerint is legalább 10⁰/₀-os munkaerő túlfoglalkoztatottsághoz vezetett. (Fontosnak látjuk megjegyezni, hogy ugyanakkor a 65 hektár alatti ún. paraszti gazdaságokban ez a túlfoglalkoztatottság elérte a 33⁰/₀-ot.) Gazdasági tekintetben ennek legfontosabb következményeit a nem kívánt költségnövekedésben, a munkaerő leértékelődésében, illetve a tőkék felértékelődésében, következésképpen a fejlesztő-beruházó tevékenység kényszerűen alacsony szintjében fedezhetjük fel. Mindezek természetesen rövid és hosszabb távon egyaránt meghatározták az élelmiszergazdaság továbbfejlődésének esélyeit. Jellemző, hogy az 1930-as években az élelmiszergazdasági ágazat összes nyershozamának mindössze 2⁰/₀-át szolgáltatották az élelmiszeripari vertikumok, illetve az, hogy ugyanakkor az egész ágazat összértékének mindössze a 3⁰/₀-át adták az ipari eredetű gépi felszerelések.

Bármennyire is nyilvánvalóak voltak a fenti gazdasági összefüggések, a korabeli szak- és közírókat mégsem ezek a kérdések foglalkoztatták leginkább. A

munkaerő túlkínálat – fejlesztési elégtelenség – az értékesítés alacsony nyereségtartalma által bezárt körben mozgó magyar mezőgazdaság alacsony szinten rögzítette a belőle élők társadalmi fogyasztását, végeredményben a szociális nővóját. A meglévő szociális feszültségek érthető módon elfedték mindazokat a gazdasági egzisztenciákat, amelyek végül is a kialakult helyzetet eredményezték, illetve fenntartották.

Legközvetlenebbül a magyar mezőgazdaság az egykorú megfigyelők előtt a több száz vagy ezer hektáros nagybirtok, illetve a földtelen, létbizonytalanságban élő agrárrezek együtteseként jelent meg. Általában a megoldást is ennek az aránytalanságnak a megszüntetésétől várták. Azt, hogy ez a megoldás nem nélkülözte a gazdasági értelmet, a *Laur-féle költségdegreszíós törvény* ismeretében beláthatjuk, vagyis akkor tehát, ha belátjuk, hogy a gazdasági növekedés egy viszonylag korábbi, primitívebb időszakában, a főként élőlőmunkát lekötő vállalati típusok termelékenysége meghaladja minden más vállalatvariánsét. Mindezt elfogadva sem látjuk azonban bizonyítottnak azt, hogy a korabeli magyar mezőgazdaságban érvényesülhetett volna a jelzett törvényszerűség. Sokkal inkább lényegesnek tartjuk azt, hogy a földkoncentrációk felszámolása növelte volna az agrárnépesség immobilitását, az ipari szektorok számára keresletszűkülést hozott volna az önellátásra fokozottan hajlamos kisvállalati típus részarányának növekedése, s ez végül is az adott gazdasági alapprobléma továbbéleződéséhez vezetett volna el.

Úgy véljük tehát, hogy mind gazdasági mind pedig szociális tekintetben az agrárszektor nehézségeit az ipari ágazatok adott fejlettségi szintjével hozhatjuk összefüggésbe. Ez az ipar egyfelől nem volt képes befogadni a szükségszerűen növekvő agrárnépesség-felesleget, másfelől pedig nem tudta a népesség – kibocsátás technikai feltételeit sem biztosítani. Mindehhez az agrárszerkezet adottságai annyiban járultak hozzá, hogy az itt létrejött illetve fennmaradt koncentrációk a kívánt mértéket nem érték el, s elég nagy számban éltek tovább gazdasági tevékenységüket a rendelkezésre álló munkaerő elhelyezésének és eltartásának teljeseen, vagy majdnem teljesen alárendelő vállalati típusok.

Mindezeket azért bocsátottuk előre, hogy általuk jelezzük következő elemzésünk határait. Az lesz a célunk, hogy a magyar mezőgazdaság átlagos viszonyait leírjuk, majd összevessük a legfejlettebb, a Dunától nyugatra eső országterületen megvalósuló kis – (max. 65 ha) és nagyüzemi (min. 650 ha) termeléssel. Elemzésre kerülő forrásainkat a XIV. bukaresti (1929) mezőgazdasági kongresszus felhívása kapcsán készült számtartás-statisztikai adatgyűjtésből nyertük. E munka eredményeként jutottunk hozzá azokhoz az év végi zárómérleg-adatokhoz, melyek átlagolt értékeit az 1. táblázat tartalmazza.

Táblázatunkkal kapcsolatosan mindenekelőtt el kell mondani, hogy ún. „vegyes” táblázat. Tudjuk, hogy részarányok és természetes mennyiségek együttes szerepeltetése nem egészen szokásos eljárás, de részint az egész struktúra bemutatása, másrészt az összevethetőség biztosítása érdekében kivételesen vállalhatjuk a szokatlan eljárást. A művelési ágakra, valamint a szántóföld felhasználására utaló mutatóktól eltekintve valamennyi paraméterünk ún. standard érték, a mennyiségeket eleve 1 ha mezőgazdasági területre vonatkoztattuk.

1. A zárómérlegek országos és dunántúli szektorális átlagai a számított varianciákkal

Változók	Országos		Nagyüzemek (min. 650 ha)		Kisüzemek (max. 65 ha)	
	Átlag	„V” (%)	Átlag	„V” (%)	Átlag	„V” (%)
Szántó az mg. ter. 0/0-ában	81,77	16,8	79,92	18,2	80,43	16,4
kert+szőlő az mg. ter. 0/0-ában	2,25	160,4	1,44	135,8	4,60	87,1
Rét+legelő az mg. ter. 0/0-ában	15,75	83,0	17,70	73,6	14,40	77,2
Gabona a szántó 0/0-ában	48,41	21,4	41,80	14,5	54,04	18,8
Kapások a szántó 0/0-ában	26,92	35,3	25,21	21,5	22,53	41,1
Takarmányok a szántó 0/0-ában	17,11	53,3	22,85	27,9	20,70	41,8
Búza (q/ha)	20,72	36,1	24,46	21,6	18,64	40,0
Rozs (q/ha)	13,08	75,9	20,56	37,7	15,26	51,2
Árpa (q/ha)	19,18	49,3	24,14	28,8	13,22	56,7
Zab (q/ha)	14,60	67,2	18,00	42,3	16,72	78,6
Tengeri (q/ha)	34,00	44,0	36,48	34,5	32,58	53,3
Burgonya (q/ha)	87,64	102,6	123,50	38,3	127,52	61,9
Szarvasmarha számosság/100 ha	29,24	55,9	29,10	53,1	41,34	48,1
Sertés számosság/100 ha	9,56	85,5	11,44	85,9	8,40	70,2
Összes számosság	41,68	57,4	42,82	42,4	51,08	43,7
Üzemtőke (P/ha)	347,48	47,1	380,98	38,4	451,34	42,6
Nyershozamból növénytermesztés aránya (0/0)	54,82	39,6	52,88	26,9	47,41	26,3
Nyershozamból állattenyésztés aránya (0/0)	35,78	46,0	36,09	38,8	45,32	28,1
Összes nyers hozam (P/ha)	328,28	40,4	367,06	40,2	367,28	33,8
Bérhányad (0/0)	55,07	49,4	46,09	19,6	60,92	65,0
Összes költség (P/ha)	260,58	44,3	333,74	40,3	290,75	49,8
Kézpénzbevételből növénytermesztés aránya (0/0)	46,45	73,8	47,96	85,7	39,61	147,1
Összes kézpénzbevétel (P/ha)	200,14	61,7	272,06	54,9	208,18	64,6
Összes kézpénzkiadás (P/ha)	139,50	76,4	242,64	62,1	121,56	84,3
Tiszta eredmény (P/ha)	132,52	139,7	18,16	169,7	97,16	162,2
Hatékonyság (0/0)	72,74	35,3	110,66	18,6	141,53	51,1
$\left(\frac{\text{nyers hozam}}{\text{összköltség}} \right)$						

Nem lehet célunk az, hogy a táblázatot különös részletességgel elemezzük, mivel a benne foglaltak – úgy véljük – eléggé beszédesek. Arra azonban mégis fel kell hívnunk a figyelmet, hogy a szóródások rendkívül magasak, az átlagértékek tekintetében tehát óvatosan kell eljárunk. Fontos tartalmi jelentőséget tulajdonítunk annak, hogy a nagyüzemknél látható varianciák általában alacsonyabbak a másik szektorénál, s ez okvetlenül arra utal, hogy ez a vállalati típus – min. 650 ha – egységesebben illeszkedik a korszak gazdasági követelményeihez, másfelől viszont azt is feltételezhetjük, hogy a piac különféle kihívásaira a kisüzemek – max. 65 ha – sokkal változatosabb módon reagáltak, vagyis rugalmasság tekintetében emezek voltak kedvezőbb helyzetben.

Kitűzött témánk szempontjából mindenek előtt e jövedelmezőség kérdéseit kell vizsgálnunk. E tekintetben két mutatóval rendelkezünk, ezek egyike a nyershozamot, a másika pedig a tiszta eredményt mutatja. Előljáróban tisztáznunk kell a két jövedelemmutató tartalmát. A nyershozam fogalma alatt tulajdonképpen a mai bruttó termelési értéket kell értenünk. Összességében tehát ez magába foglalja mindazokat az egyes gazdasági év lefolyása alatt létrejött értékgyarapodásokat, melyek a termelés eredményeként, illetve különféle vállalatoknál kívül teljesített szolgáltatások folyamányaként előálltak. Ez a mutató elsősorban az egyes vállalatok, vállalatcsoportok nemzetgazdaság szempontjából fontos termelői kapacitását jellemzi, azt mutatja meg, hogy bár tekintet nélkül a költségekre, de azokkal mégis összefüggésben milyen mértékben képesek ezek résztvállalni a nemzetgazdaság által kitűzött feladatok ellátásában. Úgy is mondhatjuk, hogy ez a mutató az elemzett vállalatok közzgazdasági teljesítőképességét mutatja. Más jellegű információt ad a tiszta jövedelem mutatója, a nyershozam és az összes költség különbözete. A vállalkozó számára ez utóbbi, a nettoeredmény az igazán fontos, mivel ennek mértéke határozhatja meg mind a fogyasztási, mind pedig az újratermelési hányad nagyságát.

A két mutató tartalmának vázlatos leírásából is kitetszik, hogy a kettő között csak nehezen feloldható ellentmondás található. A piac igényei – lévén mezőgazdaságról szó – választott vállalataink termékeire állandóak, helyesebben állandóan növekvőek. A piac számára viszonylag széles határok között érdektelen az, hogy az egyre magasabb és magasabb nyershozam – tehát a bruttó érték naturálisan kifejezett mennyisége – előállítása milyen feltételek között történik. Számára tehát a nyershozam maximalizálása a cél. A vállalkozó viszont az adott technikai és a piaci viszonyok között (pl. az ágazatok közti cserearányok) számol, pl. a határtermékenységgel, a piaci szezonalitással, tehát a tisztajövedelem optimalizálására törekszik. A dichotómia – amely az államhatalom többszatsornás gazdaságszervező tevékenységének kialakulásával egyidős – nehezen és mindig csak időlegesen oldható fel. Segítséüinkre szolgál azonban az, ha a nyershozam mutató mellé az ún. bruttójövedelmi mutatót, tehát a berráfördítés és a tisztaeredmény együttesét is számba vesszük.

Az új mutató összege ugyanis egyfelől jó közelítéssel jelezheti a közzgazdasági teljesítőképességet, az egyes részelemek aránya pedig mutatja egyfelől a nyereségtartalmat, másfelől pedig az intenzitás szempontjából fontos ráfordítási szerkezetre is utal.

A 2. táblázatban ezeket a mennyiségeket és arányokat mutatjuk be.

2. A bruttó jövedelmek és belső arányaik

	Bruttó jövedelem (P/ha)	Bér aránya %	Nettó jövedelem %
Magyarország	216,48	66,39	33,61
Nagyüzemek (Dunántúl) (min. 650 ha)	293,52	52,40	47,60
Kisüzemek (Dunántúl) (max. 65 ha)	274,43	63,89	36,11

A két táblázatunkból kiderül, hogy a magyar mezőgazdaság kiemelt két típusa, jövedelmezőségük tekintetében meghaladja az országos átlagot. Mit mondhatunk el most már erről az országos átlagról? A termőföld felhasználása tekintetében Magyarország az európai átlag fölött volt majdnem 82%-os szántó részesedésével, ugyanakkor a legfontosabb termények átlaghozamait tekintve ezt az átlagot alig-alig érte csak el. Nem lehet kétséges, hogy a kiterjedt szántóhasználat az ország természetföldrajzi adottságain túl összefüggött az alacsony hozamokkal is. A hozamszint alakulása viszont szoros kapcsolatban állt a termelési technika adott viszonyaival. Az 1930-as évek közepén a trágya-felhasználásnak mindössze 3,5%-át tették ki a különféle műtrágyák, s számítva azt, hogy a részben legeltetett szamosállatállomány minden darabjára közel 2,5 ha mezőgazdasági terület jutott, nyilvánvaló lesz a talajerő-visszapótlás elégtelensége is. Említettük már a technikai felszereltség leltári értékének részarányát, ehhez most hozzátehetjük, hogy ugyanakkor a mezőgazdasági vonóenergiának is alig több mint 3%-át szolgáltatták a különféle külső- és belsőégésű motorok.

Fontos összetevője volt a technikai szint alakulásának a tőkék viszonylagos felértékelődése, következésképpen az agrár és ipari áruk előnytelen cserearánya. Ennek legfontosabb következménye viszont az volt, hogy legfeljebb csak bizonyos technológiai részfolyamatok mechanizálására nyílt mód, s ezáltal egyfelől növekedett a munkaerő-túlkínálat, másfelől pedig a mezőgazdasági munkák szezonális jellege miatt nem csökkent a munkaerő helyhez kötöttsége sem.

Mindez a legszorosabban járult hozzá ahhoz, hogy a költségeken belüli bérhányad 55% körül alakuljon. Ez ugyan összességében nem volt sem rosszabb, sem jobb az európai átlagnál, látnunk kell azonban, hogy a mélyen az európai átlag alatti magyar mezőgazdasági bérszint mellett ez az 55% az átlagnál lényegesen nagyobb természetes munkaráfordítást takart.

Tekintettel arra, hogy a ráfordításokra vonatkozóan csak értékadataink vannak, valószínűsíthetjük, hogy a természetes ráfordítások mértékét csak nagyon közvetőlegesen tükröző költség alakulásának kettőssége tovább növelheti a viszonylag magas költséghatékonyságot. A hatékonyság és a termelékenység közti ismert összefüggésből következik ugyanakkor, hogy mindez csak alacsony termelékenység mellett tudott megvalósulni.

Ahhoz, hogy a nyershozam és a tiszta eredmény pontos helyzetét meghatározhassuk, hogy ezek hozamadatait felderíthessük, faktoranalízist végeztünk. Nem szándékozunk a számításokat részletezni, fontosnak tartjuk azonban azt elmondani, hogy a nyershozam a nyert faktoramatrix első, ún. vállalati faktorába került, szoros kapcsolatban a tőkeellátottságra, a költségszintre és a pénzforgalom-

ra utaló mutatókkal. A tiszta eredmény viszont a második faktorba került a hatékonysági mutatóval együtt, még pedig úgy, hogy ezek változási tendenciái ellentétesek az első faktor tartalmával. Már előljáróban is utaltunk a kétféle eredménymutató közti meghatározott dichotómiára, most ezt bővíthetjük annak kijelentésével, hogy az 1930-as években nemcsak a tisztajövedelem optimalizációjára irányuló törekvés volt ellentétes a nyersszólam maximalizálásával, hanem a hatékonyság adott viszonyok közti fokozása is. S miután ez a hatékonyság, mint az 1. táblázat negyedik és hatodik oszlopából is kiderül az élőlomb-felhasználásával állt összefüggésben, nyilvánvaló lesz, hogy az ágazattal szemben támasztott közgazdasági igények az egész ágazat helyzetével is ellentétesek voltak.

A termelési hatékonyság megítélése szempontjából fontos szemügyre venni a nyersszólam alakításában résztvevő főszektorok részesedési arányát. Számításba véve az arányok létrehozásában a piaci viszonyok közvetlen szerepét, mégis úgy ítéljük meg, hogy ezek az arányok valószínűleg a tényleges viszonyokat tükrözik. Szembeötlő viszont, hogy miközben a nyersszólam jelentős részét a növénytermesztés szolgáltatja, a közvetlen áruforgalomban a szektor szerepe mégis csak másodlagos lesz. Ez nyilvánvalóan összefügg a különféle formában megnyilvánuló belső fogyasztással, s ezek között különösen a belső anyagfelhasználás adott szintjével. (Nem kétséges, hogy a nagyüzemek belső felhasználása inkább volt üzemi jellegű, a kisüzemekben pedig ez inkább a gazdaságban élők fogyasztását jelentette.)

Mindezt most vállalat típusonként is felbontva véleményünket abban összegezhetjük, hogy a nagyüzemek (min. 650 ha) inkább voltak nyersszólam érdekelt-ségűek, mint a kisüzemek (max. 65 ha). Ezért vállalták az alacsonyabb hatékonyságot és tiszta eredményt. (A szóban forgó időszakban egy kisüzemben foglalkoztatott munkaerőre átlagosan 40⁰/₀-kal kevesebb földterület jutott.) Mindennek legközvetlenebb oka a termelési költségek eltérő szerkezete volt. Számítva azt, hogy az ún. általános költségek szintjét tekintve az egyes vállalat típusok közti különbségek minimálisak voltak, az 1. táblázatunkból leolvasható, hogy a nagyüzemekben az 1 hektárra jutó technikai költségek mintegy 25⁰/₀-kal múlták felül a kisüzemekét. Mindez változatlan árak mellett igaz, jóllehet az egykorú szakirodalom szinte egységesen 15–26⁰/₀ közöttire becsülte a kisüzemeket sújtó aránytalanságokat. Nem részletezhetjük azt, hogy a korabeli agrotechnikai felszerelések diszkrét (egészértékű változó) jellege mennyiben határozhatta meg a technikai fejlesztés lehetőségeit, mindössze tehát csak azt állapíthatjuk meg, hogy a nagyüzemek érdekelt-sége és esélyei e tekintetben felülhaladták a kisüzemekét. Ez egyfelől meghatározta a termelékenységek szintjét – mint a hozammutatókból látszik –, de egyúttal intenzívebb piaci részvételt is feltételezett.

Ha az 1. táblázatunk pénzbevételi és -kiadási mutatóit összegezzük, következtethetünk a piaci részvétel mértékére, a mutatók számszerű különbségei pedig bizonyos mértékig a tartalékképzés lehetőségeire is utalnak. A pénzforgalmat aggregáltan tekintve az látjuk, hogy a nagyüzemek 1 hektárra vetített pénzforgalma több mint 50⁰/₀-kal meghaladta mind az országos átlagot, mind a kisüzemek szintjét. Mindentől függetlenül ez legalább ennyivel intenzívebb piaci magatartást is jelöl, egyébként pedig mögötte 100⁰/₀-kal magasabb vásárlóerő kiáramlás állt. Mindennek igazán nagy jelentősége főképpen az egyéb termelő szektorok szempontjából volt nyilvánvaló.

A készpénzforgalom belső arányai ugyanakkor utalnak az eltérő gazdasági magatartás által motivált felhalmozó tevékenység jellegére is. Szembeötlő az, hogy míg a nagyüzemek esetében a forgóeszköz bevétel 90⁰/₀-ában a közvetlen vásárlásokat fedezi, addig a kisüzemeknél ez az arány nem éri el a 60⁰/₀-ot. A nagyüzemek nagyobb forgóeszköz-igényének kielégítésére a jellegében és méreteiben is más sertéstartás szolgált, a kisüzem „stratégiai” állata viszont a szarvasmarha volt. (Hozzáteesszük: a nagyüzemek marhatartásának meghatározó profilja volt a viszonylag gyorsabban megtérülő hizlalás, mégpedig nyilvánvalóan termelésfejlesztési célokra. Mivel azonban – mint láttuk – ebben a típusban a technikai hányad alacsony, az élőknerő-kínálat pedig magas volt, következésképpen a termelésfejlesztés általában és tendenciaszerűen a földterület növelését, vagyis az extenzív megoldás biztosítását célozta. Mindez végül is hozzájárulhatott a nyersshozamszint fokozásához, a bruttó jövedelem növekedéséhez, de, mint az 2. táblázatunkból kiderül, a bruttó jövedelem tisztanyereség tartalmának csökkenő tendenciáját hordozta.

Fentebbi megállapításunkat, miszerint a kisüzemek inkább tisztajövedelemorientáltak voltak, idekapcsolva, világossá válik, hogy e vállalatok érdekei, valamint a szerkezetükből következő tendenciái egymással ellentétesek voltak, s megoldást csak szerkezeti módosításuk eredményezhetett volna.

Láttuk már, hogy a nagyüzemek nagyobb részt technikát, kisebb részt munkaerőt használtak. Hozzátehetjük ehhez azt, hogy a korabeli agrotechnika csak a kiemelkedő munkaciklusok gépesítésére volt ekkor Magyarországon alkalmas, s ez az adottság olyan termékszerkezet kialakítását kívánta, amelynek munkacsúcsai gépesíthetők, egyszerre nagytömegű késztermék jön létre, hogy ezáltal a drága beruházási javak miatti önköltség fajlagosan minél alacsonyabb legyen. S végül a viszonylag gyors, piaci ár hullámzás által nem túlzottan zavart értékesítés is biztosítható legyen. Ez pedig a gabonák és kapások dominanciáját sürgette volna.

A kisüzemekben ezzel ellentétben technikai lehetőségek és növelhető földterületek hiányában a minél magasabb munkaerő-ráfordítást igénylő termékszerkezet lett volna kívánatos. Mégis azt látjuk, hogy pl. a gabonák részaránya ebben az üzemtípusban jelentősen felülmúlta a nagyüzemi arányokat. Ennek oka nemcsak a tradicionalizmusban kereshető, hanem abban a kényszerben is, hogy ti. el kellett látni a háztartási szükségleteket, másfelől maga a földbirtoklás mérete eleve meghatározott bizonyos „művelési kényszert”. Tulajdonképpen a más ágazatok alacsony munkaerőigényével összefüggő agrártúlnépesedés, illetve az optimális kisüzemi méretet meghaladó földnagyság együttesen vezetett el oda, hogy a kisüzemi termelés alacsony szinten megrekedt, rögzítve ezáltal az agrárnépeség szociális nivóját is.

Összegezve: a több okból alacsony szinten megrekedt két háború közötti magyar mezőgazdaság két főszektora közül a nagyüzemi típus volt az, amely a rendelkezésre álló agrárgazdasági feltételekhez jobban tudott igazodni, jövedelmezőségi viszonyai inkább szolgálták a fejlesztést célzó felhalmozást. Velük ellentétben az önellátás dominanciáját mutató kisüzemek változatlanul megmaradtak az extenzív bővítés keretei között, fejlődésükben megrekedtek, kellő felhalmozás hiányában nagyrészt elveszítették képességüket önmaguk szerkezeti átalakítására.

IRODALOM

- DOBOR KÁROLY DR.—TÓTH MIHÁLY DR.: Mezőgazdasági vállalati gazdaságtan I. A vállalati gazdálkodás alapjai. Bp., 1975.
- GOMBÁS GÉZA: Kisbirtokosságunk népesedési jelentősége és fontosabb demológiai adatai. = Magyar Statisztikai Szemle. 1931.
- GUNST PÉTER: A mezőgazdasági termelés története Magyarországon. 1920—1938. Bp., 1970.
- IHRIG KÁROLY: Agrárgazdaságtan. Bp., 1941.
- JESZENSZKY ÖDÖN BR.: Jövedelemfokozás a mezőgazdasági üzemekben. (Irányelvek a válság megelőzésére.) Bp., 1927.
- JUHOS LAJOS: Dunántúli kisgazdaságok vagyoni és jövedelmi viszonyai az 1929—1931-ig terjedő években. = Mezőgazdasági Közlöny. 1933.
- KESZTYÚS LAJOS: 67 alföldi és északi dombvidéki kisgazdaság jövedelmezőségi eredményei az 1931. évben = Köztelek, 1936. aug. 6.
- KISS ALBERT: Az agrárnépességi viszonyok területi alakulása Magyarországon (1880—1960). = Demográfia. 1961. 1.
- MATOLCSY MÁTYÁS: Az új földreform munkaterve. Bp., 1935.
- ORMÁNDY JÁNOS: Mezőgazdasági kettős számatrtás. Bp., 1921.
- Mezőgazdaságunk üzemi eredményei 1933. évben. Bp., 1935.
- Mezőgazdaságunk üzemi eredményei 1934. évben. Bp., 1936.
- Mezőgazdaságunk üzemi eredményei 1935. évben. Bp., 1937.
- Mezőgazdaságunk üzemi eredményei 1932—1936. évben. Bp., 1938.
- Mezőgazdaságunk üzemi eredményei 1937—1938. évben. Bp., 1940.

РЕНТАБЕЛЬНОСТЬ И ЭФФЕКТИВНОСТЬ ВЕНГЕРСКОГО СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА В 30-ЫЕ ГОДЫ НАШЕГО ВЕКА

ТИБОР ТОТ

Автор настоящей статьи разрабатывает оценки, проведенные Все-венгерским хозяйственным обществом в 30-ые годы нашего века. Упомянутый источник содержит заключительные балансы приблизительно тысячи аграрных предприятий различной величины. Подходящий анализ базы данных позволяет устанавливать некоторые типы предприятий с точки зрения рентабельности и одновременно отвечает и на тот вопрос, разве эти типы могут сочетаться с группировками, связанными с территорией или с размером. В ходе анализа рассматриваются отдельно условия валовой и чистой рентабельности, то есть их связь с эффективностью затрат.

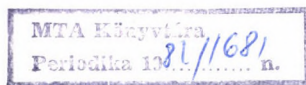
Обособленные группы свидетельствуют о том, что в исследованный период географическое расположение и размеры предприятий не имели определяющего значения. Однообразным можно назвать недостаток специализации, относительно низкий уровень производительности, широкое использование живого труда. В свете результатов выясняется и то, что все это следовало в первую очередь не из предпосылок хозяйственной системы владения, а было связано с условиями вообще неразвитой и особенно анорганической промышленной структурой. Таким образом коренное изменение хозяйственной структуры обусловлено целесообразным преобразованием аграрного производства.

THE PROFITABILITY AND COST-EFFICIENCY OF HUNGARIAN AGRICULTURE IN THE 1930s

Tibor Tóth

The author analyzes here the surveys made in the 1930s by the Hungarian National Economic Society (Országos Magyar Gazdasági Egyesület). This source contains the annual balances of about one thousand farming estates of different sizes. The proper analysis of these data makes it possible to group the estates according to profitability and to see if these types are similar to the grouping based on territorial or size analysis. The conditions of gross and net profitability and their relation to cost-efficiency are treated separately.

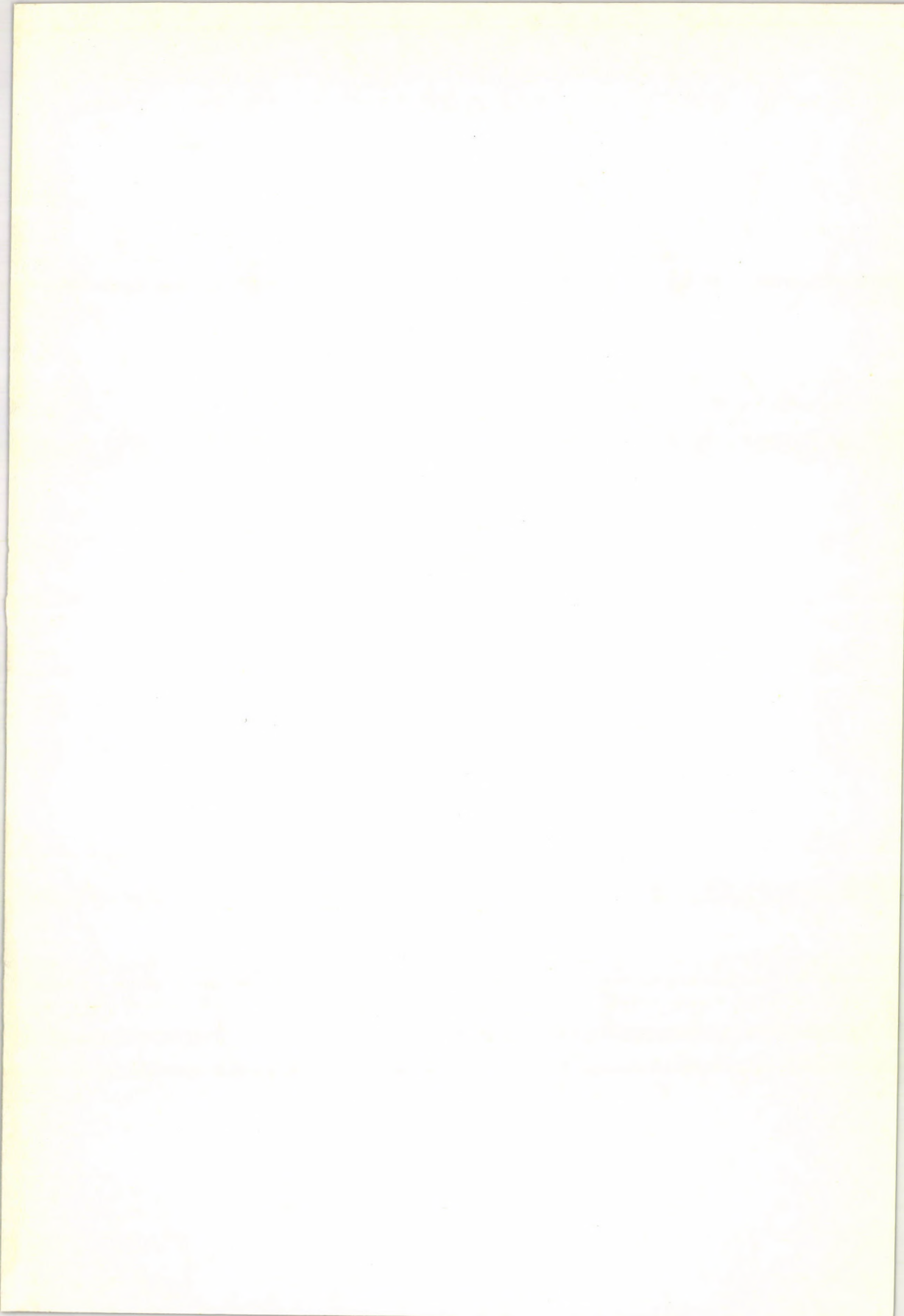
The groups distinguished in this way indicate that in the period under examination here neither geographical location nor the size of the estate had considerable importance. The lack of specialization, the relatively low productivity and high live labour input are the general characteristics. The findings also show that this situation was due not so much to the specific structure of farming estates but much rather to the generally backward and anorganic structure of the industry. In this way the modernization of agricultural production required the transformation of the whole economic structure.

TARTALOM — СОДЕРЖАНИЕ — CONTENTS

<i>Bibari Ottó</i> : Hatalom és egyetértés (A szocialista államszervezet és a területi munkamegosztás)	3
ОТТО БИХАРИ : Власть и согласие (Социалистическая государственная организация и территориальное разделение труда) .	
<i>Otto Bibari</i> : Power and Consensus (The Organization of the Socialist State and the Regional Division of Labour)	
<i>Pálné Kovács Ilona</i> : A körzetesített (területközi) szervek tanácsokkal való kapcsolattartásának sajátosságai	17
Илона КОВАЧ : Взаимоотношения между районизированными органами и Советами.	
<i>Ilona Kovács (Mrs Pál)</i> : The Relations of Regional Organs with the Councils	
<i>Csefjő Ferenc</i> : Összehangolás, együttműködés, koordináció (Igazgatási szervek közötti kapcsolatok vizsgálata a Dél-Dunántúlon)	29
Ференц ЧЕФКО : Согласование, сотрудничество, координация (Исследование отношений между административными органами в Южном Задунайском краю) .	
<i>Ferenc Csefjő</i> : Co-operation, Co-ordination and Alignment (Analysis of the relations between the organs of public administration in South-Transdanubia)	
<i>Sas Béla</i> : Infrastruktúra-vizsgálat a dél-dunántúli régióban	45
Бела ШАШ : Исследование инфраструктуры в Южном Задунайском краю.	
<i>Béla Sas</i> : A Study of the Infra-Structure in the Region of South-Transdanubia	
<i>Horvátb Gyula</i> : A területi-közigazgatási egységek gazdasági kapcsolatainak vizsgálata (Somogy megye példáján)	65
Дьюла ХОРВАТ : Изучение экономических связей территориально-административных единиц (на примере области Шомодь) .	
<i>Gyula Horvátb</i> : The Economic Relations of the Territorial-Administrative Units (on the example of Somogy county)	
<i>Rechnitzer János</i> : A területi munkamegosztás és egyik vizsgálati módszere Baranya megye példáján	93
Янош РЕХНИЦЕР : Территориальное разделение труда и один из его исследовательских методов на примере области Баранья.	
<i>János Rechnitzer</i> : A Method for Investigating Territorial Division of Labour (on the example of Baranya county)	

- Hrubi László*: Baranya megye településeinek infrastrukturális viszonyai 115
Ласло ХРУБИ: Инфраструктурные отношения поселений области Баранья.
- László Hrubi*: The Condition of the Infra-Structure in the Settlements of Baranya County
- Erdősi Ferenc*: A dél-dunántúli megyeközpontok tömegközlekedési összeköttetés-rendszerének fejlődése, hierarchikus tagozódása és intenzitása 157
Ференц ЭРДЁШИ: Развитие, иерархическая структура и интенсивность системы массового транспорта между областными центрами Южного Задунайского края.
- Ferenc Erdősi*: The Development, Hierarchic Structure and Intensity of Public Transport in the County Centres of South-Transdanubia
- Hajdu Zoltán*: A Dél-Dunántúl 1925. évi vonzaskörzet rendszere 183
Зольтан ХАЙДУ: Система зон тяготения Южного Задунайского края в 1925 году.
- Zoltán Hajdu*: The System of South-Transdanubian gravity zones in 1925
- T. Mérey Klára*: A tökéletes iparfejlődés irányainak hatása Dél-Dunántúl iparszerkezetére (1876–1910) 215
Клара МЭРЭИ.: Влияние направлений капиталистического развития промышленности на структуру поселений Южного Задунайского края (1876–1910).
- Klára T. Mérey*: The Effects of the Different Tendencies of Capitalist Development on the Structure of Industry in South-Transdanubia (1876–1910)
- Tóth Tibor*: A magyar mezőgazdaság jövedelmezősége és költséghatékonysága az 1930-as években 229
Тибор ТОТ: Рентабельность и эффективность венгерского сельского хозяйства в 30-ые годы нашего века.
- Tibor Tóth*: The Profitability and Cost-efficiency of Hungarian Agriculture in the 1930s

Ára: 80 Ft